

اسلام و مطالعات اجتماعی

سال دوازدهم، شماره اول، تابستان ۱۴۰۳

۴۵

صاحب امتیاز:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.isca.ac.ir

مدیر مسئول: نجف لکزایی

سرمدیو: حمید یارسانیا

مدیر اجرایی: محسن قنبری نیک

۱. فصلنامه **اسلام و مطالعات اجتماعی** به استناد مصوبه ۱۳۴ شورای عالی حوزه‌های علمیه در جلسه مورخ ۱۳۹۴/۰۵/۰۳ حائز رتبه علمی - پژوهشی گردید.
۲. به استناد ماده واحده مصوبه جلسه ۶۲۵ مورخ ۱۳۸۷/۰۳/۲۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی «مصوبات شورای عالی حوزه علمیه قم در خصوص اعطای امتیاز علمی، تأسیس انجمن‌های علمی، قطب‌های علمی و واحدهای پژوهشی و همچنین امتیازات کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره و آزاداندیشی در حوزه، دارای اعتبار رسمی بوده و موجود امتیازات قانونی در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه می‌باشد».

فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC)؛ بانک اطلاعات نشریات کشور (Magiran)؛ سیویلیکا (Civilica)؛ مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)؛ پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir)؛ پایگاه Google Scholar نمایه و در سامانه نشریه: jiss.isca.ac.ir و پرتال نشریات دفتر تبلیغات اسلامی (<http://journals.dte.ir>) بارگذاری می‌شود. هیئت تحریریه در اصلاح و ویرایش مقاله‌ها آزاد است. دیدگاه‌های مطرح‌شده در مقالات صرفاً نظر نویسندگان محترم آنهاست.

نشانی: پردیسان، انتهای بلوار دانشگاه، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، طبقه همکف، اداره نشریات.

صندوق پستی: ۳۷۱۸۵/ ۳۶۸۸ * تلفن: ۰۲۵-۳۱۱۵۶۹۰۹ سامانه نشریه: jiss.isca.ac.ir

رایانامه Eslam.motaleat1394@gmail.com

چاپ: مؤسسه بوستان کتاب قیمت: ۸۰۰۰۰ تومان

www.jiss.isca.ac.ir

اعضای هیئت تحریریه

(به ترتیب حروف الفبا)

نصرالله آقاجانی

استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

کریم خان محمدی

دانشیار و مدیر گروه آموزشی مطالعات فرهنگی و ارتباطات دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

محمود رجبی

استاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام

سیدعباس صالحی

استادیار پژوهشکده اسلام تمدنی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

حسن غفاری فر

استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

حسین کچویان

دانشیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

نعمت‌الله کرم‌الهی

دانشیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

شمس‌الله مریجی

استاد دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

داوران این شماره

قاسم ابراهیمی‌پور، خلیل امیری‌زاده محمدرضا انواری، سیدعباس حسینی، حسین حاج‌محمدی، داود رحیمی سجاسی، ابراهیم فتحی، سیدحسین فخر زارع، محمدکاظم کریمی، محسن قنبری نیک، مهدی نصیری، مرتضی مرتضوی و میرصالح حسینی جلی.

فراخوان دعوت به همکاری

فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی بر اساس مصوبه هیئت امنای دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، با بهره‌مندی از ظرفیت‌های علمی و فکری مراکز حوزوی و دانشگاهی و با هدف تولید دانش و معرفت علمی، ترویج و انتشار یافته‌های پژوهشی و آثار اندیشمندان در حوزه مطالعات اجتماعی معطوف به دین و امور حوزوی، با صاحب امتیازی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی منتشر می‌شود. فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی در عرصه مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی و ناظر به اهداف ذیل منتشر می‌شود:

۱. توسعه تحقیقات در حوزه مطالعات فرهنگی و اجتماعی با رویکرد دینی؛
۲. تبیین مبانی معرفتی و فلسفی علم اجتماعی دینی؛
۳. تدوین و ترویج دانش اجتماعی اندیشمندان مسلمان؛
۴. گسترش و هدایت حوزه‌های دانش نظری و کاربردی در عرصه فرهنگی و اجتماعی متناسب با نیازهای جامعه هدف، در جهت تکوین علوم انسانی - اسلامی؛
۵. تولید ادبیات بومی - اسلامی در حوزه فرهنگ و اجتماع؛
۶. ایجاد انگیزه و بسترسازی پژوهش در حوزه مطالعات فرهنگی و اسلامی؛
۷. توسعه همکاری و تعامل علمی میان استادان و پژوهشگران حوزه و دانشگاه؛
۸. ارتقای سطح علمی استادان و دانش‌پژوهان حوزوی و دانشگاهی؛
۹. زمینه‌سازی نشر دستاوردهای علمی - پژوهشی اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی؛
۱۰. تقویت پژوهش‌های معطوف به مسئله‌محوری، راهبردپردازی و آینده‌پژوهی؛

اولویت‌های پژوهشی فصلنامه با رویکرد دینی، اعتقادی و تطبیقی

۱. بازخوانی و نقد نظریات حوزه علوم اجتماعی؛
۲. جریان‌شناسی حوزه مطالعات فرهنگی اجتماعی؛
۳. سیاست‌پژوهی ناظر به مسائل فرهنگی و اجتماعی جامعه؛
۴. روش‌شناسی حوزه علوم اجتماعی با تأکید بر نظریات فرهنگی.

رویکردهای اساسی

۱. تمرکز محتوایی بر مباحث فرهنگی و اجتماعی معطوف به حوزه دین با رویکرد تطبیقی، بین‌رشته‌ای؛
۲. رعایت معیارها و ضوابط علمی - پژوهشی به‌ویژه در ابعاد روشی و نظری؛
۳. پژوهش‌محوری با تأکید بر پژوهش‌های میدانی و پیمایشی؛
۴. مسئله‌محوری و راهبردپردازی با تأکید بر مطالعات کاربردی.

از کلیه صاحب‌نظران، استادان و پژوهشگران علاقه‌مند دعوت می‌شود تا آثار خود را جهت بررسی و چاپ در فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی بر اساس ضوابط و شرایط مندرج در این فراخوان از طریق سامانه نشریه به آدرس jiss.isca.ac.ir ارسال نمایند.

راهنمای تنظیم مقاله

شرایط اولیه پذیرش مقاله

- ✓ نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی در پذیرش یا رد و ویرایش علمی و ادبی مقالات، آزاد است.
- ✓ مقالات ارسالی به نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی نباید قبلاً در جای دیگری ارائه یا منتشر شده و یا همزمان جهت انتشار به نشریات دیگر ارسال شده باشند.
- ✓ با توجه به اینکه همه مقالات فارسی ابتدا در سامانه سمیم نور مشابهت‌یابی می‌شوند، برای تسریع فرایند داوری بهتر است نویسندگان محترم قبل از ارسال مقاله، از اصالت مقاله خود از طریق این سامانه مطمئن شوند.
- ✓ نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی از دریافت مقاله مجدد از نویسندگانی که مقاله دیگری در روند بررسی دارند و هنوز منتشر نشده، معذور است.
- ✓ مقاله در محیط Word با پسوند DOCX (با قلم Noorzar نازک ۱۳ برای متن و Times New Roman نازک ۱۰ برای انگلیسی) حروف چینی گردد.
- شرایط مقالات استخراج شده از آثار دیگر: چنانچه مقاله مستخرج از هر کدام از موارد ذیل باشد، نویسنده موظف است اطلاعات دقیق اثر وابسته را ذکر کند. در غیر این صورت در هر مرحله‌ای که نشریه متوجه عدم اطلاع‌رسانی نویسنده شود، مطابق مقررات برخورد می‌کند:
- پایان‌نامه (عنوان کامل، استاد راهنما، تاریخ دفاع، دانشگاه محل تحصیل، دانشکده، گروه تحصیلی)
- * مقاله ارسالی از دانشجویان (ارشد و دکتری) به‌تنهایی قابل پذیرش بوده و ذکر نام استاد راهنما الزامی می‌باشد.
- طرح پژوهشی (عنوان کامل طرح، تاریخ اجرا، همکاران طرح، سازمان مربوطه)
- ارائه شفاهی در همایش و کنگره (عنوان کامل همایش یا کنگره، تاریخ، سازمان مربوطه)
- روند ارسال مقاله به نشریه: نویسندگان باید فقط از طریق بخش ارسال مقاله سامانه نشریه جهت ارسال مقاله اقدام کنند، به مقالات ارسالی از طریق ایمیل یا ارسال نسخه چاپی ترتیب اثر داده نخواهد شد.
- ✓ برای ارسال مقاله، نویسنده مسئول باید ابتدا در بخش «ارسال مقاله» اقدام به ثبت نام در سامانه نشریه نماید.
- ✓ نویسندگان باید همه مراحل ارزیابی مقاله را تنها از طریق صفحه شخصی خود در سامانه مجله دنبال نمایند.
- قالب و موضوع مقالات مورد پذیرش
- ۱. نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی فقط مقالاتی را که حاصل دستاوردهای پژوهشی نویسنده و حاوی یافته‌های جدید است را می‌پذیرد.
- ۲. مجله از پذیرش مقالات مروری صرف، گردآوری، گزارشی و ترجمه معذور است.
- فایلهایی که در زمان ثبت نام نویسنده مسئول باید در سامانه بارگذاری کند:
- ✓ فایل اصل مقاله (بدون مشخصات نویسندگان)
- ✓ فایل تعهدنامه (با امضای همه نویسندگان)
- ✓ فایل مشخصات نویسندگان (به زبان فارسی و
- ✓ فرم عدم تعارض منافع
- ✓ فایل فرم مشابه‌یاب مقاله (انگلیسی)

تذکر: (ارسال مقاله برای داوری، مشروط به ارسال سه فایل مذکور و ثبت صحیح اطلاعات در سامانه است).

- تکمیل و ارسال فرم عدم تعارض منافع، توسط نویسنده مسئول الزامی می‌باشد.
- حجم مقاله: واژگان کل مقاله: بین ۵۰۰۰ تا ۷۵۰۰ واژه؛ کلیدواژه‌ها: ۴ تا ۸ کلیدواژه؛ چکیده: ۱۵۰ تا ۲۰۰ واژه (چکیده باید شامل هدف، مسئله یا سؤال اصلی پژوهش، روش‌شناسی و نتایج مهم پژوهش باشد).
- نحوه درج مشخصات فردی نویسندگان: نویسنده مسئول در آثاری که بیش از یک نویسنده دارند باید حتماً مشخص باشد. عبارت (نویسنده مسئول) جلوی نام نویسنده مورد نظر درج شود. فرستنده مقاله به‌عنوان نویسنده مسئول در نظر گرفته می‌شود و کلیه مکاتبات و اطلاع‌رسانی‌های بعدی با وی صورت می‌گیرد.
- وابستگی سازمانی نویسندگان باید دقیق و مطابق با یکی از الگوی‌های ذیل درج شود:

۱. اعضای هیات علمی: رتبه علمی (مریی، استادیار، دانشیار، استاد)، گروه، دانشگاه، شهر، کشور، پست الکترونیکی سازمانی.
 ۲. دانشجویان: دانشجوی (کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکتری) رشته تحصیلی، دانشگاه، شهر، کشور، پست الکترونیکی سازمانی.
 ۳. افراد و محققان آزاد: مقطع تحصیلی (کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکتری) رشته تحصیلی، سازمان محل خدمت، شهر، کشور، پست الکترونیکی سازمانی.
 ۴. طلاب: سطح (۲، ۳، ۴)، رشته تحصیلی، حوزه علمیه/ مدرسه علمیه، شهر، کشور، پست الکترونیکی.
- ساختار مقاله: بدنه مقاله باید به ترتیب شامل بخش‌های ذیل باشد:

۱. عنوان؛
 ۲. چکیده فارسی (تبیین موضوع/ مسئله/ سؤال/ هدف/ روش/ نتایج)؛
 ۳. مقدمه (شامل تعریف مسئله، پیشینه تحقیق (فارسی و انگلیسی)، اهمیت و ضرورت انجام پژوهش و دلیل جدید بودن موضوع مقاله)؛
 ۴. بدنه اصلی (توضیح و تحلیل مباحث)؛
 ۵. نتیجه‌گیری (بحث و تحلیل نویسنده)؛
 ۶. بخش تقدیر و تشکر: پیشنهاد می‌شود از مؤسسه‌های همکار و تأمین‌کننده اعتبار بودجه پژوهش نام برده شود. از افرادی که به نحوی در انجام پژوهش مربوطه نقش داشته، یا در تهیه و فراهم‌نمودن امکانات مورد نیاز تلاش نموده‌اند و نیز از افرادی که به نحوی در بررسی و تنظیم مقاله زحمت کشیده‌اند، با ذکر نام، قدردانی و سپاس‌گزاری شود. کسب مجوز از سازمان‌ها یا افرادی که نام آنها برای قدردانی ذکر می‌شوند، الزامی است؛
 ۷. منابع (منابع غیرانگلیسی علاوه بر زبان اصلی، باید به انگلیسی نیز ترجمه شده و بعد از بخش فهرست منابع، ذیل عنوان References درج شوند).
- روش استناددهی: APA (درج پانویس، ارجاعات درون متن و فهرست منابع) می‌باشد که لینک دانلود فایل آن در سامانه نشریه (راهنمای نویسندگان) موجود می‌باشد.

فهرست مقالات

- ۷.....آسیب‌شناسی راهپیمایی جمعی اربعین.....
شمس‌الله مریجی
- ۳۸.....تحلیل مردم‌شناسانه پیاده‌روی اربعین با استفاده از نظریه آیین‌های گذار.....
زهرا ماهر
- ۶۷.....برساخت معنایی مناسک پیاده‌روی اربعین (ارائه یک نظریه مبنایی).....
بتول رستمی - یارمحمد قاسمی - خدیجه ذوالقدر
- بررسی نقش استعاره‌ها و اسطوره‌ها در شکل‌گیری مسائل و چالش‌های بینشی مبلغین دینی و
راهبردهای مواجهه آنها.....
سیدمحمدحسین هاشمیان - سیدصابر رضایی
- ۱۴۲.....کاربست راهبردهای مدارای اجتماعی در حکمرانی اسلامی - ایرانی: فراتحلیل پژوهش‌ها.....
طاها عشایری - الهام عباسی - مجتبی شعاع‌اردبیلی - طاهره جهان‌پرور
- ۱۸۵.....طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره دوم متوسطه نظام آموزشی ایران.....
فریده گودرزی - حسن ملکی - محبوبه خسروی - عباس عباسپور
- واکاوی تجارب زیسته مؤثر یا مخل برآرامش زنان پس از ازدواج: مطالعه موردی زنان ۲۰ تا ۳۰ ساله
شهر آهرم.....
۲۱۴.....
نرگس ماندگار - راضیه میر علی ملک

A Pathology of the Arbaeen Pilgrimage¹

Shamsollah Mariji¹

1. Professor, Department of Social Sciences, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.

Email: mariji@bou.ac.ir; Orcid: 0000-0002-4802-2773

Abstract

The collective Arbaeen pilgrimage, as a social norm of the Arbaeen visit, which is itself a cognitive element and the underlying layer of pure Shia culture, has numerous social and civilizational functions that are beneficial and essential not only for the Shia community but also for the human society. However, it should not be overlooked that fundamentally significant and impactful events in human society are equally susceptible to harm and may face obstacles that threaten their influence; this is because those with excessive demands stand against phenomena that hinder their individual and group interests and attempt to obstruct and damage their effectiveness if possible. The collective Arbaeen pilgrimage, as a significant cultural-social phenomenon, is no exception. This research aims to examine this phenomenon with a pathological approach, relying on the observations of the author and other researchers from the Arbaeen community, and present the findings to cultural scholars and policymakers. Some of the mentioned damages may serve as warnings and future studies

1. **Cite this article:** Mariji, Sh. (2024). A Pathology of the Arbaeen Pilgrimage. *Journal of Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 7-37. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.69103.2085>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

▣ **Received:**18/05/2024 ● **Revised:**18/06/2024 ● **Accepted:**21/07/2024 ● **Published online:** 28/09/2024

© The Authors

to sensitize pilgrims and cultural policymakers to protect this valuable Hussaini blessing according to their responsibilities. Additionally, based on events and behaviors observed within the Arbaeen community and its vicinity, using the participatory observation method and gathered data, it was found that this great ritual phenomenon faces or may face in the future, challenges such as superficial ritualism, cultural discord and fragmentation, time limitations, and lack of continuity.

Keywords

Pathology, Arbaeen pilgrimage, superficiality, cultural discord, time limitations.

آسیب‌شناسی راهپیمایی جمعی اربعین^۱

شمس‌الله مریجی^۱

۱. استاد، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، قم، ایران.
Email: mariji@bou.ac.ir; Orcid: 0000-0002-4802-2773

چکیده

راهپیمایی جمعی اربعین به‌عنوان هنجار اجتماعی زیارت اربعین که خود عنصر شناختی و لایه زیرین فرهنگ ناب شیعه است، کارکردهای اجتماعی و تمدنی فراوانی دارد که نه‌تنها برای جامعه شیعی، بلکه برای جامعه انسانی امری مبارک و ضروری است؛ اما این حقیقت را نیز نباید از نظر دور داشت که اساساً وقایع بزرگ و تأثیرگذار در جامعه انسانی به همان اندازه که بزرگ و با اهمیت هستند، به همان اندازه در معرض آسیب بوده و ممکن است با موانعی روبرو شده و تأثیرگذاری آن را تهدید کنند؛ زیرا زیاده‌خواهان در مقابل پدیده‌هایی که مانع رسیدن آنان به منافع فردی و گروهی باشند، ایستادگی کرده و تلاش می‌کنند تا در صورت امکان مانع آشکار شدن آن پدیده شوند و به کارآمدی آن آسیب وارد کنند. پیاده‌روی جمعی اربعین به‌عنوان یک پدیده عظیم فرهنگی-اجتماعی، از این امر مستثنی نیست. این تحقیق، می‌کوشد با تکیه بر مشاهدات نگارنده و دیگر محققان از جامعه اربعینی، این پدیده را با رویکرد آسیب‌شناختی، بررسی کند و نتیجه را در اختیار عالمان و سیاست‌گذاران امور فرهنگی قرار دهد. البته ممکن است در این میان برخی از آسیب‌های بیان‌شده، جنبه هشدار داشته و به نوعی آینده‌پژوهی شده تا زائرین و سیاست‌گذاران فرهنگی را نسبت به آن حساس کرده و هر کدام بر اساس وظیفه خود از این موهبت حسینی ارزش‌مند محافظت کنند.

۱. **استناد به این مقاله:** مریجی، شمس‌الله. (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی راهپیمایی جمعی اربعین. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۲ (۴۵)، صص ۷-۳۷.
<https://doi.org/10.22081/JISS.2024.69103.2085>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۲/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

البته در مواردی هم با توجه به رخدادها و رفتارهایی که در جامعه اربعینی و محدوده آن رخ می‌دهد، برای رسیدن به هدف مذکور با روش مشاهده مشارکتی، بر اساس داده‌های به‌دست‌آمده، مشاهده شد که این پدیده بزرگ آیینی با آسیب‌هایی همچون: سطحی‌نگری مناسک گرایانه، تفرقه و تشتت فرهنگی، محدودیت و عدم استمرار و... مواجه شده یا در آینده ممکن است با آن مواجه شود.

کلیدواژه‌ها

آسیب‌شناسی، راهپیمایی اربعین، سطحی‌نگری، تفرقه فرهنگی، محدودیت زمانی.

مقدمه

زیارت اربعین براساس روایت امام حسن عسکری علیه السلام عنصر شناختی فرهنگ تشیع بوده^۱ و این عنصر به عنوان لایه زیرین فرهنگ دیگر اجزا و عناصر آن فرهنگ را تحت تاثیر مستقیم و غیرمستقیم خود قرار خواهد داد. راهپیمایی جمعی اربعین به عنوان هنجاری اجتماعی، در صورتی می‌تواند جامعه انسانی را از مواهب خود برخوردار کند که زائرین به معنای حقیقی در طریق الحسین علیه السلام قرار گرفته و از مشرب زلال معارف والای سالار شهیدان کربلا، نوش کرده و جان و جسم خود را به نور معرفت حسینی منور کنند. و الا صرف حضور در میان انبوه جمعیت و حرکت به سوی مرقد مطهر بدون توجه به هسته مرکزی، یعنی مرام و مسلک عزیز خفته به خاک تفتیده، نه تنها هدف مورد نظر محقق نخواهد شد، بلکه همان اثر محدودی را که از این زیارت نورانی گرفته را در پیچ‌وخم زندگی گم کرده و تأثیر آن را کم‌رنگ، حتی ممکن است معکوس نماید.

براین اساس هدف اصلی از زیارت این است که زائر با ارتباط با مزور بتواند خیر دنیا و آخرت از او استمداد کند، چون هر زائری برای حاجتی از منزل حرکت می‌کند، اما باید به گونه‌ای درخواست کنیم که در آن امر خیری باشد و یا دفع ضرری باشد؛ چنانچه شیخ‌الرئیس ابن‌سینا نیز به آن اشاره دارد: «زائر که با وجود مادی و روحی خویش به سوی مزور می‌رود از نفس مزور استمداد می‌طلبد تأخیری را تحصیل یا زبانی را دفع کند. نفس مزور نیز به جهت جداشدن از عالم ماده و مشابهتی که با عقول مجرد یافته است، منشأ اثر فراوان و کامل‌تری خواهد بود. و چون زائر با جسم و جان سراغ مزور رفته است هم بهره‌های مادی می‌برد و هم فوائد روحی. از جهتی دیگر روح پس از جداشدن از بدن باز یک نحوه علاقه و ارتباطی با آن بدن مادی دارد» (جهانگیر و مفتون، ۱۳۹۳).

۱. این موضوع در مقاله تبیین جامعه‌شناختی زیارت اربعین و کارکردهای اجتماعی آن، تالیف نگارنده در شماره ۳۸ مجله اسلام مطالعات اجتماعی به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است.

۱. سطحی‌نگری و مناسک‌گرایی

یکی از آسیب‌هایی که به‌طور کلی علاقه‌مندان به اهل بیت علیهم‌السلام به ویژه سیدالشهدا علیه‌السلام و به‌خصوص زائرین اربعین (که بیشتر مورد توجه دیگران هستند) را تهدید می‌کند سطحی‌نگری و دل‌خوش کردن به صرف حضور در آن پدیده عظیم است. اینکه تلاش دارد تا هر سال و به هر نحوی شده در راهپیمایی اربعین شرکت داشته باشد، اگرچه این حضور به خودی خود توفیقی است؛ اما این توفیق اگر مزین به شناخت مرام حسینی نگردد، ممکن است آسیب سطحی‌نگری را در پی داشته باشد. مثل آن کسی که در ماه مبارک رمضان به جهت ثواب تلاوت قرآن تلاش کند چندین ختم قرآن داشته و به تعبیر زیاده‌خوانی داشته باشد، درحالی که مرحوم کشمیری در توصیه‌های رمضانی خود فرمودند «قرآن را به اندازه‌ای که بتوانید تدبر کنید تلاوت کنید، تلاش کنید در روز فقط یک آیه را از صبح تا شب در زبان دل و دهان تلاوت کرده و با جان خود عجزین کنید، بهتر از ختم قرآن بدون تدبر است!»؛ بنابراین به تعبیر جامعه‌شناسان، زائرین اربعین نباید مبتلا به مناسک‌گرایی شده و از شناخت عمیق و ارتباط معنوی و معرفتی با ائمه معصوم علیهم‌السلام باز مانند. باید هر مرتبه که از سفر نورانی اربعین برمی‌گردند، در خلوت وجودی خود محاسبه‌ای داشته تا ببینند که چه ره‌آوردی از این حضور داشته است. چه اینکه سیدالشهدا علیه‌السلام مظهر لطف و عنایت الهی در میان مخلوقات الهی بوده و زائرین مشتاق را دست خالی برنمی‌گرداند.

اگر بخواهیم بدانیم در زیارت اربعین مبتلا به سطحی‌نگری نشده‌ایم، کافی است در زندگی روزمره خود دقت بیشتری داشته باشیم، برای مثال اگر دیدیم رهبر جامعه اسلامی را در وقت لزوم تنها گذاشته و با او همراهی نکرده و حتی به جای گوش به فرمان او بودن، چشم به رسانه دشمن دوخته و گوش به سخنان اغیار سپردیم؛ اگر مظلومی را مشاهده کرده و به اندازه توان به او یاری نرساندیم، منکری را در جامعه دیده و بدون احساس وظیفه از کنار آن گذشتیم، به والدین خود احسان نکرده و رضایت‌شان را جلب نکردیم، در سرپرستی و مهربانی به همسر و شریک زندگی خود کوتاهی کردیم، در تربیت صحیح فرزندان خود کم‌کاری کردیم، به یاری همسایه نیازمند

نشستیم، کشتار مظلومانه مسلمین ما را از دشمنان عصبانی نکرده و بر سرشان فریاد نزدیم، داشته‌های علمی و عملی خود را با دیگران به اشتراک نگذاشته‌ایم، با مؤمنین مدارا نداشته‌ایم، با دشمنان همراهی کرده و بر طبل ناامیدی کوبیدیم و... یقین بدانیم که زیارت مبتلا به سطحی‌نگری شده و دشمنان دین و اهل بیت علیهم‌السلام نه تنها از این زیارت ما نگران نیستند، بلکه خود مقدمات بر پای آن را فراهم خواهند کرد.

در اینکه دشمن در برخی از امور برای دور کردن از هسته عمل و دور کردن مؤمنین از معرفت و شناخت بن‌مایه اعمال دینی، ممکن است در مقدمات آن عمل حتی همکاری کند، به عنوان شاهد، آنچه را که خود در مناسک حج سال ۱۳۸۵ مشاهده کرده‌ام را بیان می‌کنم، برای انجام اعمال سه روزه عرفات و منا، در هتل لباس احرام را پوشیده و از مکه به سمت عرفات در حرکت بودیم که در میان راه متوجه شدم که اتوبوس ما مثل دیگر اتوبوس‌هایی که پیش از ما به راه افتاده بودند توقف کرد، پس از دقایقی، شاگرد راننده بسته‌هایی را وارد اتوبوس کرده و میان افراد تقسیم کرده و یک بسته هم به من داد؛ با اطلاعات اندک از زبان انگلیسی، از نوشتار روی بسته متوجه شدم که این بسته توسط یک مؤسسه آمریکایی تهیه شده است و به همه آنهایی که به عرفات می‌روند هدیه داده می‌شود!! به دوستان اطراف خود گفتم، اگر می‌خواهید از درک حقایق عرفات باز نمانید از این لقمه چشم‌پوشی کنید! چون این لقمه مانع برگزاری حج ابراهیمی شده و نباید انتظار درک نورانیت عرفات و منا را داشته باشیم؛ تازه اگر قضیه عکس نشده و مبتلا به عمل خلاف اسرار حج نشویم! و این حقیقتی است که شکم اگر از حرام پر شود مانع شنیدن حق می‌شود، و این کلام نورانی سیدالشهدا علیه‌السلام در روز عاشوراست؛ آنجا در برابر سپاه کوفه ایستاد و از آنها خواست که ساکت شوند، ولی آنان نپذیرفتند!! امام به آنها فرمود: «وای بر شما! چرا ساکت نمی‌شوید تا سخنان مرا گوش کنید؟! من شما را به راه راست دعوت می‌کنم، هر کس از من پیروی کند به راه راست هدایت می‌شود، و هر کس از من نافرمانی کند هلاک خواهد شد. شما از دستور من سرپیچی می‌کنید و به سخنانم گوش فرا نمی‌دهید، چرا که هدایای شما [جوایزی که برای کشتن من گرفتید] تنها از راه حرام بوده و شکم‌هایتان از حرام پر شده است، و

خداوند بر دل های شما مَهر زده است. وای بر شما! آیا ساکت نمی شوید؟ آیا به سخنانم گوش فرا نمی دهید؟» (خوارزمی، ۱۴۲۳ق، ج ۱، صص ۲۵۲-۲۵۳).

تأکید این نکته را لازم می دانم که تکرار زیارت و یا تلاوت زیاد قرآن کریم، هیچ منافاتی با تدبر در آن و شناخت مرام ائمه معصوم و سیدالشهدا علیهم السلام، ندارد. نباید گمان شود که نگارنده بر این باور است که لازم نیست که زیاد قرآن خوانده شود، اتفاقاً یکی از سفارشات مؤکد استادمان علامه جوادی آملی حفظه الله در کلاس درس این بود که کسی عالم ربانی نمی شود مگر اینکه در ماه یک ختم قرآن، نهج البلاغه را در دو ماه و در هر شش ماه یک مرتبه اصول کافی را بخواند؛ بنابراین هرگز نگفته و نخواهیم گفت که زیارت اربعین، یک مرتبه کافی است. تمام سخن این است که مؤمنین و متدینین باید تلاش کنند مبتلا به مناسک گزایی نشده و به ظاهر عمل و زیارات اکتفا نکرده، بلکه هسته عمل را هدف قرار دهند تا درون جان خود و جامعه را از معرفت و نورانیت آن بهره مند کنند. این البته در زیارت اربعین به جهت تأثیرگذاری اش از یک سو، تلاش فراوان دشمنان برای کمرنگ کردن و یا بی اثر کردن این زیارت جمعی از سوی دیگر، ما را بر آن داشت که هشداری جامعه شناختی داده باشیم.

صدالبته پیش از هشدار جامعه شناسان، در فرهنگ ناب اسلامی بر اجتناب و دوری از مناسک گزایی تأکید داشته و تفکر و تعمق را نسخه شفابخش می داند در قرآن کریم آمده است: «كذلك نفضل الايات لقوم يتفكرون» امام حسن عسکری علیه السلام می فرماید: «انما خاطب الله العاقل؛ فقط خداوند خردمند را مورد خطاب قرار داده است» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۵۱۶، حدیث ۴). این جمله کوتاه و رسا از عمق بسیاری برخوردار است و حکایت از آن دارد که سخن خدا و خطاب او به کسانی است که هم دارای فکر و قدرت تفکرند، و هم از نیروی اندیشه و تدبر استفاده می کنند. بسیاری کسانی که عبادت را منحصر در انجام نماز و خواندن نمازهای مستحبی و گرفتن روزه های واجب و مستحب می دانند، بدون آنکه در رمز و راز آن اندیشه کنند و یا در زمان و اوضاع آن تعقل نمایند. امام حسن عسکری علیه السلام با توجه به این خطر و به وجود آمدن و اشاعه آن در جامعه اسلامی، جایگاه ویژه اندیشه و تفکر را این گونه بیان می فرماید: «لیست العبادة

كثرة الصيام والصلوة و انما العبادة كثرة التفكر في امر الله؛ عبادت به بسياری نماز و روزه نیست، همانا عبادت تفكر بسیار در امر خداوند است (حر عاملی، بی تا، ج ۱۱، ص ۱۵۳؛ شیخ کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۵).

یکی از نشانه‌های اندیشمندان؛ روش سخن گفتن آنان است. نوشته‌ها، حرف‌ها و کلمات ایشان به خوبی میزان عقل و رشد آنان را بیان می‌دارد. در این باره امام حسن عسکری علیه السلام فرمود: «قلب الاحمق فی فمه و فم الحكيم فی قلبه؛ دل نابخرد در دهان او است، و دهان خردمند فرزانه، در دل او» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۵۱۹، ح ۲۱). انسان اندیشمند، اول در اطراف سخن فکر می‌کند، نفع و زیان آن را بررسی می‌کند و آن‌گاه به سخن گفتن اقدام می‌نماید. ولی انسان بی‌خرد و کم‌اندیش، نخست سخن می‌گوید و بعد در عواقب و اطراف آن به اندیشه می‌پردازد. در نتیجه، اندیشمند کم‌تر خطا می‌کند و کم‌اندیشان و یا کج‌اندیشان کم‌تر به راه درست می‌روند. دلیل این امر آن است که بر اثر اندیشه، روح و عقل انسانی روشن می‌شود و در پرتو آن نورانیت، حق و باطل، و درست و نادرست را از یکدیگر تشخیص می‌دهد، در حالی که بی‌خردان در ظلمت جهل به سر می‌برند. به همین جهت، امام حسن عسکری علیه السلام فرمود: «علیکم بالفکر فانه حیاة قلب البصیر و مفاتیح ابواب الحکمة؛ بر شما باد به اندیشیدن! پس به حقیقت، تفکر موجب حیات و زندگی دل‌آگاه، و کلیدهای درب‌های حکمت است (علامه مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۸، ص ۱۱۵). امیر مؤمنان، علی علیه السلام در این مورد فرمود: «من فکر ابصر العواقب؛ هر که اندیشه کند، عواقب کارها را می‌بیند» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۶۵).

۲. تفرقه فرهنگی و قومی

بی‌تردید، بزرگ‌ترین آسیب و لطمه‌ای که پس از رحلت جانسوز رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله، متوجه دین اسلام و جامعه اسلامی شد، ایجاد تفرقه‌ای بود که از نشست‌ننگین سقیفه نشئت گرفته و از پیامدهای پلید آن نیز پدیداری هفتاد و سه فرقه در میان امتی شد که پیامبر رحمت با خون دل، به برکت آموزه‌های وحیانی، آن را به وجود آورد. و این حقیقت را نباید نادیده گرفت که نه آن خطر امروز از میان ملت‌های

مسلمان به‌ویژه شیعیان برطرف شد و نه آن زیاده‌خواهان و تفرقه‌گرایان از پای نشسته و چشم از عظمت و نوپایی قدرت نرم شیعه فرو بسته و بیکار نشسته‌اند.

پرواضح است که دین و دستورات و اعمالش موجب محدودیت زیاده‌خواهان در عالم بوده و هر کجای این کره خاکی اگر افرادی بخواهند مطابق دستورات الهی زندگی خود را سامان دهند، با موانع سازمانی و یا غیرسازمانی مواجه خواهند بود. به عنوان نمونه رعایت حجاب و پرهیز از برهنگی به عنوان عمل مؤمنانه حتی در جوامع به اصطلاح مردم‌سالارانه^۱ و آزاد مثل فرانسه هم قابل تأمل نبوده و با محدودیت‌های فراوان تلاش دارند تا مؤمنین را در انجام این رفتار دینی تحت فشار قرار داده و آنها را از مواهب اجتماعی نظیر آموزش در مراکز علمی و آکادمیک محروم می‌کنند. البته این فشارها از طرف جوامع استکباری محدود به کشور خود نبوده و تا حد توان تلاش می‌کنند تا این چنین محدودیت‌ها را در جوامع دیگر هم با حربه حقوق بشر، ایجاد کنند. درباره اعمالی مثل زیارت جمعی اربعین که با منافع استکباری آنها در تضاد بوده و قدرت نرم شیعه و جهان اسلام را به رخ می‌کشد، نیز شک نداریم که از پای نشسته و با دسیسه‌های فراوان تلاش می‌کنند در میان جامعه اربعینی رخنه کرده و موجب تفرقه بین عرب و عجم، شیعه و سنی، مسلمان و مسیحی و دیگر فرقه‌های شرکت کننده شوند.

اما نگارنده در این بخش از تحقیق در نظر دارد به مواردی از رفتارهای آسیب‌زا اشاره کند که از جانب اغیار و دشمنان انجام نمی‌گیرد؛ بلکه رفتارهای تفرقه‌انگیزی را می‌بینیم که توسط عده‌ای که به‌ظاهر ادعای حب‌الحسین داشته و به عنوان زائر در جامعه اربعینی حضور دارند انجام می‌شود. البته ممکن است ناخواسته در دام و نقشه دشمنان خارج‌نشین قرار گرفته و از خود رفتارهایی را بروز می‌دهند که انسجامی را که زیارت جمعی اربعین به ارمغان آورده، تحت‌الشعاع خود قرار داده و به ره‌آورد مهم جامعه اربعینی آسیب وارد کنند. بنا داریم در اینجا چند نمونه از رفتارهایی که موجب تفرقه و

1. Democratic.

شکاف فکری و فرهنگی می‌شد را که نگارنده خود با حضور در جمع زائرین اربعین مشاهده کرده و بر اساس دانش جامعه‌شناختی آن را آسیب می‌داند.

۲-۱. جریان‌های انحرافی

یکی از رفتارهای نامناسبی که خود شاهد آن بودم، ترویج تفکر فرقه‌های انحرافی و آخرالزمانی بود، گروهی با روش متعدد درصدد تبیین اندیشه خود بوده و در تبلیغ تفکر خود نیز پرتلاش و امیدوار بودند. یکی از گروه‌های انحرافی که در چند سال اخیر با بهره‌گیری از رسانه‌های صهیونیستی انگلیس تلاش گسترده‌ای دارد، شیعه انگلیسی است. شاید انتظار نداشتیم که این گروه را در جامعه اربعینی مشاهده کنم؛ اما عصر روز نوزدهم صفر ۱۳۹۸ در نزدیک شهر عشق و ایثار، جوانی که حدود سی سال داشت به من نزدیک شده و پس از احوال‌پرسی، ابتدا تلاش کرد با پرسش‌هایی محفل را گرم کند، سپس از فلسفه زیارت و بعد تلاش کرد با توضیحات خود مرا به معارف واقعی شیعه در حوزه زیارت، حتی نحوه ساماندهی مسائل روز حیات اجتماعی آشنا کند، اینکه شیعه در امور دین و دنیا باید بداند که از رهنمود کدام عالم دین استفاده کرده و تحت فرمان کدام فقیه قرار گیرد، باید در پی فقهی باشد که دنیا او را قبول داشته و حتی امکانات و رسانه و فضای مجازی گسترده را در اختیار او قرار دهد و...؛ من هم برای اینکه او بتواند همه توان خود را برای هدایت‌گری به کار گیرد با او همراهی کرده و از او پرسش‌هایی برای روشن شدن پرسیدم! هرچند پس از سخنان روشن‌گرانه‌اش! با اظهار یک جمله امیدش را از میان برده و تلاش او را هدر دادم! به او گفتم: ای جوانی که نام ترا ندانسته و نمی‌دانم از کجا آمده‌ای! امیدی به من پیرمرد نداشته باش، که عمری است که نظریه ولایت‌مطلقه فقیه را باور داشته و سال‌های زیادی است که تلاش می‌کند امور سیاسی و اجتماعی خود را تحت فرمان سیدعلی سامان‌دهی کند، چون بسیار سخت است این اعتقادات قدیمی را بتوانم کنار بگذارم!! بدون هیچ خداحافظی از من جدا شد!

نکته قابل توجه این است که باوجود اینکه آن جوان دیده بود که من یک روحانی

میان سال و تحصیل کرده از حوزه علمیه بوده و از شهر فقه و فقاهاست توفیق حضور در جامعه اربعینی را پیدا کرده و باید فکر و اندیشه‌ام تا به حال شکل گرفته و نباید انتظار تغییر در آن داشته باشد؛ اما او از جایی فرمان می‌گیرد که به او آموزش دادند که در هر صورت او نباید امیدش را از دست داده و نه تنها به سراغ نوجوان و جوان‌های حاضر در جامعه اربعینی، بلکه هر فرد دیگری ولو ملبس به لباس روحانیت هم باشد رفته تا به هدفی که همان ترویج تفکر شیعه انگلیسی دست می‌یابد و یا حداقل افراد را در برابر دانسته‌های قبل خود متزلزل کند.

امروز که دشمنان تفکر ناب شیعی مسلح به انواع سلاح و امکانات تبلیغی هستند، پرتلاش‌تر از گذشته در هر زمان و مکانی امیدوارانه به ترویج و تبلیغ اندیشه خود پرداخته تا شیعیان را از فرهنگ ناب علوی دور کرده و از این طریق مسیر زیاده‌خواهی و سلطه بر جهان اسلام و تشیع را هموار کنند، چون با وجود تفکر علوی و عمل به نسخه نورانی امام علی علیه السلام در بخشی از نامه ۴۷ نهج البلاغه که فرمودند: «وَكُونَا لِلظَّالِمِ حَضَمًا وَ لِلْمَظْلُومِ عَوْنًا»؛ همواره دشمن [سرسخت] ظالم و یار و مددکار مظلوم باشید». شیعه و هر انسان آزاده دیگر اجازه ورود به ستم و ستمکاری نخواهد داد تا آنان بتوانند اندیشه و تفکری که راه سلطه و ستم را هموار می‌کند را ترویج کنند.

نمونه‌های متعدد دیگری است که در ایام اربعین با چاپ فراوان تراکت و پلاکارت‌هایی با کاغذ گلاسه گران‌قیمت که حاوی شعارها و روایات آخرالزمانی است؛ تبلیغ فرقه‌های عصر ظهوری توسط برخی از مبلغان این فرقه ضاله در برخی از مواکب خاص، تلاش می‌کنند زائرین به ویژه جوانان را نسبت به آموزه‌های دینی سست نمایند، در این میان نداشتن اطلاعات مناسب یا کمبود شناخت از جریان‌های انحرافی باعث می‌شود فرقه‌های منحرف پیروانی را برای خود جذب کرده و تعداد خود را افزایش دهند. خطر فرقه‌های انحرافی، خطر بزرگی است که متأسفانه با نام مهدویت گسترش می‌یابد و افرادی با استفاده از وعده‌های دروغین خود را به عنوان نمایندگان و یاوران حضرت مهدی علیه السلام معرفی می‌کنند؛ این افراد به واسطه افکار غلط و بی‌اساس خود در صدد یارگیری بوده و فعالیت‌های خود را گسترش داده و در حال ضربه‌زدن به

مبانی فکری و اعتقادی زائران و به‌خصوص جوانان هستند. گروه‌های انحرافی چند هدف و رسالت برعهده دارند که از جمله آنها می‌توان به: تربیت طلبه‌ها، مراجع خاص و جریان‌ساز اشاره کرد که توسط آنها سر راه زائرین قرار گرفته و با ایجاد شبهات و بحث‌های مربوط به مهدویت جوانان کم سن و سال و بی‌تجربه را وارد بحث‌های حاشیه‌ای کرده و بر روی آنها تبلیغ می‌کنند (اسلامی، ۱۳۹۷، خبرگزاری بین‌المللی قرآن).

البته این حقیقت را هم نباید از نظر دور داشته باشیم که متدینان و پیروان فرهنگ ناب علوی باید از نظر دانش و معرفت دینی خود را مسلح کرده و همواره درصدد تکمیل و تقویت اطلاعات دینی خود بوده در زمینه باورها و ارزش‌های دینی بیشتر تلاش کرده و تلاش کنند با مراجعه به آثار اندیشمندان دینی، از باورها و اعتقادات خود در برابر وسواس و شبهات دشمن محافظت نمایند؛ چون شبهه مثل پرسش نیست، پرسش و سوال برای انسان مفید است، خواه از او پرسش شود یا خود از دیگران پرسش کند. به همین جهت قرآن کریم نیز، پرسش و مراجعه به اهل‌الذکر را جهت رفع نادانی امری ضروری می‌داند و می‌فرماید: «... فَأَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (نحل، ۴۳) اگرچه مصداق اصلی اهل‌الذکر در این آیه ائمه معصومین علیهم‌السلام هستند (عباشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۶۰). اما اساساً پرسش و پرسش کردن پیامدش افزایش آگاهی و اطلاعات است.

نکته قابل توجه در فعالیت گروه‌های انحرافی در جامعه اربعینی از جنس پرسش نیست، بلکه از نوع شبهه است و شبهه به تعبیر رهبر فرزانه انقلاب مثل موریانه است؛ دشمن به این موریانه‌ها دل بسته. شبهه ویروس است، مثل همین ویروس کرونا؛ وقتی که وارد شد، خارج‌شدنش مشکل است، جزو بیماری‌های مسری هم هست، سرایت هم می‌کند... بعضی‌ها در مقابل تیر و شمشیر ایستادند، در مقابل شبهه نتوانستند بایستند (خامنه‌ای، ۱۴۰۱/۵/۵). امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام شبه را خانمان‌سوز می‌داند و می‌فرماید: «إِيَّاكَ وَ الْوُقُوعَ فِي الشُّبُهَاتِ، وَ الْوُقُوعَ بِالشَّهَوَاتِ؛ فَإِنَّهُمَا يَقْتَادَانِكَ إِلَى الْوُقُوعِ فِي الْحَرَامِ وَ رُكُوبِ كَثِيرٍ مِنَ الْآثَامِ»؛ از افتادن در شبهات و آزمندی به شهوات دوری کنید؛ زیرا این دو امر، تو را به افتادن در حرام و ارتکاب بسیاری از گناهان می‌کشانند (تمیمی آمدی، ۱۴۰۱، ص ۲۷۲۳). خانمان‌سوزی شبهه بدان‌جهت که با تحریف واقعیت داشته‌ها و یقینیات

شخص را متزلزل کرده و از بین می‌برد، سِرّش را آن حضرت این‌گونه بیان می‌کند: «كَلِمَةٌ حَقٌّ يَرَادُ بِهَا الْبَاطِلُ؛ هیچ‌گاه باطل با چهره باطل خویش عرضه نمی‌شود، بلکه لباس حق را بر آن می‌پوشانند و سپس به مردم عرضه می‌کنند (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۹۸). مثل آنچه که در جنگ صفین پیش آمده بود، چون خیانت به اسم قرآن بر مردم تحمیل شد و حکومت دیکتاتوری معاویه به نام اراده خداوند برگردن مردم مستقر شد.

بی‌تردید گروه‌های منحرف با فعالیت‌های گسترده در جامعه اربعینی تلاش دارند با ایجاد شبهه، اولاً، در میان برخی از زائرین اربعینی لغزش فکری پدید آورده و آنها را در برابر داشته‌های خود متزلزل کنند، چون شبهه از آن جهت که به تعبیر امیرالمؤمنین علیه السلام بر پایه تحریف بنا شده است؛ در پی خود باورهای یقینی افراد را تخریب کرده و می‌سوزاند. ثانیاً، با تزلزل در فکر و اندیشه، رفتارهای متناقضی میان زائرین آشکار شده و در پی آن شاهد شکاف و تفرقه در میان افراد و زائرین اربعین خواهیم بود؛ درحالی‌که قرار بود از طریق زیارت جمعی اربعین شاهد همبستگی و انسجامی باشیم که تولید قدرت نرم کرده و در برابر دشمن تا دندان مسلح بایستیم.

۲-۲. خرده‌فرهنگ قومی

چنانچه پیش از این اشاره شد جامعه در حقیقت متشکل از افرادی است که در پرتو یک فرهنگ مشترک در کنار هم قرار گرفته و با ارتباط متقابل امور اجتماعی خود را ساماندهی می‌کنند؛ اما از آنجایی که به شهادت قرآن کریم خداوند مردم را به صورت شعوب و قبائل متفاوت خلق کرده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (حجرات، ۱۳) پرواضح است که این تفاوت در خلقت بدون شک تفاوت در آداب و رسوم را به همراه خود خواهد داشت. اما اگر این افراد متفاوت تحت فرمان یک فرهنگ مشترک باشند نه تنها همبستگی و انسجام جامعه را متزلزل نخواهد کرد؛ بلکه حتی می‌تواند موجب شکوفایی اذهان شده و دست به شاهد ابداعات مفید و استراتژیک زده و از مواهب آن بهره‌مند گردند. و این امر بستگی به عنایت ویژه به خرده‌فرهنگ‌های

موافقی دارد به جهت تفاوت در خلقت در جوامع وجود دارد.

برای مشخص شدن این موضوع لازم است بدانیم که جامعه‌شناسان در یک تقسیم‌بندی فرهنگ را به دو قسم فرهنگ جامع یا عام و خرده‌فرهنگ تقسیم کردند؛ منظور از فرهنگ جامع؛ مجموعه‌ای از ارزش‌ها، باورها و آداب و رسوم و... که توسط بیشتر افراد جامعه پذیرفته شده و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌گردد. خرده‌فرهنگ^۱ عبارت است از گروهی که در فرهنگ جامع و کل جامعه سهم بوده و دارای هنجارها و روش زندگی خاص خود می‌باشند؛ البته در خرده‌فرهنگ انتقال به نسل بعد الزامی وجود ندارد، اگرچه ممکن است به چندین نسل منتقل شود. خرده‌فرهنگ نیز در یک تقسیم‌بندی کیفی به دو نوع موافق و مخالف تقسیم شده است که در تعریف این دو گفته‌اند: خرده‌فرهنگ موافق: گروهی از افراد جامعه که ارزش‌های با فرهنگ جامع و غالب همراه و موافق بوده ولی در هنجارها و آداب و رسوم متفاوت هستند؛ مثلاً در احترام به بزرگ‌تر که یک ارزش فرهنگ جامع است، موافق بوده اما در نحوه احترام متفاوت هستند. جمع وقتی به بزرگ‌تر را ببیند سلام می‌دهد؛ اما آنها مثلاً کلاً از سر خود برمی‌دارند. در خرده‌فرهنگ مخالف یا متضاد؛ اقلیتی هستند که در ارزش‌ها و هنجارها و آداب و رسوم با فرهنگ عام جامعه در تضاد بوده و مخالفت می‌کنند (کونن، ۱۳۷۲، ص ۷۹). مثل گروه‌های رپ، هوی متال و پانک، گروه‌هایی که تحت عرفان نوظهور در جامعه اسلامی فعالیت می‌کنند. البته خرده‌فرهنگ در ادبیات جامعه‌شناسی یک تقسیم کمی هم دارد که آن را به انواع خرده‌فرهنگ اقلیمی، قومی، صنفی، سنی، جنسی و... تقسیم می‌کنند.

منظور ما در این تحقیق، خرده‌فرهنگ موافق است؛ اولاً، باید توجه داشته باشیم که این نوع از فرهنگ که ریشه در خلقت الهی دارد، بدون شک وجودش در جامعه، نه تنها موجب اختلال در انسجام اجتماعی نمی‌شود، بلکه می‌تواند خاستگاه بسیاری از نوآوری و ابداعات در جامعه باشد، نگارنده در یک پژوهش دیگر تبیین کرد که یکی از عوامل

1. Subculture

مهم در نوآوری در جوامع، تفاوت در فرهنگ‌هاست (مریجی، ۱۳۸۷). ثانیاً، گاهی این خرده‌فرهنگ در یک جامعه است، گاه در یک بستر وسیع‌تر به اصطلاح دینی در یک امت است، برای مثال امت اسلام، شامل همه افرادی که تحت لوای فرهنگ جامع اسلامی امور فردی خود را ساماندهی می‌کنند، می‌شود؛ هرچند ممکن است در یک کشور نباشند. مرز در اینجا معنوی است، یعنی ممکن است در کشورهای متعدد زندگی کنند. برای مثال، کشورهای اسلامی اگرچه در اصطلاح سیاسی کشورهای مستقل و از هم جدا هستند؛ اما از لحاظ فرهنگی تحت عنوان امت، دارای فرهنگ جامع و عام خواهند بود، که البته هر کدام در کشور خود با عنایت به آداب و رسوم و هنجار با ادیان جامعه‌شناختی دارای خرده‌فرهنگ خاص خود هستند که ما آن را خرده‌فرهنگ موافق شمرده و احترام به آن را نه تنها ضروری می‌دانم بلکه در نگاه دینی احترام آن را واجب می‌دانیم.

با این توضیح روشن می‌شود که عراق اگرچه به عنوان کشوری مستقل از ایران است؛ اما در اندیشه اسلامی، ایران و عراق امت واحده بوده و تحت یک فرهنگ جامع اسلامی زیست می‌کنند؛ البته هر کدام دارای خرده‌فرهنگ خاص خود هستند. با توجه به این واقعیت، زائران ایرانی و یا هر کشور اسلامی دیگر باید که تا زمانی که در عراق حضور دارند نه تنها در برابر فرهنگ قومی آن مخالفت و بی‌اعتنایی نداشته باشند، بلکه تلاش کنند، مواردی که امکان همانندی وجود دارد، همانند مردم شیعه عراق رفتار نمایند. همان طوری که در زبان باید مطابق زبان عراق با آنها مراوده داشته باشیم در مواردی چون نوع تغذیه و... نیز رعایت آداب عراق در دستور کار باشد تا باعث تفرقه و شکاف میان دو کشور برادر نگردد؛ بنابراین آگاهی و شناخت فرهنگ کشور میزبان یکی از امور ضروری قبل از سفر به این کشور است.

در زمینه سفر اربعین به دلیل معاشرت بسیار نزدیک و مکرر با برادران و خواهران عراقی، هم‌سفره‌شدن، هم‌سفرشدن و مهمان‌شدن در منازل و موب‌هایشان این نیاز به حد اعلای خود رسیده است. تجربه چندین سال اخیر نشان داده عدم آگاهی از اشتراکات و تفاوت‌های فرهنگی، باعث بروز مشکلاتی برای زائران عزیز شده است.

افزون‌براین آگاهی از فرهنگ کشور میزبان، زمینه نشان‌دادن فرهنگ غنی ایرانی و اخلاقیات مثبت زائران را نیز ایجاد می‌کند. در عراق هم مثل ایران خانواده‌های سنتی و غیرسنتی وجود دارد. در خانواده‌های سنتی ایرانی مسئله عدم ارتباط خانم‌های نامحرم با میهمانان پررنگ‌تر بوده و تقریباً ارتباطی وجود ندارد. کما اینکه این مسئله در خانواده‌های غیرسنتی عراق هم وجود دارد. در این مبحث برای رعایت فرهنگ میزبان مناسب است که حتی الامکان ارتباطی میان برادران ایرانی با خواهران عراقی به خصوص جوان‌ها و بالعکس، خواهران ایرانی با برادران عراقی نباشد و نیازها و احتیاجات به میزبانان با هم جنس عراقی مطرح شده و حل شود.

البته خوشبختانه به دلیل اشتراک در فرهنگ جامع اسلامی، معمولاً زمینه این کار در موبک‌ها و منازل فراهم شده و تنها آگاهی از این موضوع کافی است. در ضمن برای صداکردن خانم‌ها بهترین کلمه حجیه و پس از آن خاله هست و اگر جوان باشند در نهایت می‌توان از اُختی هم استفاده کرد. اصلاً لزومی بر صمیمیت با خواهران عراقی، توسط برادران و بالعکس وجود ندارد. کما اینکه حتی ممکن است باعث ناراحتی نیز شود. اشتراکات این مسئله در عراق و ایران یکی است و رفتار عراقی‌ها مثل خانواده‌های مذهبی ایرانی بوده و حتی المقدور ارتباط نامحرم مورد پسند نیست. در عراق مرسوم است که به جهت راحتی و معذب‌نشدن مهمان، میزبان حتی المقدور در سر سفره و حتی زمان خواب، کنار مهمان نمی‌ماند. به دلایل فوق می‌توان بحث وجود بانوان نامحرم در سر سفره را هم اضافه کرد. این عملکرد تا جایی که مهمان و میزبان احساس راحتی زیادی با هم نداشته باشند ادامه خواهد داشت. این احساس راحتی به‌طور معمول بر اثر تعدد روزها یا تعدد سال‌های میزبانی صورت می‌گیرد. کما اینکه در خانواده‌های سنتی عراق این مبحث ممکن است ادامه دارتر نیز باشد؛ فلذا این عمل حمل بر بی‌احترامی نیست و اتفاقاً از روی ادب خادمین امام حسین علیه السلام انجام می‌گیرد. عموماً حضور میزبان در سر سفره به جهت پذیرایی از میهمان می‌باشد. چه بسا اتفاق افتاده که میزبان می‌گوید غذا خورده و صبر می‌کند وقتی میهمان سیر شد، در ادامه خودش غذا می‌خورد. از رسوم دیگر عراقی‌ها در زمینه غذا، گذاشتن گوشت یا مرغ با دست خود برای مهمان

است و این را نشانه احترام می‌دانند. در بحث خرید، کرایه تاکسی، هتل و تغذیه، چانه‌زنی بر سر قیمت در عراق به صورت ایران صورت نمی‌گیرد. بیشتر یک مرتبه قیمت اعلام می‌شود و خریدار هم قیمت مورد نظر خود را می‌گوید و در صورت توافق معامله انجام می‌شود. کمتر دیده شده مثل ایران خریدار شروع به چانه زنی‌های طولانی کند و این مبحث در کشورهای اروپایی هم تقریباً به همین صورت می‌باشد؛ فلذا بهتر است جهت جلوگیری از گفتگوهای احتمالی از چانه‌زنی بیش از حد خودداری کنیم. در صف ورود به سرویس بهداشتی گاهی پیش می‌آید که ایرانی‌ها کمافی‌السابق بنا را بر تعارف می‌گذارند. برای این کار در عراق از کلمه *یتکرم* استفاده می‌کنند. استفاده از کلماتی مثل *اتفضل*، *تفضل* یا *امثال* این، بی‌احترامی محسوب شده و ممکن است باعث ناخوشنودی عزیزان شود. این نکته قابل عرض است که عموماً مثل ما ایرانی‌ها زیاد اهل تعارف به‌خصوص در این مبحث نیستند. شیوخ عشیره به‌طور معمول در خدمت به زوار سردمدار عشیره هستند و به همین منظور در ابتدای موكب‌ها منتظر زائر هستند. احترام به بزرگان در ایران نیز بسیار مرسوم است و این مبحث در عراق برای بزرگان عشیره‌ها واجب بوده و نشان‌دهنده شخصیت ماست؛ فلذا از اموری مثل دراز کردن پا به صورتی که کف پا به سمت بزرگان باشد، پرهیز کرده و از سلام و احوال‌پرسی با بزرگان عشیره و تشکر از زحمات آنها غافل نشوید. با کلماتی مثل: *الله يحفظك* و *رحم الله والديك* می‌توانید در راستای خدمت به زوار، انرژی لازم رو به آنها هدیه کنید.

عراقی‌ها به رسم دیگر عرب‌ها، از کلمات محبتی استفاده زیادی می‌کنند. در صدا کردن برادران ایرانی ممکن است از کلماتی مانند: *حییبی*، *عزیزی*، *ورد*، *حجی*، *گلبی*، *عینی*، *عیونی* و غیره استفاده کنند که برای صدا کردن به همراه محبت به کار می‌رود و بسیار عادی است. شما هم می‌توانید اینها را برای هم‌جنس خود به کار ببرید. فقط دقت کنید این کلمات فقط و فقط برای هم‌جنس به کار می‌رود و این نقطه اشتراک فرهنگ عراق و ایران است. در فرهنگ عراقی هم هیچ‌وقت نباید به جنس مخالف غیر محرم کلماتی از این دست و کلمات مشابه دیگر گفته شود؛ فلذا دقت در این موضوع بسیار دارای اهمیت است. چقدر زیباست که پس از توافق قیمت جهت

جنس یا خدمات، دیگر تغییر در مبلغ انجام نگیرد. در زمینه حمل و نقل در زمان اربعین، به دلیل بسته شدن راه‌ها محدودیت‌های زیادی وجود دارد. این محدودیت‌ها ممکن است باعث افزایش قیمت کرایه‌ها شود. این مبحث در هتل‌ها هم به همین صورت است؛ فلذا شایسته است پس از توافق قیمتی، تغییری در توافق انجام نشود. دیده شده بعضی از دوستان ایرانی برای تاول‌زدن دست و پاهای خود، از حنا در این ایام استفاده می‌کنند که عملی مستحب در دین ما است. حنا، در فرهنگ عراق و دیگر عرب‌ها برای شادی‌ها و مراسمات عروسی استفاده می‌شود و استفاده از آن در اربعین را بسیار توهین‌آمیز می‌دانند و اصلاً برایشان قابل پذیرش نیست؛ بنابراین تلاش نمایید در صورت امکان از این کار پرهیز کنید.

کلمه اعراب برای برادران عرب‌زبان، توهین‌آمیز بوده و از نظر ایشان این کلمه منتسب به اعراب زمان جاهلی می‌باشد؛ لذا از این کلمه برای خطاب قرار دادن عرب‌ها اجتناب کنید. در فرهنگ عراق، رعایت امر مستحب غذا خوردن با دست بسیار رایج است و خودشان غالباً به این صورت غذا می‌خورند. این عملکرد برای بیشتر ایرانی‌ها نامأنوس بوده و قابل پذیرش نیست. دقت شود که این حرکت بخشی از فرهنگ عراق به‌شمار می‌رود و ما فقط با گفتن کلمه خاشوگه، می‌توانیم درخواست قاشق کنیم. البته جدیداً با این قضیه و فرهنگ ما آشنایی پیدا کردند و استفاده از دست برای غذای مشترک کمتر شده است؛ همچنین استفاده از لیوان مشترک برای آب و قهوه بسیار مرسوم است (خبرگزاری مهر، ۱۴۰۱/۰۶/۱۳).

به هر حال زیارت اربعین یکی از فرصت‌های بی‌نظیری بود که به برکت وجود نازنین سیدالشهدا علیه السلام و البته عنایت ویژه آن حضرت، میان دو کشوری که هشت سال با هم در جنگ بودند، که در اثر آن تعداد زیادی از خانواده‌های دو کشور عزیزان خود را از دست داده‌اند. توانسته همبستگی و انسجام دوباره میان دو کشور بزرگ شیعی ایجاد کند. به گونه‌ای که در ایام کرونا که در اثر محدودیت زائران ایرانی نتوانسته بودند به زیارت اربعین مشرف شوند، هر دو طرف متوجه شدند که چقدر دلبستگی به یکدیگر پیدا کرده‌اند، صاحبان موبک‌ها و میزبانان عراقی در انتظار دیدن زائران ایرانی بوده و

ایرانیان زائر و مشتاق هم دلتنگ نوای گرم «اهلابکم» برادران عراقی شده بودند. توجه داشته باشیم که این سرمایه بزرگ اجتماعی را با بی توجهی خود و نبود رعایت فرهنگ قومی، آسیب نزده و در حفظ والته تقویت آن بکوشیم. و این خواسته هر دو کشور امام زمان علیه السلام است. فراموش نمی‌کنم لبخند رضایت و زیبای برادران عراقی را که مشغول پذیرایی با چای از زائرین بودند؛ وقتی متوجه شد ایرانی هستم پرسید؟ شای ایرانی؟ آیا چای ایرانی می‌خواهی؟ گفتم: لا عراقی! شای ایرانی فی ایران موجود، نه عراقی می‌خواهم، چون چای ایرانی در ایران هم هست!

۲-۳. خدمات غیربومی

یکی از مسائل اساسی و قابل تأمل در ایام زیارت جمعی اربعین، تدارکات و ارائه خدمات گسترده و متعدد امنیتی، بهداشتی، رفاهی، ترابری و... به میلیون‌ها زائری است که از اقصی نقاط داخل و خارج کشور، از ابتدای ماه صفر برای زیارت اربعین به سمت کربلای معلی حرکت می‌کنند. نکته قابل توجه این است که هر کدام از زائرین جز وسائل ضروری شخصی چیز دیگری را همراه نداشته و تمام امور مورد نیاز را در مسیر به صورت رایگان دریافت می‌کنند. حجم سنگین نیازمندی روزانه زائرین برخی از خیرین و علاقمندان به سیدالشهدا علیه السلام را بر آن داشت تا برای کم کردن بار سنگین تدارکات توسط مردم عراق، به آنان کمک کنند. البته نگارنده به عنوان یک محقق اجتماعی، شکی ندارد که باید برای کم کردن فشار سنگین تدارکات زائرین اربعین، علاقمندان و افراد و گروه‌های خیر از دیگر کشورها، دولت و ملت عراق را دریابند. سخن در این بخش از تحقیق این است که این کمک‌ها نباید به گونه‌ای باشد که تبدیل به آسیبی به نام تفرقه و شکاف میان میزبان با دیگر ارائه‌کنندگان خدمات، گردد. با توجه به آگاهی و شناختی که نگارنده^۱ از روحیه و فرهنگ بومی مردم عراق

۱. رساله دکتری نگانده درباره عراق بوده است که در سال ۱۳۸۶ دفاع شده است؛ ویراستار علمی‌اش جناب دکتر فاضل سعدی عضو حزب الدعوة عراق، پس از مطالعه آن به نویسنده گفت: من شما را متخصص عراق می‌دانم.

دارم، معتقدم برپایی موبک غیربومی در داخل کشور عراق است، می‌تواند یکی از آسیب‌های این پدیده عظیم بوده و حتی می‌تواند زمینه‌ای را فراهم کند که اغیار بتوانند از طریق آن به اهداف پلید خود نزدیک شوند. برای روشن شدن آسیب‌ز بودن برپایی موبک‌های غیربومی فقط به چند نکته از نکات متعدد آن اشاره می‌کنیم:

اولاً، موجب لطمه روحی و روانی میزبان می‌گردد، چون او تصور می‌کند که میهمانان سیدالشهدا علیهم‌السلام از نحوه و میزان پذیرایی توسط میزبانان عراقی‌ها راضی نبوده و به تعبیر عامیانه و عرفی، آنها عرضه ارائه خدمات به زائرین را نداشته و از این بابت نگران بوده و از این‌رو در سال‌های اخیر برخی از موبک‌ها تلاش دارند، با ارائه غذای غیربومی مثل غذای ایرانی، زائرین را به موبک خود دعوت کنند؛ و از این‌رو در طول روز شاهدیم که برخی از موبک‌ها با صدای بلند و مکرر این موضوع را اعلام کرده تا زائرین ایرانی وارد موبک آنان شوند.

ثانیاً، موبک غیربومی زمینه ورود اغیار در جامعه منسجم اربعینی را فراهم کرده است. چون اگر راه افراد و گروه غیرعراقی برای برپایی موبک در عراق باز نمی‌شد، امروز شاهد موبک‌هایی نبودیم که اندیشه شیعه انگلیسی در آن تبلیغ و ترویج می‌شود، یا آن موبک‌های دیگری که در آن تفکرات اشخاص و فرقه‌های منحرف، آشکارا و بدون هیچ محدودیتی، ترویج شده و متأسفانه برخی نیز جذب آنان شده و هر سال بر تعداد آنها افزوده می‌شود و این موبک‌ها با کمک مستقیم مادی و رسانه‌ای دشمنان غربی و خناسان منطقه راه تشت و تفرقه فکری و فرهنگی را هموار می‌کنند.

ثالثاً، احساس دخالت در امور داخلی عراق، نیز یکی از آسیب‌هایی است که برپایی موبک غیربومی می‌تواند به همراه داشته باشد. مردم عراق با توجه به علاقه‌ای که سیدالشهدا علیهم‌السلام دارند احساس می‌کنند که ارائه خدمات به زائرین اباعبدالله الحسین علیهم‌السلام جز وظایف لاینفک آنهاست. میزبانی مستقیم توسط دیگران را در حقیقت به نوعی مداخله در حیطه وظایف خود می‌داند و این امر می‌تواند موجب شکاف میان آنها شود. البته از دسیسه و القای خناسان در این موضوع نباید غافل بود. چون دشمنان اسلام و تشیع و اشغال‌گران امریکایی که منافع خود را از این اتحاد در خطر شدید می‌بینند،

همواره برای القای دشمنی و اختلاف میان این دو ملت و کشور در تلاش‌اند. دشمنان از هر راهی برای متهم کردن ایران به دخالت در امور عراق استفاده می‌کنند. درحالی‌که همکاری‌های فراوان میان ایران و مردم مظلوم عراق، پس از سقوط صدام، از علایق مشترک فراوان و پیوندهایی کهن فرهنگی و مذهبی دو ملت سرچشمه می‌گیرد. افزون‌براینکه عراق، پذیرای امامان بزرگ شیعه و سرزمینی مقدس برای همه شیعیان جهان و کعبه آمال ایرانیانی بوده است که در عشق به سیدالشهدا و امیرمؤمنان و ائمه معصوم علیهم‌السلام سر از پا نشناخته و طول تاریخ نیز اگر هزینه و کمک مادی می‌کردند، کمکی بی‌منت در راه عشق به اهل بیت علیهم‌السلام و خدمت به محبان آنان بوده است (نجاتی، ۱۳۹۶).

البته گفتنی است که نگارنده نیز به خوبی این واقعیت را نه تنها درک می‌کند، بلکه به چشم دیده که هزینه سنگین ایام اربعین و ارائه خدمات گسترده به زائرین به گونه‌ای نیست که کشور جنگ‌زده عراق و شیعیان محروم و ستمدیده آن کشور بتوانند به تنهایی آن را تحمل کرده و بار سنگین آن را بدون کمک دیگر افراد و گروه‌های شیعه به دوش کشیده و زائرین سیدالشهدا علیهم‌السلام میزبانی کنند. و این موضوع را به هم به خوبی مطلع هستیم که بسیاری از مردمان شهرها و روستاهایی که در مسیر زائران سیدالشهدا علیهم‌السلام زندگی می‌کنند در این ایام با گذاشتن منازل خود در اختیار زوار، جای خالی امکانات در کشورشان را پر می‌کنند. آن‌ها در مسیر زائران قرار می‌گیرند و از راه‌پیمایان اربعین، دعوت می‌کنند تا برای رفع خستگی به موبک‌شان بیایند.

به گزارش خبرگزاری ایسنا: میزبانان عراقی به‌صورت داوطلبانه سه ماه از سال را برای خانواده‌شان و ۹ ماه دیگر را برای زائران پس‌انداز می‌کنند. هزینه این میزبانی با توجه به شرایط مالی آن‌ها از دو تا ۲۵ میلیون دینار عراقی متغیر است که معادل ۶ تا ۷۰ میلیون تومان است. آن‌ها معتقدند که با این کار برکت راهی خانه‌هایشان می‌شود. «محمد مجید شامخ» ۴۶ ساله است. خانه‌اش در کربلاست و در یک گلخانه کار می‌کند. عزاداران اربعین که راهی کربلا می‌شوند، او خانه دو طبقه خود را در اختیارشان قرار می‌دهد و به همراه خانواده و فامیلش از آن‌ها پذیرایی می‌کند. دخترانش برای

زائران نان می‌پزند و همسرش هم آشپزی می‌کند. او برای این میزبانی سالانه ۲۵ میلیون دینار عراقی هزینه می‌کند. «حامد نصاری» ۳۵ ساله است و در کربلا زندگی می‌کند. او که صاحب چندین کامیون است در این ایام ماشین‌های خود را به عنوان انبار و محل استراحت در نقطه‌ای مشخص متوقف و از زائران پذیرایی می‌کند. او در این روزها حدود ۷ تا ۸ میلیون دینار برای میزبانی از زائران هزینه می‌کند (ایسنا، ۱۳۹۶/۰۸/۱۸).

با اذعان به این حقیقت، سازوکاری وجود دارد که از طریق می‌توانیم از آسیب‌های برشمرده شده پیش‌گیری کنیم؛ از جمله آن این است که به جای ارائه خدمات مستقیم و برپایی موکب در داخل عراق، باید به موکب‌های عراقی کمک شود تا آنان بتوانند از پس هزینه‌های سنگین برآیند. همان‌طوری که سردار دلها شهید حاج قاسم عزیز برای امنیت زائرین به کمک حدالشعبی عراق آمده و با سازماندهی نیروهای عراقی و داوطلبان ایرانی امنیت مسیر حرکت زائرین را تضمین کرده و هیچ لطمه‌ای به استقلال کشور عراق وارد نکرده است، چون در عرف بین‌الملل این چنین کمک‌ها نه تنها دخالت محسوب نمی‌شود که تحت پروتکل همکاری میان دولت‌ها انجام می‌گیرد. سخن ما این است که کمک‌های اقتصادی و بهداشتی و رفاهی هم به این صورت باشد که پرچمدار خدمت در جلوی قافله خود عراقی‌ها باشند و کمک دیگران در سایه باشد. به جای برپایی موکب در کنار جاده، یک سوله در حاشیه ساخته شود تا مثلاً پتوهای موکب را شستشو دهند. یا کامیون‌های آب‌اهدایی در میان موکب عراقی تقسیم شود. ده‌ها نوع خدمات دیگر از این دست نه تنها آسیب‌زا نیستند که موجب همدلی بیشتر و علاقه شدیدتر میان میزبان و میهمان خواهد شد.

این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که برای کاهش هزینه‌های سنگین که به‌طور یقین سال به سال بیشتر خواهد شد، باید راهکاری پیدا کرد، چون علاوه بر هزینه‌های آشکار، هزینه‌های پنهانی وجود دارد که از آن غافل هستیم، مثل خدمات پزشکی که با توجه به گرمای شدید تابستان عراق مسئله قابل تامل است. ساده‌ترین راهکاری که البته نیاز به فرهنگ‌سازی دارد، این است که کمیت و کیفیت زیارت اربعین باید توسط زائرین مشتاق، مدیریت شود. منظور این است که هم تعداد روزهای

حضور در عراق را مدیریت کنند، هم‌زمان اربعین را به جای یک روز به چند روز توسعه دهند. این توسعه روز در شرایط خاص مورد تأکید مراجع معظم تقلید نیز قرار گرفته است.

آیت‌الله‌العظمی مکارم شیرازی فرموداند: «در صورتی که بعضی از زائران محترم بر اثر ازدحام زیاد نتوانند روز اربعین زیارت کنند، مانعی ندارد که به جای آن، قبل یا بعد آن زیارت کنند و ان شاءالله قبول است (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۹۵/۰۸/۱۳). آیت‌الله‌العظمی جوادی آملی معتقدند که زیارت اربعین به همان روز خاص مربوط است؛ لکن اگر قبل از اربعین به جهت رفع مشکل در ازدحام جمعیت، زیارت را به جای آورند، ثواب زیارت را می‌برند (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۹۵/۰۸/۱۳). حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب در پاسخ به این پرسش که با توجه به جمعیت و ازدحام شدید عزاداران حسینی در روز اربعین و حتی قبل و پس از آن در کربلای معلی، آیا زیارت اربعین چند روز قبل یا پس از روز اربعین، همان ثواب را دارد؟ فرمودند: «انجام زیارت سید الشهداء علیه السلام در هر زمانی، مستحب و دارای ثواب عظیم است؛ ولی ثواب زیارت زمان خاص، مختص به انجام زیارت در همان زمان است؛ البته زیارت کردن قبل یا بعد از آن، به امید رسیدن به آن ثواب مخصوص، مانعی ندارد (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۰۸/۱۱).

۳. غفلت از یافته‌های اربعینی

بی‌تردید زیارت جمعی اربعین یافته‌های پنهان و آشکار زیادی دارد که تا به امروز در تحقیقات و آثار بجای مانده از محققین اربعین‌پژوه، گوشه‌ای از آن به تصویر کشیده شد. این حقیقت را نیز نباید از نظر دور داشت که این برکات و یافته‌ها، اگر مبتلا به محدودیت زمانی شود، نه تنها وجود آن برکات در جان و جسم زائرین کم‌رنگ، بلکه حتی ممکن است آسیب‌زا هم باشد. یکی از آن آسیب‌های زیارت جمعی اربعین این است که زائرین تمام حس و حال خود را محدود به همان ایام خاص کرده و این حالت را در دیگر ایام زندگی ساری و جاری نکنند. اگر همبستگی و همدلی یافته این سفر

معنوی بود نباید پس از برگشت، حتی گاه در میان راه رنگ و روی دیگر بگیرد؛ اگر سبک زندگی را تغییر داده و در ایام زیارت، دل‌بریدن از همه دارایی‌ها و دلبستگی‌ها تمرین کرده و بدون دغدغه در دالان بزرگ حسینی طی طریق می‌کرد، در ادامه زندگی اگرچه در میان داشته‌های خود بسر می‌برد اما دل به آن خوش نکرده و برای حفظ و ازدیاد آن راه انصاف و دستورات نجات‌بخش دینی را نادیده نگیرد و بداند که باید همچنان نور معرفت حسینی را بر امورات خود تابان نگه دارد. چون در آموزه‌های دینی و فرهنگ علوی تداوم عمل، از خود عمل مهم‌تر است. امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌فرماید: «أَفْضَلُ الْعَمَلِ أَدْوَمُهُ وَإِنْ قَلَّ؛ برترین عمل، با دوام‌ترین آنهاست هر چند اندک باشد (ری شهری، ۱۴۱۶ق، ج ۷، ص ۱۵۸).

گاهی افراد کاری را با شوق زیاد شروع می‌کنند؛ اما پس از مدتی در برابر آن سست شده و گاه رها می‌کند. البته تأثیر آن عمل نیز کم و یا از دست خواهد رفت، مثلاً در تعلیم و تعلم استعداد زیاد، انسان را به جایی نمی‌رساند، آنچه فرد را به درجه بالا می‌رساند مداومت بر عمل است، حتی آنها که استعداد خوب دارند با پشتکار در عمل به جایی می‌رسند نه فقط با استعداد! مداومت بر عمل، گرچه در ابتدا سخت است؛ ولی بسیار در تصمیم‌گیری‌های زندگی مؤثر است، زیرا خود پشتکار و مداومت، ریاضتی برای نفس است و او را در حوادث روزگار و کشاکش آن ورزیده می‌کند، عمل زیاد بی‌محتوی که موجب خستگی شده و سرانجامی جز سرخوردگی از عمل ندارد. از روایات استفاده می‌شود «قَلِيلٌ تَدْوَمُ عَلَيْهِ خَيْرٌ مِنْ كَثِيرٍ مَمْلُولٍ مِنْهُ؛ عمل کم مداوم، بهتر از عمل زیادی است که موجب ملالت و خستگی و افسردگی شود» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۱۰). از ام‌سلمه پرسیده شد چه عملی محبوب‌تر نزد رسول الله صلی الله علیه و آله بود؟ گفت: «مَا دِيمَ عَلَيْهِ وَإِنْ قَلَّ؛ عملی که مداومت بر او شده گرچه کم باشد (عبدالعظیم بن عبد القوی المنذری، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۸۲). امام صادق علیه السلام هم فرمودند که امام سجاد علیه السلام بسیار می‌فرمودند: «إِنِّي لِأَجِبُّ أَنْ أَدَاوِمَ عَلَى الْعَمَلِ وَإِنْ قَلَّ؛ من دوست دارم مداومت بر عمل کنم گرچه کم باشد» (شیخ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۸۲).

در سیره علمای بزرگ شیعه، مداومت بر عمل سیره علمای بزرگ شیعه بوده است؛

به عنوان نمونه مرحوم حاج محمد ابراهیم کلباسی که از معاصران مرحوم میرزای قمی و سید شفتی و از شاگردان بحرالعلوم و صاحب ریاض و... است آورده‌اند: شب قدر را با عبادت ادراک کرد، زیرا مدت یک سال، شب تا صبح عبادت کرد و معلوم است که شب قدر از شب‌های سال بیرون نیست (تکابنی، ۱۴۱۳ق، ص ۷۳). در شرح حال شیخ انصاری نوشته‌اند، «عباداتی که شیخ از سن بلوغ تا آخر عمر به آنها ادامه می‌داد، گذشته از فرائض و نوافل شبانه‌روزی و ادعیه و تعقیبات عبارت بودند از: قرائت یک جزء قرآن و نماز حضرت جعفر طیار و زیارت جامعه و عاشورا در هر روز» (مختاری، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۶۷). در احوالات امام امت هم نقل شده که زیارت جامعه در هر شب برای حضرت مولی‌الموحدین علیه السلام را در نجف فراموش نکردند و حتی وقتی هوا مناسب نبود و نمی‌توانستند به حرم مشرف شوند، پشت‌بام رفته و آن حضرت را زیارت می‌کردند.

البته این آسیب فقط متوجه زائرین ایام اربعین نیست؛ مردم و موکب‌داران و ارائه‌دهندگان خدمات به زائرین اربعینی نیز نباید روحیه ایثارگرایانه و اخلاق زیبا و مهربان خود را منحصر و محدود به سه هفته منتهی به اربعین نکرده و پس از گذشت آن ایام نورانی، در دیگر ایام سال رفتارشان را در برابر زائرین عتبات عالیه به نحو محسوسی تغییر دهند؛ به گونه‌ای نباشد که زائرین شک کنند که آنها همان میزبانان خوش اخلاق ایام زیارت اربعین بودند! صدالبته منظور این نیست که بخواهند مثل آن ایام خدمات مجانی در اختیار زائرین قرار دهند، بلکه خوش رفتاری و رعایت انصاف در مراودات مادی و معنوی را باید دستور کار خود قرار داده و نشان دهند که نه تنها ارادت و محبت آنها به سیدالشهدا و ائمه معصومین علیهم السلام خفته در خاک عراق امری دائمی است، بلکه خوش رفتاری آنان نسبت اهل بیت علیهم السلام نیز محدود به ایام اربعین نیست.

نتیجه‌گیری

در این کاوش اربعینی، به عنوان یک کارشناس مذهبی و محقق اجتماعی، بنابر وظیفه حرفه‌ای، به اندازه توان دانشی خود برای صیانت از این عنایت بزرگ حسینی علیه السلام، آسیب‌هایی را که متوجه این پدیده الهی بوده و یا می‌تواند باشد، را مورد توجه قرار

داده و بدانیم که به یقین دشمنان در برابر دست‌آورد‌های بزرگ دینی بی‌تفاوت نبوده و به اندازه توان خود در جهت تضعیف و از کار انداختن آن تلاش می‌کنند. البته برخی از این آسیب‌ها به شیطان درون‌زائین و پدید‌آوردگان این واقعه عظیم برمی‌گردد، مثل سطحی‌نگری و مبتلا شدن به مناسک‌گرایی که پیامدش نبود تأمل و تعمق در ارزش‌های الهی و آموزه‌های حسینی و نسخه حیات‌بخشی است که سیدالشهدا علیه السلام با مجاهدت و ایثار خود و یاران باوفایش، آن را امضا کرده و در اختیار تشنگان حقیقت و طریقت گذاشته است.

بعضی از آسیب‌ها نیز از سوی دشمنان و زیاده‌خواهانی رقم می‌خورد که این عطیه الهی را خطر بزرگی در برابر اندیشه سکولاری و شعار مرگ خدا، آسیب‌هایی مثل ایجاد تفرقه و شکاف فکری و فرهنگی در میان جامعه اربعینی، با برنامه‌ریزی دقیق و صرف هزینه‌های سنگین توسط بدخواهان منطقه و جهان انجام شده تا در صورت امکان مانع برگزاری باشکوه و عظیم زیارت اربعین شوند؛ چنانچه وهابیت منطقه، در شبکه‌های تبلیغی خود از طریق شبهه‌افکنی درباره اصل زیارت قبور و بدعت خواندن پیاده‌روی اربعین، علیه این پدیده جهانی تلاش می‌کند تا مانع برگزاری آن شود؛ اما اگر نتوانند همان‌طوری که تا بحال هم نتوانسته‌اند، دنیا شاهد گسترده‌گی هر ساله این زیارت با برکت است؛ فعالیت‌های خود را صرف از بین بردن ره‌آورد‌های معنوی و ارزشی جامعه اربعینی می‌کنند. مثل آنچه که انگلیس در اختیار گذاشتن امکانات مالی و رسانه‌ای، تلاش می‌کند تفکر شیعه انگلیسی را وارد جامعه شیعی کند تا بتواند برکات زیارت اربعین را از میان بردارد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

اسلامی، علی. (۱۳۹۷). خطر جدی حضور فرقه‌های انحرافی در پیاده‌روی اربعین. خبرگزاری بین‌المللی قرآن کریم.

الحر العاملی، محمد بن الحسن. (بی‌تا). وسایل الشیعه (ج ۱۱). بی‌جا: منشورات مکتبه الاسلامیه.

الشیخ الكلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (ج ۲، المصححان: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی). تهران: دارالکتب الإسلامیه.

تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۴۱۰ق). غررالحکم و درر الکلم (محقق و مصحح: سیدمهدی رجائی). قم: دارالکتب الإسلامیه.

تنکابنی، محمد بن سلیمان. (۱۴۱۳ق). قصص العلماء (مترجم: شیخ مالک وهبی). بیروت: دارالمحجّة البيضاء، دارالرسول الاکرم ﷺ.

جهانگیر، اکرم؛ مفتون، فرزانه. روان‌شناسی زیارت و نقش آن در کاهش آسیب‌های اجتماعی؛ سایت گزارش، ش ۲۶۰، صص ۲۱-۲۳.

خزّانی، ابن شعبه. (۱۳۷۶). تحف العقول (سخنان چهارده معصوم؛ مترجم: محمدصادق حسن‌زاده). قم: انصاریان.

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۶/۰۸/۱۱). احکام زیارت اربعین. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای.

<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=38084>.

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۴۰۱/۰۵/۰۵). بیانات: در دیدار با ائمه جمعه سراسر کشور. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای.

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=50689>.

خبرگزاری دانشجویان ایران «ایسنا»؛ ۱۸ آبان ۱۳۹۶.

خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۵/۰۸/۱۳). پاسخ مراجع عظام تقلید به ۲ پرسش درباره زیارت اربعین/تاکید بر رعایت قوانین و مقررات. برگرفته از سایت:

www.irna.ir/xjhvqB

خبرگزاری مهر. (۱۴۰۱/۶/۱۳). ضرورت شناخت فرهنگ مردم عراق در سفر اربعین.

خوارزمی، محمد بن احمد. (۱۴۲۳ق). مقتل الحسين عليه السلام (ج ۱). قم: انوار الهدی.

ری شهری، محمد. (۱۴۱۶ق). میزان الحکمة. قم: دار الحدیث.

عبد العظیم بن عبد القوی المنذری، أبو محمد. (۱۴۱۷ق). الترغیب و الترهیب من الحدیث

الشریف (ج ۴، محقق: ابراهیم شمس الدین). بیروت: دارالکتب العلمیة.

علامه مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۶). بحارالانوار. تهران: دارالکتب الاسلامیة.

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی (ج ۲، محقق و مصحح: سیدهاشم رسولی

محلّاتی). تهران: المطبعة العلمیة.

کوئن، بروس. (۱۳۷۲). مبانی جامعه‌شناسی (مترجمان و اقتباس: توسلی و فاضلی). تهران:

انتشارات سمت.

مختاری، رضا. (۱۳۸۶). سیمای فرزندگان (ج ۳). قم: موسسه بوستان کتاب.

مریجی، شمس‌الله. (۱۳۸۷). فرهنگ و نوآوری. مجله معرفت، ش ۱۲۶، صص ۳۵-۵۰.

مریجی، شمس‌الله. (۱۴۰۱). تبیین جامعه‌شناختی زیارت اربعین و کارکردهای اجتماعی آن.

مجله اسلام مطالعات اجتماعی، ش ۳۸، صص ۷-۳۲.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵). اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (ج ۲، تنظیم: اکبر خادم‌الذاکرین).

قم: نسل جوان.

نجاتی، محمدسعید. (۱۳۹۶). آسیب‌شناسی میدانی مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی از زاویه

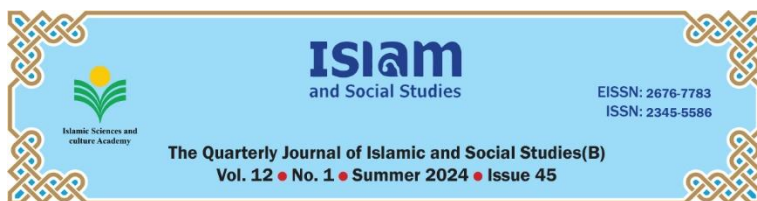
فرهنگ زیارت در اسلام. فصلنامه فرهنگ زیارت، ۸(۳۱)، صص ۱۶۷-۱۸۴.

References

* Holy Quran

- Abd al-Aziz b. 'Abd al-Qawi al-Mundhiri, A. M. (1996). *Al-Tarhib wa al-Tarhib min al-Hadith al-Sharif* (Vol. 4, E. Shams al-Din, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Al-Hurr al-Amili, M. (n.d.). *Wasā'il al-Shī'ah* (Vol. 11). [In Arabic]
- Allameh Majlesi, M. B. (2007). *Bihar al-Anwar*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Al-Shaykh al-Kulaynī, M. (1988). *Al-Kāfī* (Vol. 2, A. A. Ghafari & M. Akhundi, Ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Ayashi, M. b. Mas'ud. (2001). *Tafsir al-Ayashi* (Vol. 2, S. H. Rasouli Mahalati, Ed.). Tehran: Al-Matba'ah al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Eslami, A. (2018). *The serious danger of deviant sects in Arba'een pilgrimages*. International Quran News Agency. [In Persian]
- Harani, I. Sh. (1997). *Tuhaf al-Uqūl* (Sayings of the Fourteen Infallibles; M. S. Hassanzadeh, Trans.). Qom: Ansariyan Publications. [In Arabic]
- Iranian Students News Agency (ISNA). (2017, November 9). [In Persian]
- Jahangir, A., & Maftun, F. (2023). Psychology of pilgrimage and its role in reducing social harms. *Report Magazine*, 260, pp. 21-23. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2017, August 11). Rulings on Arba'een pilgrimage. From: <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=38084> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2022, May 5). Statements in a meeting with Friday prayer leaders from across the country. From: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=50689> [In Persian]
- Kharazmi, M. b. A. (2002). *Maqatal al-Ḥusayn* (Vol. 1). Qom: Anwar al-Huda. [In Arabic]
- Makarim Shirazi, N. (2006). *Ethics in Nahj al-Balagha* (Vol. 2, A. Khadem al-Zakerin, Ed.). Qom: Nasl-e Javan. [In Arabic]

- Mariji, Sh. (2008). Culture and innovation. *Knowledge Magazine*, 126, pp. 35-50. [In Persian]
- Mariji, Sh. (2022). Sociological analysis of Arba'een pilgrimage and its social functions. *Journal of Islamic Social Studies*, 38, pp. 7-32. [In Persian]
- Mehr News Agency. (2022, June 3). The necessity of understanding Iraqi culture during the Arba'een journey. [In Persian]
- Mokhtari, R. (2007). *Simaye Farzanegan* (Vol. 3). Qom: Bustan-e Ketab Institute. [In Persian]
- Nejati, M. S. (2017). Field study of the Arba'een pilgrimage ceremony from the perspective of Islamic pilgrimage culture. *Journal of Pilgrimage Culture*, 8(31), pp. 167-184. [In Persian]
- Quinn, B. (1993). *Foundations of Sociology* (Tawasoli., & Fazeli, Trans.). Tehran: Samt Publications. [In Persian]
- Response of the Grand Jurisprudents to two questions about Arba'een pilgrimage/Emphasis on adhering to laws and regulations. (2024). Retrieved from: www.irna.ir/xjhvqB [In Persian]
- Rey Shahri, M. (1995). *Mizan al-Ḥikmah*. Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Tamimi Amadi, A. b. M. (1990). *Ghurur al-Ḥikam wa Durar al-Kalim* (S. M. Raja'ei). Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]
- Tonekaboni, M. (1992). *Qisas al-Ulama* (M, Wahabi, Trans.). Beirut: Dar al-Mahajja al-Bayda', Dar al-Rasul al-Akram. [In Arabic]

An Anthropological Analysis of the Arbaeen Pilgrimage Using the Theory of Rites of Passage¹

Zahra Maher¹

1. Assistant Professor, Sociology, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Email: z.maher@ltr.ui.ac.ir; Orcid: 0000-0001-7925-7543

Abstract

Rites are a set of actions performed within a society for specific forms and purposes, claiming the influence of supernatural forces on people. Rites are divided into collective (at the societal level) and individual (at the personal level) categories. The Arbaeen pilgrimage belongs to the first category. The main aim of this paper is to demonstrate whether the Arbaeen pilgrimage can be defined as a rite of passage and as a form of resistance against the power of everyday life. This research initially uses a descriptive-analytical method, with data collected through document studies and note-taking tools, followed by participatory observation. As the results indicate, the Arbaeen pilgrimage aligns with Turner's evolved concept of liminality, with the components of this rite corresponding to the stages of the rite of passage. As expected, when analyzed into its rite's components using Turner's rite of passage theory, this pilgrimage can be matched with the transition stages (separation, liminality, and

1. **Cite this article:** Maher, Z. (2024). An Anthropological Analysis of the Arbaeen Pilgrimage Using the Theory of Rites of Passage. *Journal of Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 38-66. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.67437.2034>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

▣ **Received:**27/09/2023 ● **Revised:** 09/10/2023 ● **Accepted:**29/09/2024 ● **Published online:** 28/09/2024

© The Authors

incorporation). All elements of liminality, such as dynamism, homogeneity, equality and absence of rank, lack of ownership and property, silence, humility and modesty, and reference to mysterious powers, are observed in the *communitas* of pilgrims. Additionally, instances of *communitas* and liminality, as well as forms of transmitting the sacred, were also found in this pilgrimage. From the perspective of this research, the Arbaeen pilgrimage is an extraordinary display of disrupting the hierarchies and limitations and routines of everyday life, and an act of liberation from structural constraints and determinisms, reaching the pinnacle of human humanity and freedom.

Keywords

Arbaeen pilgrimage, rite of passage, liminality, *communitas*, suspension and liberation.

تحلیل مردم‌شناسانه پیاده‌روی اربعین با استفاده از نظریه آیین‌های گذار^۱

زهرا ماهر^۱

استادیار، جامعه‌شناسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

Email: z.maher@ltr.ui.ac.ir; Orcid: 0000-0001-7925-7543

چکیده

آیین‌ها، مجموعه‌ای از کنش‌ها هستند که در یک جامعه به اشکال و اهداف خاصی انجام می‌شوند و مدعی تأثیر نیروهای مافوق طبیعی بر انسان‌ها هستند. آیین‌ها به دو دسته جمعی (در سطح جامعه) و فردی (در سطح زندگی شخصی) تقسیم می‌شوند. پیاده‌روی اربعین از دسته اول است؛ هدف اصلی نوشتار حاضر آن است که، نشان دهد آیا می‌توان پیاده‌روی اربعین را به مثابه یک آیین گذار و به‌عنوان نوعی مقاومت در برابر قدرت زندگی روزمره تعریف کرد؟ در این پژوهش ابتدا از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و داده‌ها با استفاده از مطالعات اسنادی و با ابزار فیش‌برداری گردآوری گردیده و سپس از شیوه مشاهده مشارکتی بهره گرفته شده است. آن‌گونه که نتایج بررسی نشان می‌دهد، پیاده‌روی اربعین با دیدگاه تکامل‌یافته‌تر ترنر درباره مفهوم آستانگی هم‌خوانی دارد و اجزای این مناسک منطبق بر مراحل آیین گذار است. همان‌گونه که انتظار می‌رفت، این پیاده‌روی پس از تجزیه به اجزای آیینی‌اش با بهره‌گیری از نظریه آیین گذار ترنر، با مراحل گذار (گسست، آستانگی، پیوست) قابل تطبیق است. تمامی مصداق‌های آستانگی از جمله: پویایی، همگنی، برابری و نبود مقام، نبود مالکیت و دارایی، سکوت، تواضع و فروتنی و ارجاع به قدرت‌های رازآمیز

۱. **استاد به این مقاله:** ماهر، زهرا. (۱۴۰۳). تحلیل مردم‌شناسانه پیاده‌روی اربعین با استفاده از نظریه آیین‌های گذار. *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۱۲(۴۵)، صص ۳۸-۶۶. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.67437.2034.66-38>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۷/۱۷ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

در جماعت‌واره زائرین مشاهده می‌شود؛ همچنین، مصداق‌های جماعت‌وارگی و آستانگی و نیز شکل‌های انتقال امر مقدس هم در این زیارت یافت شدند. از منظر این پژوهش، زیارت اربعین، نمایش فوق‌العاده‌ای از برهم‌خوردن سلسله‌مراتب و محدودیت‌ها و عادات زندگی روزمره و کنشی برای آزادی از قید و بندها و جبرهای ساختاری و رسیدن به قله انسانی انسانیت و آزادگی است.

کلیدواژه‌ها

پیاده‌روی اربعین، آیین گذار، آستانگی، جماعت‌واره، تعلیق و رهایی.

مقدمه

زیارت عملی عبادی به معنای حضور در پیشگاه پیشوایان دینی یا نزد قبور آنان یا دیدار از مکانی مقدس یا محترم برای اظهار ارادت و احترام و کسب فیض معنوی است. زیارت پیاده اربعین یکی از شکل‌ها نوظهور سفر زیارتی در ایران است که در سال‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته است. پیاده‌روی اربعین یک آیین اعتقادی و فرهنگی است که پتانسیل زیادی برای بازخوانی و تفسیر انتقادی دارد. این پیاده‌روی پدیده‌ای چند بعدی است که از منظر اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، هویتی، محیط زیستی و تجربه زیسته قابل مذاقه و تأمل است. پیاده‌روی اربعین حرکت مقدس یک اجتماع دینی برای رسیدن به مقصدی معین است.

اصطلاح آیین گذار^۱ نخستین مرتبه از سوی جنپ^۲ (۱۹۷۵) ارائه شد. آیین گذار به مراسمی گفته می‌شود که در دوره‌های گذار زندگی همچون ازدواج، تغییر موقعیت شغلی، تولد، مرگ، بلوغ، تغییر جایگاه و منزلت اجتماعی، دگرگونی در موقعیت خانوادگی، دگرگونی در نقش‌ها و وظایف اجتماعی و ... برگزار می‌شود و معمولاً با سور و ولیمه و تجمع و شادمانی همراه است (ون جنپ، ۱۹۷۵، ص ۲۲). این تعریف از آیین گذار آن را مختص به موارد محدودی می‌کند که طبیعتاً پیاده‌روی اربعین جزء آنها محسوب نمی‌شود. اما نسخه بازنگری شده این نظریه توسط ویکتور ترنر^۳ قابل تعمیم به آیین‌های دیگری نیز هست.

ویکتور والتر ترنر از نظریه آیین‌های گذار ون جنپ تاثیر پذیرفته و آن را به بسیاری از آیین‌ها گسترش داده است.

آنچه در این پژوهش در پی آن هستیم، در حوزه مناسک، مطالعات آیینی و مردم‌نگاری، و ربط آن به نظریه آیین‌های گذار قرار می‌گیرد. دستاورد این مطالعه برای مطالعات فرهنگی ایرانی و سیاست‌گذاری‌های حوزه دین و فرهنگ قابل استفاده خواهد

1. The Rites of Passage

2. Arnold Van Gennep (1873-1957).

3. Victor Turner (1920-1983).

بود. اهمیت این تحقیق، به مطالعه موضوع اربعین در بستر وسیع اجتماعی و فرهنگی و فرامنطقه‌ای و جهانی مربوط می‌شود. در اینجا مباحث مطالعات فرهنگی، برای مطالعه و تحلیل کنش و رفتار افراد به کار گرفته می‌شود. در واقع راهپیمایی اربعین جذابیت ویژه‌ای پیدا کرده است که مانند دیگر آیین‌ها و مناسک مذهبی نیاز به تحلیل و تفسیر دارد. جذابیت راهپیمایی اربعین مسئله‌ای است که باید به لحاظ علمی و از منظر مطالعات فرهنگی و رسانه تحلیل و تفسیر شود. در این مقاله با توجه و تأکید بر رویکرد نظری ترنر (۱۴۰۰) تلاش در تفسیر پیاده‌روی اربعین داریم. فهم معانی و نیز تشخیص جایگاه این آیین مذهبی در قلمرو رفتارهای دینی و فرهنگی، از طریق مطالعه این آیین با رویکردهای نظری خاص، قابل حصول است. آنچه به طور خاص پژوهش حاضر را از موارد دیگر برجسته می‌کند این است که تاکنون پیاده‌روی اربعین به عنوان یک آیین مذهبی از منظر نظریه آیین‌های گذار مورد مطالعه قرار نگرفته و به اجزایش تقسیم نشده است؛ بنابراین پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا از منظر نظریه مناسک گذار و یکتور ترنر می‌توان اعمال و رفتار کنشگران و پیاده‌روان در آیین مذهبی پیاده‌روی اربعین را درک کرد و به تفسیر آن از رویکردهای امیک و اتیک پرداخت؟

۱. پیشینه پژوهش

در ارتباط با این پدیده دینی که وجه اجتماعی بسیار پررنگی دارد، شاهد بروز طیف گسترده‌ای از تحلیل‌های اجتماعی همراه با تنوع در برداشت‌ها و تفسیرها هستیم. حسام مظاهری (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «اربعین ایرانی، اربعین عراقی»، تحلیل مناسک اربعین برای شیعه عراقی و ایرانی را متمایز از هم می‌داند. به‌زعم مظاهری حضور شیعه ایرانی در مناسک اربعین - با توجه به محدوده جغرافیایی شیعه‌نشین نجف تا کربلاء - را می‌توان نوعی حضور با آسوده‌خیالی، احساس امنیت و عافیت توصیف نمود. شرایطی که به واسطه وجود تنش‌ها و ناامنی - در بسیاری از مناطق سنی‌نشین مسیر پیاده‌روی - به هیچ وجه برای یک شیعه عراقی مهیا نیست.

پویافر (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «از نهادی شدن آیین اربعین تا عرفی شدن

امر قدسی» تصریح می‌کند که چارچوب کاملاً نهادی شده، رسمیت می‌یابد و حاکمیتی شده در آیین اربعین، در سال‌های اخیر بسیار پر دامنه شده است. به زعم وی نهادی شدن آیین اربعین به نوبه خود در پیوند با محدودسازی مصادیق امر خیر دینی و مرزبندی ارادی میان امور خیر، موجب تقویت تعریف‌های خاص از امور خیر و مشارکت‌های دینی شده و در نتیجه انواع گوناگونی از امور خیر را در اولویت‌های پایین، یا بی‌اهمیت یا حتی فاقد ارزش الهی و ثواب اخروی معنا می‌کند. در نتیجه، با تفکیک و قطعه قطعه کردن مفهوم واحد «امر خیر دینی»، در عمل این رویه در جهت تقویت فرایندهای عرفی‌ساز در جامعه ایران عمل می‌کند.

گیویان و امین (۱۳۹۶) در پژوهش خود با عنوان «محبت و هویت در آئینه نمایش جهانی اربعین» به این نتیجه می‌رسند که آیین شیعی پیاده‌روی اربعین در ارتباط تنگاتنگی با سه مفهوم کلان محبت اهل بیت علیهم‌السلام، نمایش جهانی و هویت شیعی قرار دارد. آیین اربعین یکی از بهترین فرصت‌های اجتماعات شیعی جهت بازتولید معانی خود از زندگی، ایجاد شبکه مشترک نمادها با معانی مشابه، مرزبندی‌های هویتی و ارتباطات درون و برون‌گروهی می‌باشد.

صارمی (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «زیارت در نگاه تشیع عراقی و تشیع ایرانی» مدعی است که مفهوم خادم در میان عراقی‌ها و در میان ایرانی‌ها تفاوت مهمی دارد. نگاه خادم عراقی معطوف به خود زائر است، زیرا زائر را خاستگاه برکتی می‌دانند که از امام به آنها می‌رسد اما ایرانیان این افراد را خادم «امام» یا خادم «حرم» می‌دانند و نه خادم زائران. برخلاف عراقی‌ها، برای ایرانی‌ها زیارت در رسیدن به حرم و تبرک‌جستن به ضریح مقدس معنا می‌شود و غالباً پیاده‌روی در مسیر را حرکتی نمادین می‌دانند.

محمدی (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان شناسایی و دسته‌بندی انگیزه‌های شرکت‌کنندگان در پیاده‌روی اربعین به این نتیجه رسیده است که انگیزه‌های شرکت‌کنندگان در مراسم اربعین شامل انگیزه معنوی، اجتماعی، هیجانی و سیاسی بوده است.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود در بیشتر تحلیل‌ها شاهد بیان و تکرار گزاره‌های کلی ایدئولوژیک، سیاسی و نبود توجه به توصیف امور جزئی‌تر میدان اربعین مانند ویژگی‌های اجتماعی، حضور خانواده‌ها، کودکان، استفاده گسترده از نمادها، نوع عبادات، شمایل‌ها، غذاها و ... می‌باشیم. آنچه به طور خاص پژوهش حاضر را از موارد دیگر برجسته می‌کند این است که تاکنون پیاده‌روی اربعین به عنوان یک آیین مذهبی از منظر نظریه آیین‌های گذار مورد مطالعه قرار نگرفته و به اجزایش تقسیم نشده است؛ بنابراین پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا از منظر نظریه «مناسک گذار» و ویکتور ترنر^۱ می‌توان اعمال و رفتار کنش‌گران و پیاده‌روان در آیین مذهبی پیاده‌روی اربعین را درک کرد و به تفسیر آن از رویکردهای امیک و اتیک پرداخت؟

۲. روش‌شناسی

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها با استفاده از مطالعات اسنادی و با ابزار فیش‌برداری گردآوری شده است. سپس از مشاهده مشارکتی نیز به منظور توصیف و تحلیل رفتارهای فرهنگی زائرین در مراسم پیاده‌روی اربعین سال ۱۴۰۱ استفاده شده است. «مشاهده مشارکتی یعنی مشاهده توسط محقق که خود به عنوان جزئی از صحنه مورد مشاهده، نقش ایفا می‌کند» (مک‌نیل، ۱۳۷۶، ص ۲۲).

مشاهده مشارکتی در این پژوهش در سه مقطع زمانی انجام شده است: (۱) آمادگی زائرین برای سفر و مسافرت زمینی تا مرز چذابه؛ (۲) پیاده‌روی زائرین در مسیر نجف - کربلا و (۳) برگشت از سفر. به این ترتیب، رفتارهای زائرین قبل از سفر، رفتارهای بعد از خروج از مرز، در مسیر پیاده‌روی از حرم مطهر حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف تا حرم حضرت امام حسین علیه السلام در کربلا، بازگشت از سفر و ورود به ایران مورد مشاهده و بررسی قرار گرفته است.

1. Victor Turner.

۳. مبانی نظری

۳-۱. نظریهٔ مناسک گذار^۱

ون جنپ^۲ (۱۹۷۵) در توصیف نوع خاصی از انواع مناسک (مانند مناسک مربوط به مرگ) که به مناسک گذر معروف‌اند، تحلیلی ارائه کرده است. مناسک گذار، در موقعیت‌های حساس زندگی مانند تولد، بلوغ، ازدواج، پدر یا مادر شدن، صعود به مرتبه بالاتر، مرگ و... برگزار می‌شود. به بیان ون جنپ (۱۹۷۵) مناسک گذر، متضمن سه مرحله‌اند:

۱. جدایی از جامعه؛

۲. آستانگی و شکل‌گیری جماعت‌واره؛

۳. پیوند دوباره با جامعه (ون جنپ، ۱۹۷۵، ص ۲۲).

بنابراین، ابتدا فرد از موقعیت اولیه خود در جامعه جدا می‌شود. آن‌گاه در آستانگی، مستعد پذیرش تغییرات می‌شود و در نهایت پس از پذیرش موقعیت و نقش متفاوت به جامعه باز می‌گردد.

نظریه ون جنپ دست‌مایهٔ ویکتور ترنر (۱۴۰۰) برای نظریه‌ای توسعه یافته‌تر شد. ویکتور ترنر، یکی از چهره‌های درخشان انسان‌شناسی در سده بیستم است. انسان‌شناسی او خلاقانه و مبتکرانه است و مطالعهٔ آن شیرین، جذاب، آموزنده و در عین حال به دلیل دانش گسترده‌اش پیچیده است. ترنر پیش از آشنایی با انسان‌شناسی، ادبیات کلاسیک خوانده بود که همین پیشینهٔ او نیز خود را در انسان‌شناسی و رویکرد دراماتیک و شاعرانه‌اش نشان می‌دهد.

ترنر (۱۴۰۰، ص ۲۵) برخلاف جریان نظری که جامعه را به مثابهٔ موجودی شیبه به ارگانیزم در نظر می‌گرفت، بر آن بود که جامعه را همانند یک فرایند درک کند. در واقع ترنر در برابر رویکردهای موجود قائل به سیالیت بیشتری در جریان درک واقعیت

1. The rites of passage

2. Van Gennep

اجتماعی بود و تلاش می‌کرد نشان دهد واقعاً چگونه جامعه توسط اعضای آن زیست می‌شود و چگونه واحدهای نمادین، میدان‌های اجتماعی و ژانرهای زیباشناختی، معنا و احساسات را ساخته و پرداخته و تغییر می‌دهند؟

درک نظری ویکتور ترنر از سویه‌های دراماتیک و نمایشی جامعه یا در واقع تلقی فرهنگ به مثابه اجرا و نمایش موجب شکل‌گیری گفتگو میان انسان‌شناسی و مطالعات اجرا شده است. حاصل این گفتگو را می‌توان به طور ویژه در دو اثر «از آیین تا تئاتر» و «مایین تئاتر و انسان‌شناسی» شکر مشاهده کرد (ترنر، ۱۴۰۰، ص ۲۳).

یکی از تعاریف ترنر از مناسک (آیین) چنین است: «مناسک فعالیت‌هایی کلیشه‌ای (تعریف شده و مشخص) هستند که با اشارات، کلمات و اشیای ویژه‌ای در ارتباط‌اند، در مکان‌های مخصوصی انجام می‌شوند و با هدف تأمین مصالح و منافع مد نظر مناسک‌گزاران در پی تأثیرگذاری بر موجودات و نیروهایی مافوق طبیعی هستند» (ترنر، ۱۹۶۷م، ص ۳۴).

۲-۳. آستانگی^۱ و جماعت‌واره^۲

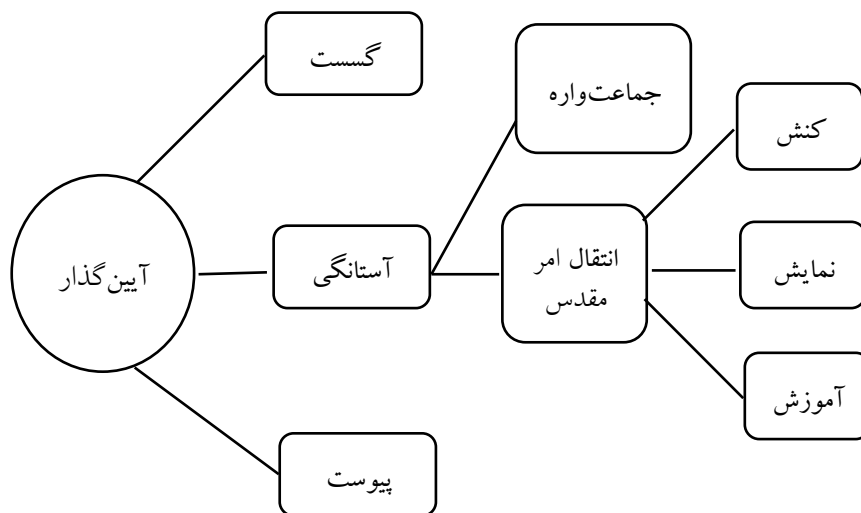
ترنر به ماهیت و مشخصات مرحله آستانگی مناسک گذار با توجه به نظریات وان جنپ درباره این آیین می‌پردازد. به اعتقاد ترنر (۱۹۶۴، ۱۹۶۶ و ۱۹۸۵)، معنا و مفاهیم در آستانگی توسط نمادها بیان می‌شود. این مرحله بر وضعیت بینابینی و نبود وابستگی به طبقه اجتماعی خاصی دلالت می‌کند. وی مفهوم جماعت‌واره را در مقابل جامعه^۳ قرار داده تا تمایز میان کیفیت روابط اجتماعی را نشان دهد؛ او بیان می‌کند آستانگی به این معناست که بزرگان به مراتب بالادست نمی‌یابند، مگر آنکه توده ضعیف و رنجبر از آنها حمایت کنند.

-
1. Liminality
 2. communitas
 3. society

جدول (۱). ویژگی‌های ساخت و جماعت‌واره (منبع: محقق)

ساخت رسمی	جماعت‌واره (آستانگی)
عرفی و مادی	مقدس
ثابت و ایستا	پویا و متحرک
اهمیت مقام و جایگاه اجتماعی (نابرابری)	عدم اهمیت جایگاه اجتماعی (برابری منزلتی)
مالکیت	عدم مالکیت
منزلت‌گرایی و فخرفروشی	تواضع و فروتنی
پیچیدگی	سادگی
نام‌آشنایی	گمنامی و ناشناخته بودن
آموزه‌های دنیوی	آموزه‌های مقدس

آستانگی نقطه ثقل بسیاری از آیین‌هاست که موجب به تعلیق رفتن، نقش‌ها، وظایف، حقوق، اندیشه‌ها، باورها و ساختارهای اجتماعی مرسوم می‌شود. در آستانگی شاهد به حاشیه رفتن رتبه بندی‌ها، پایگاه اجتماعی افراد و منزلت‌های اجتماعی هستیم. در این موقعیت بینابین، برتری شغلی و خویشاوندی، تفاوت منزلت و لباس و سلیقه و هر آنچه که موجب تمایز افراد از یکدیگر شود، معنا ندارد (ترنر، ۱۴۰۰).

شکل (۱). آستانگی، جماعت‌واره و امر مقدس در آیین‌گذار (سالک و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۳۷۴).

ترنر (۱۴۰۰، ص ۷۲) معتقد است که سادگی ساختار آستانگی^۱ همراه با تفاسیر و جنبه‌های فرهنگی پیچیده‌ای است. یکی از جنبه‌ها، که در بردارنده ی سه شکل است، انتقال امر مقدس است که ترنر آن را از قلب موضوع آستانگی می‌داند. بر اساس دیدگاه جامعه‌شناختی روابط اجتماعی در سطح جامعه دو نوع هستند:

۱. روابط و منزلت‌های اجتماعی ساختارمند و تمایزپذیر (ساخت اجتماعی)
 ۲. روابط اجتماعی غیرساختارمند، معلق، رهاشده، مرزی و برابر همراه با از دست‌دادن منزلت‌ها و جایگاه‌های اجتماعی (سالک و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۳۷۴).
- جماعت‌واره‌ها ساخت اجتماعی را کنار می‌زنند و موجب تعلیق اجتماعی موقت و فاصله گرفتن افراد از منزلت‌های اجتماعی‌شان می‌گردند. در جماعت‌واره، نقاب‌های اجتماعی حاکم بر ساخت کنار زده می‌شود و صرفاً انسانیت مشترک افراد است که رخ می‌نماید. همین ویژگی، بهترین موقعیت را برای تحلیل کنش و رفتار افراد فراهم می‌کند (امیرقاسمی و حاجیلو، ۱۳۹۰).

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. تاریخچه پیاده‌روی اربعین

پیاده‌روی اربعین یک گردهمایی مذهبی و مراسم زیارتی است که هر سال چهل روز پس از سال‌روز واقعه عاشورا و قیام امام حسین علیه السلام در مسیر نجف به کربلا برگزار می‌شود. تعداد زیادی از مسلمانان و شیعیان پس از این پیاده‌روی در ایام اربعین، پیرامون حرم امام حسین علیه السلام گرد هم می‌آیند. از سال ۱۳۹۵ حدود ۱۷ تا ۲۰ میلیون زائر برای شرکت در مراسم اربعین به سمت کربلا پیاده‌روی می‌کنند که تعداد زیادی از آنها ایرانی هستند. بر اساس روایت‌ها (صدوق، ۱۳۶۸، ص ۹۱؛ القمی، ۱۳۹۵، ص ۳۳۱)، مراسم اربعین از سال ۶۱ هجری قمری مصادف با واقعه کربلا و یا سال پس از آن برگزار گردیده است. زمانی که جابر ابن عبدالله یکی از صحابه به همراه عطیه بن سعد به زیارت محل

1. Liminality

خاکسپاری حسین بن علی علیه السلام رفتند، نخستین مرتبه بود که یک گردهمایی هم‌چون پیاده‌روی اربعین به وقوع پیوست. معروف است که پس از شیخ مرتضی انصاری، یکی از فقیهان شیعه، رسم پیاده‌روی اربعین به فراموشی سپرده شد، سپس توسط میرزا حسین نوری طبرسی احیا شد و تا سال ۱۳۱۹ هجری قمری ادامه پیدا کرد. گفتنی است این مراسم مربوط به اربعین همچنان توسط عالمان و مراجع ادامه پیدا کرد تا اینکه با به حکومت رسیدن صدام حسین ممنوع اعلام گردید. در زمان حکومت صدام پیاده‌روی به سمت کربلا در اربعین توسط تعداد بسیار کم از افراد و مخفیانه انجام می‌شد. از سال ۲۰۰۳م و همزمان با سرنگونی صدام این مراسم مذهبی دوباره احیا شد و تعداد شرکت‌کنندگان آن هر سال افزایش می‌یابد.

پیاده‌روی اربعین یکی از انواع «مناسک مذهبی»^۱ است. مناسک به عنوان سپهری که قرار است فکر، اندیشه و ایمان را به عرصه زندگی عملی وارد کند در هر دینی مشهود و موجود است. نزدیکی به امر قدسی برای یک شیعه در فضاهای مناسکی عاشورا و مناسبت‌های پس از آن به بهترین وجه مهیا می‌شود، به طوری که برای یک مشارکت‌کننده بیرونی هم به خوبی قابل درک و تجربه کردن است و از مهم‌ترین فضاهای مناسکی مربوط به «پیاده‌روی و زیارت اربعین» است که در منابع روایی شیعی فراوان به آن توصیه شده است؛ در مذهب تشیع، زیارت در حال حرکت از مهم‌ترین مناسک دسته جمعی به‌شمار می‌رود و سابقه ذهنی کلی در مورد آن وجود دارد.

پیاده‌روی اربعین، به عنوان یک «پدیده» و «مناسکی در حرکت»، مرزهای جغرافیایی و اجتماعی را در نوردیده و در محدوده «زمان مناسکی» خود بر روی زمین «اتصال» قدسی را برای انسان مؤمن امکان‌پذیر ساخته است. آنجا که «احساس حضور امر قدسی» در اماکن مقدس پررنگ‌تر می‌شود؛ بنابراین در اینجا مکان اهمیت زیادی دارد و قرار گرفتن در مکان و حتی مسیری که به یک مکان مقدس منتهی است نیز برای انسان درک معنویت و تجربه مقدس را رقم می‌زند.

1. Religious rituals

پیاده‌روی اربعین، گرچه از جمله مناسک دینی است که به لحاظ ریشه‌های تاریخی به شیعیان عراق تعلق دارد، ولی اکنون پس از گذشت سال‌ها با افزایش معنادار تعداد مشارکت‌کنندگان از ملیت‌های گوناگون به حرکت جهانی شیعی تبدیل شده است.

۲-۴. وضعیت تغذیه زائرین

در بین نجف تا کربلا، موکب‌های زیادی وجود داشت. انواعی از بهترین و لذیذترین غذاهای تازه با تنوعی زیاد در آنجا قابل مشاهده بود. چای داغ موکب‌ها موسوم به چای عراقی، چای ایرانی و کباب عراقی وجود داشت. معمولاً داخل موکب‌های بزرگ ناهار توزیع می‌شود. شام هم بلافاصله پس از نماز مغرب، در مسیر متنوع یافت می‌شود.

در مسیر کاظمین به کربلا، هیچ‌گونه تفکیکی بین چای ایرانی و عراقی وجود نداشت. طعم و کیفیت غذاها بهتر از مسیر نجف تا کربلا بود. صف‌ها خلوت‌تر و البته حجم غذاها نیز بیشتر بود. در برابر مسیر نجف تا کربلا میوه و آبمیوه فراوان‌تر بود. دلیل پذیرایی بهتر را برخی از افراد به ثروتمندتر بودن بغدادی‌ها که بیشتر موکب‌ها متعلق به آنها بود ربط می‌دادند.

۳-۴. حضور مشاغل گوناگون در مسیر اربعین

از نکات جالب مسیر پیاده‌روی اربعین بدون شک می‌توان به مهمان‌نوازی گرم مردم عراق از زائران اشاره کرد، به نحوی که بدون اغراق این مردم خاک پای زائران حرم حسینی را سرمه و توتیای چشم خود می‌کنند. برای مثال، در اربعین حسینی اوج کاسبی مغازه‌داران در عراق است؛ اما آنها به جای درآمدزایی به حضور در مسیر پیاده‌روی اربعین و خدمت‌رسانی به زائران فکر می‌کنند.

در مراسم اربعین اصناف گوناگونی حضور داشتند؛ جوش کاران و تعمیرکاران چادر زده بودند تا کالسکه‌ها و چرخ‌های مربوط به بار و غیره را تعمیر کنند؛ خیاط‌ها اقدام به

دوخت و دوز کفش‌ها، کوله‌پشتی‌ها و غیره می‌کردند. برخی از جوانان با عشق و التماس کفش‌ها را واگس می‌زدند. چندین داروخانه پس از مشاوره، در طول مسیر داروهای رایگان به مردم می‌دادند. در برخی از جاها تشک‌هایی پهن شده بود و ماساژورها، بدن خسته زائرین را ماساژ می‌دادند. رانندگان کامیون، خودروهای خود را برای اسکان آماده کرده بودند.

۴-۴. حضور ملیت‌های گوناگون

برخی از کاروان‌ها از لبنان، ترکیه، افراد کمی از آفریقا و اروپا هم مشاهده می‌شد. زائرین هندی، افغانی و عراقی هم کم نبودند. حتی پاکستانی‌ها و عراقی‌ها موبک داشتند هرچند موبک‌های آنها کمتر از دیگر کشورها بود. برخی از زائرین از کانادا و آمریکا نیز حضور داشتند. این مشاهدات بر اساس ویدئوها و تصاویر ضبط شده و همچنین پرچم‌ها و نشانه‌هایی که در دست داشتند حاصل می‌شد.

۴-۵. نمایش آیین‌های گوناگون

موبک‌های مسیر پیاده‌روی اربعین از لحاظ فرهنگی نیز برای تمامی زائران برنامه‌های مفصلی ترتیب داده‌اند، در این مسیر همچون سالهای گذشته برنامه‌هایی آیینی و نمایش در کنار پخش و اجرای سرودهای دسته جمعی در نظر گرفته شده است. در هر موبک، صف‌های نماز جماعت هنگام اذان و برپایی آن از سوی روحانیون جالب توجه بود. پس از نماز هم موبک‌ها اقدام به پذیرایی از زائرین با ناهار یا شام می‌کردند. برخی به صورت کاروانی، گروهی و حتی فردی، با خود باندها و وسایل صوتی را حمل می‌کردند و صدای نوحه و عزا با لهجه‌ها و زبان‌های گوناگون، فراوان به گوش می‌رسید. تقریباً از اکثر موبک‌ها، صدای نوحه و عزا شنیده می‌شد. در زبان عربی تعداد خاصی از مداحی‌ها شهرت داشتند و در کنار موبک‌ها برخی به صورت خودجوش اقدام به سینه‌زنی و نوحه‌خوانی می‌کردند. زائرین هیچ احساس غربتی نداشتند.

۴-۶. تطبیق مراحل آیین گذار با پیاده‌روی اربعین

۴-۶-۱. گسست یا پیش‌آستانگی

در این مرحله، زمان و مکان آیینی، مشخصاً از زمان و مکان غیر آیینی جدا شده و فرد ذهن خود را، برای ورود به مرحله جدید آماده می‌کند (موقعیتی که در آن هستیم).

این مرحله مربوط به زمانی است که فرد برای زیارت اربعین «نیت» کرده، و نیت سفر را در ذهن می‌پروراند. نکته الزام آور این آغازگاه، الزام آور بودن این نیت است؛ زیرا بر اساس آموزه‌های دین مبین اسلام؛ در صورت انجام ندادن این عمل (نیت کردن)، زیارت پذیرفته نخواهد شد. زیرا انجام اعمال، از نیت او (نزدیکی به خدا و توسل به امام حسین علیه السلام و یارانش) برنیامده است. در این مرحله، به‌طور عمده زائرین اربعین در سامانه سماح ثبت نام می‌کنند و برای صدور کارت هوشمند نظام وظیفه، تمدید گذرنامه یا صدور گذرنامه به دفاتر پلیس ۱۰+ مراجعه می‌کنند.

۴-۶-۲. آستانگی

کنش‌گری در آیین پیاده‌روی اربعین - همچون آیین‌هایی که فرد را در جامعه خود به طبقه‌ای بالاتر می‌رساند - به واسطه قوانین و محرمات و نیز به واسطه حضور افراد در زمان، مکان و فضاها گوناگون (و آستانه‌ای)، به وجود می‌آید. به زعم ترنر، افراد در این مرحله دست‌خوش تغییری مثبت به منظور عبور از یک بحران - یعنی جدایی از شخصیت حقیقی و حقوقی خود به واسطه قواعد حا کم بر مناسک - می‌شوند. مرحله آستانگی در آیین پیاده‌روی اربعین، طی مسیر نجف به کربلاست. البته مسیر نجف به کربلا تنها مسیر رسیدن به کربلا نیست بلکه از کاظمین و دیگر راه‌ها نیز به سمت کربلا پیاده‌روی رایج است.

انبوه جمعیت در طول مسیر بسیار جالب توجه بود. زائرین چند کیلومتری را که پیاده‌روی می‌کردند به شروع شمارش عمودهای مسیر می‌رسیدند که برای قرارگذاشتن همسفران و شناسایی میزان راه پیموده شده و همچنین آدرس‌دهی موبک‌ها بسیار مفید

بود. در این مسیر ایرانیان بسیار مورد تکریم موبک‌های عراقی قرار می‌گرفتند. ترنر معتقد است افراد در موقعیت آستانه‌ای شرایط متفاوتی درک می‌کنند؛ از جمله، شرایط کاملاً همگن و مساوی که فراتر از طبقات مرسوم اجتماعی است. در آستانگی، اقشار گوناگون اجتماعی همچون استاد و دانشجو، زن و مرد، فقیر و غنی، کارگر و کارفرما در کنار یکدیگر به سوی مقصد مشترکی حرکت می‌کنند. در این مناسک، تمایزات و فاصله طبقاتی به اضمحلال رفته است.

منزلت و شرایط اجتماعی راهپیمایان اربعین با استفاده از رفتار و کنش آنها قابل تشخیص نیست. همگنی و نبود تمایز در پوشش، رفتار و کنش آن‌ها دیده می‌شود. سادگی و یکدستی در پوشش راهپیمایان به اوج می‌رسد. منزلت‌ها، جایگاه‌ها و تعلقات دنیوی به فراموشی سپرده شده و افراد حالتی یکسان از جماعت واره و آستانگی را تجربه می‌کنند. آنها از هنجارها و بافت مرسوم زندگی روزمره رها شده‌اند و این، شرط حضور در جماعت واره است.

در زندگی روزمره، افراد در جامعه خود در حال ایفای نقش‌های اجتماعی‌شان هستند؛ نقش‌هایی که بر اثر پذیرش یک شغل یا مسئولیت‌های اجتماعی، بر آن‌ها مترتب می‌شد که هر کدام دارای حقوق و تکالیفی هستند. افراد در زندگی روزمره، در اثر پذیرش نقش‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی حقوق و تکالیفی دارند. مراسمی مانند پیاده‌روی اربعین، برای افراد فرصتی است تا از محدودیت‌های منسوب به زندگی اجتماعی کنده شوند و در این فضاها برای زمان کوتاهی تجربه آزادانه متفاوتی داشته باشند (عبداللهیان و طباطبایی، ۱۴۰۰).

مراسمی مانند پیاده‌روی اربعین، برای افراد فرصتی است تا از محدودیت‌های منسوب به زندگی اجتماعی کنده شوند و در این فضاها برای زمان کوتاهی آزادانه، تجربه متفاوتی داشته باشند. در آستانگی قواعد به تعلیق در می‌آیند؛ و افراد در کنار هم رفتارهای متفاوتی را نشان می‌دهند. در یک زمان واحد، یک نفر چای می‌نوشد، فرد دیگری در حال گوش دادن به نوحه هست و می‌گرید و نفر بعدی نماز می‌خواند. در شرایط آستانگی، قیدوبندهای ساختاری جامعه و قواعد روزمرگی از میان می‌روند و

هنجارها تبدیل به آن‌هایی می‌شوند که مردم با هم توافق می‌کنند. در آستانگی، اقشار گوناگون اجتماعی همچون استاد و دانشجو، زن و مرد، فقیر و غنی، کارگر و کارفرما در کنار یکدیگر به سوی مقصد مشترکی حرکت می‌کنند. تمایزات و فاصله طبقاتی به اضمحلال رفته است. هنجارها و رویه‌های ساختاری حاکم بر زندگی روزمره همچون قدرتی به‌شمار می‌روند که پیاده‌روان به مقاومت در برابر آن برخاسته‌اند. به این ترتیب شاهد مقاومتی عمیق در برابر جریان زندگی روزمره هستیم. منازعه میان قدرت (هنجارهای حاکم بر زندگی روزمره) و مقاومت (ساختار شکنی‌های حاکم بر پیاده‌روی اربعین) در این مناسک بارز است. آستانگی متبلور در فضا و زمان، در حرکت افراد برای انجام اعمالی نمود پیدا می‌کند که هر یک قواعد و محرکات مخصوص به خود را دارد.

در مقوله باورمندی، باید از گفته ترنر (۱۴۰۰، ص ۳۶) یاد کرد: پدیده‌ها و مراسم آیینی و مراحل آنها، تنها از سوی کسانی ادراک می‌شود، که به تأثیرات هستی‌شناسی این مراسم و مناسک-از منظری ماهوی و هستی‌شناختی- باور دارند. به تعبیر دیگر، در صورت همراه نبودن عنصر باورمندی، اعمال انجام‌شده توسط افراد شرکت‌کننده در آیین، هرگز جنبه تأثیرگذار خود را نیافته و جاودانگی نخواهند داشت. زیرا بقای باورها، منوط به اجرای اعمال برآمده از آن باورهاست؛ در نتیجه، در صورتی که ارتباط درونی میان نهادهای سازنده فضای آستانگی- به عنوان کلیتی منسجم و یکپارچه - وجود نداشته باشد، تمامیت مناسک زیر سوال می‌رود و هیچ‌یک از کارکردهای درونی و آشکار اعمال (که نمود عینی باورها هستند) تحقق نیافته و بودن در آستانه (به عنوان مهم‌ترین بخش تحلیلی یک آیین و پژوهش حاضر)، معنایی جز آستانگی منتج به کمال خواهد داشت.

در نهایت می‌توان برآیند تجویزی بودن، ریخت‌مندی و باوری بودن مناسک را، منتج به ساخت فضایی دانست که در صورت وجود افراد پایبند و معتقد به کلیت فرایندهای آیینی یا شبه‌آیینی (در اینجا آیین پیاده‌روی اربعین) می‌توان آن را فضای آستانگی یا فضای متشکل از زمان و مکان آستانگی، نامید (ترنر، ۱۴۰۰، ص ۳۷).

۳-۶-۴. پساآستانگی (پیوند)

این مرحله از روز پس از اربعین و همزمان با بازگشت زائرین به سرزمین‌هایشان شروع می‌شود. در سال ۱۴۰۱ به دلیل تراکم جمعیتی که وجود دارد برگشت به روزهای قبل و پس از اربعین توزیع شده بود. زائرین برای بازگشت ممکن است مستقیم از کربلا اقدام کنند یا اینکه به حیدریه و نجف رفته و از آن طریق خود را به مرزها برسانند. وضعیت نابسامانی در پارکینگ (پایانه) مسافری در کربلا بسیار مشهود بود. به دلیل خاکی بودن زمین هم مشکلاتی برای زائرین پیش آمده بود. هر دو طرف (مرز ایران و عراق) اتوبوس‌هایی را برای انتقال زائرین در نظر گرفته بودند. در نهایت بازگشت زائرین به سوی وطن آغاز شد.

جدول (۲)-تطبیق مراحل آیین گذار با پیاده‌روی اربعین

نیت زیارت و پروراندن نیت سفر در ذهن، فراهم کردن مقدمات سفر، صدور روادید، برنامه‌ریزی برای آمادگی به سفر، خداحافظی از دوستان و اقوام، حرکت با اتوبوس و ماشین شخصی به سمت مرزها، پیاده‌روی برای رسیدن به مرز	گسست
آغاز پیاده‌روی از نجف به سمت کربلا، اجرای آیین و باور به حضور نیروی رازآمیز قدسی و مساعدت امام حسین <small>علیه السلام</small> تا پایان کار، دیدن نشانه ملموس از به ثمر رسیدن آیین از بین رفتن قید و بندهای ساختاری و فاصله طبقاتی، رهایی از قواعد حاکم بر زندگی روزمره، برابر بودن همه افراد، یکدستی و سادگی در پوشش، حضور حداکثری افراد از کشورها و قاره‌های گوناگون آسیا، آمریکا و اروپا، حضور افرادی از ادیان گوناگون، حضور مشاغل گوناگون در مسیر اربعین، حضور فرهنگ‌های گوناگون، صدای نوحه و عزا با لهجه‌ها و زبان‌های گوناگون، سینه‌زنی و نوحه‌خوانی در کنار موکب‌ها، حضور سنین گوناگون در مراسم اربعین و	آستانگی

رسیدن به کربلا و اتمام پیاده‌روی، پایان روز اربعین، آغاز بازگشت زائران به وطن، استقبال خانواده‌ها از زائرین و ...

۴-۷. انتقال امر مقدس: قلب آستانگی در پیاده‌روی اربعین

ترنر، تصویری متناقض از آستانگی به نمایش می‌گذارد و با وجود سادگی ساختار آستانگی، شمای پیچیده‌ای از آن را ارائه می‌کند. یکی از مفاهیم عمیقاً فرهنگی و پیچیده که ترنر (۱۴۰۰، ص ۷۶) مورد استفاده قرار می‌دهد، «انتقال امر مقدس» است. این مفهوم کانون محوری آستانگی است. انتقال امر مقدس از سه مؤلفه تشکیل شده است: ۱. نمایش‌ها، ۲. کنش‌ها (آنچه انجام می‌شود) و ۳. آموزش‌ها (آنچه گفته می‌شود). امر مقدس در آستانگی توسط نمایش‌ها، کنش‌ها و آموزش‌ها منتقل می‌شود. هر آنچه در ادای آیین می‌گذرد، از فراهم آوردن مقدمات سفر تا پذیرایی موبک‌ها، اجرای نوحه‌خوانی، نمایش‌ها و تعزیه‌ها در مسیر راهپیمایی، صورتی از نمایش، کنش و آموزش است که نموده‌های این انتقال هستند.

- کنش‌ها

در قلب آستانگی (پیاده‌روی اربعین)، انتقال امر و معانی مقدس از طریق مجموعه‌ای از کنش‌ها و اعمال انجام می‌شود. برپایی موبک‌ها و پذیرایی از زائرین، پرهیز از سخن لغو، باطل و شوخی در مسیر پیاده‌روی اربعین، حرکت با حالت ذکر و خشوع، خواندن نماز اول وقت، ختم قرآن و هدیه شود به «سید الشهداء (ع)»، تلاوت قرآن، خواندن زیارت عاشورا در مسیر پیاده‌روی اربعین، کمک به زائران و برنامه‌ریزی برای کمک به افراد ناتوان از جمله کنش‌ها و رفتارهایی هستند که در مسیر پیاده‌روی اتفاق می‌افتند.

- نمایش‌ها

بخش بین‌المللی هجدهمین جشنواره بین‌المللی تئاتر مقاومت در سال ۱۴۰۱ برای اولین مرتبه بیش از ۱۰۰ هنرمند را به مسیر پیاده‌روی اربعین حسینی اعزام کرده بود تا

آثاری در قالب‌های تعزیه، نقالی، نمایش کودک، عروسکی و تئاتر خیابانی اجرا کنند. این اجراها برای مخاطبان کشورهای گوناگون که در این مسیر حضور دارند، تازگی و اتفاقی متفاوت بود. پس از اذان مغرب خود را به عمود ۷۵۴ رساندیم تا از نزدیک شاهد اجرای این آثار باشیم. اولین اجرا نمایش «انا جابر» کاری از مریم رضازاده از استان البرز و به زبان عربی بود، این نمایش گوشه‌هایی از زندگی و زمانه جابر ابن عبدالله انصاری بود.

تعزیه نمایشی حضرت رقیه رضی الله عنها از خرمشهر، نمایش بعدی بود که به بخشی از دشوای‌های کاروان اسرا و دخت سه ساله حضرت اباعبدالله رضی الله عنه می‌پرداخت. شبیه‌خوانی زینب عساکره، بازیگر خردسال خرمشهری به زبان عربی برای چند دقیقه تمامی زائران پیاده عمود ۷۵۴ هر کشوری به ویژه عرب زبانان را متوقف کرد و تحت تاثیر قرار داد.

نمایش بعدی به کودکان اختصاص داشت. نمایش این بخش «سوال بزرگ مرد کوچک» بود که به روش تئاتر کاغذی اجرا شد. نمایشی جذاب و متفاوت برای کودکان حاضر در پیاده‌روی اربعین حسینی که هم روش اجرایی و هم روش قصه‌گویی برایشان تازگی داشت. اتفاق خوشایند دیگر این بود که ترجمه همزمان هم برای مخاطبان عربی انجام می‌شد.

- آموزش‌ها

همچنین در قلب آستانگی (پیاده‌روی اربعین)، انتقال امر و معانی مقدس از طریق مجموعه‌ای از آموزش‌ها نیز انجام می‌شود. سخنرانی روحانیون و ذاکرین اهل بیت علیهم السلام در موكب‌های مسیر از جمله سخنرانی آیت‌الله سید مهدی میرباقری در هیات میثاق با شهدا، سخنرانی حاج مهدی توکلی و شیخ مجید کیانفرد در موكب حضرت فاطمه الزهرا رضی الله عنها، سخنرانی حجج الاسلام کاظم صدیقی و علیرضا پناهیان در موكب محبان علی بن ابیطالب رضی الله عنه و دیگر سخنرانی‌ها مولفه‌هایی از آموزش هستند که از طریق آنها انتقال امر مقدس اتفاق می‌افتد.

جدول (۳) - نتایج تفکیک در پیاده‌روی اربعین با رویکرد انتقال امر مقدس

شکل‌های انتقال امر مقدس	پیاده‌روی اربعین
کنش	برپایی موبک‌ها و پذیرایی از زائرین، پرهیز از از سخن لغو، باطل و شوخی در مسیر پیاده‌روی اربعین، حرکت با حالت ذکر و خشوع، خواندن نماز اول وقت، ختم قرآن و هدیه شود به «سیدالشهداء <small>علیه السلام</small> »، تلاوت قرآن کبری، خواندن زیارت عاشورا در مسیر پیاده‌روی اربعین، کمک به زائران، برنامه‌ریزی برای کمک به افراد ناتوان و
آموزش	سخنرانی آیت‌الله سیدمهدی میرباقری در هیات میثاق با شهدا، سخنرانی حاج مهدی توکلی و شیخ مجید کیانفرد در موبک حضرت فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small> ، سخنرانی حجج الاسلام کاظم صدیقی و علیرضا پناهیان در موبک محبان علی بن ابیطالب <small>علیه السلام</small> و سخنرانی در دیگر موبک‌ها توسط روحانیون
نمایش	نمایش تئاتر مقاومت در مسیر پیاده‌روی اربعین؛ از تعزیه تا تئاتر کودکان، جذابیت نمایش برای زائران کربلا، اجرای نمایش «انا جابر»، تعزیه حضرت رقیه، نمایش «سؤال بزرگ مرد کوچک»، نمایش «نیزه سواران صبح»، نوحه‌خوانی و اجرای تعزیه در طی مسیر راهپیمایی، حضور هیات عزاداری و مداحی سیدمجید بنی‌فاطمه در مسیر نجف به کربلا، مداحی دیگر مداحان در موبک‌های گوناگون.

بحث و نتیجه‌گیری

اربعین با تخمین بیش از بیست میلیون زائری که در نیمه دوم ماه صفر وارد کربلا می‌شوند، هر ساله یکی از بزرگ‌ترین اجتماعات مذهبی جهان را رقم می‌زند. بیش از

بیست میلیون زائری که به طور متوسط ۸۰ کیلومتر راه را تا کربلا با پای پیاده طی می‌کنند. همزمانی برگزاری مراسم اربعین در این وسعت با تحولات منطقه، موجی از واکنش‌های مشابه از سوی مقامات رسمی را به حضور زائران در این مراسم را در پی دارد. در همه این واکنش‌ها چند عبارت مشابه به کار می‌رود: «نمایش اقتدار شیعیان»، «قدرت نمایی شیعیان»، «برهم‌زدن معادلات استکباری» و مواردی مشابه. در این رویکرد، حضور تمام این جمعیت بیست میلیونی و کلیه‌ی پیچیدگی‌ها و وقایع ریز و درشت جاری در این راهپیمایی زیارتی، به عنوان نوعی «قدرت‌نمایی منسجم» در تقابل با یک قدرت منسجم دیگر بازنمایی می‌شود.

این دست تحلیل‌ها (علیرغم درستی‌شان)، کافی نیستند و ناشی از شیوه مسلط تحلیل مناسک زیارتی شیعی است. این تحلیل‌ها به‌طور عمده زیارت‌گاه‌های بزرگ شیعی را تنها از منظر نقش انسجام بخش و یکدست‌کننده آن مورد توجه قرار می‌دهند. مکان‌های زیارتی شیعه در این نگاه، عموماً از حیث هویت‌سازی میان جماعت مؤمنان، محل توجه بوده است. البته که مکان‌های مقدس، مانند حرم امام حسین علیه السلام و امام علی علیه السلام نقش مهمی در شکل‌دادن به هویت‌های جمعی مذهبی، قومی یا ملی ایفا کرده‌اند؛ اما آنچه در این دیدگاه کمتر محل توجه بوده، ظرفیت این مکان‌ها برای گریز از صورت‌بندی‌های کلان هویت‌بخش و خلق صور متکثر است. تأکید صرف بر بُعد نخست زیارت، به معنای ندیدن تنوع و تکثر درونی شیعیان در جریان برگزاری این مناسک و وجه خودانگیخته، هنجارساز و منعطف آن است.

از منظر این پژوهش، زیارت اربعین، نمایش فوق‌العاده‌ای است از برهم‌خوردن سلسله‌مراتب و محدودیت‌ها و عادات زندگی روزمره. زائران برای غذاخوردن، دریافت خدمات استراحت و غالب امور مرتبط هیچ پولی نمی‌پردازند. برای گذراندن شب زیر یک سقف در سفر نیازی به ارائه مدارک هویت خود ندارند. فارغ از جایگاه و طبقه اجتماعی‌شان در شهر و کشور مقصد با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و پیوندهای موقت تازه ایجاد می‌کنند. در هر جایگاهی که از لحاظ طبقاتی باشند در آنجا به عنوان «زائران امام حسین علیه السلام» ارج و اهمیتی کم‌نظیر را نزد میزبانان تجربه می‌کنند. به بیان ترنر

(۱۹۶۷م، ۱۴۰۰) زیارت، زائران در این روزها نوعی «آستانگی» و ورود به جماعتی «موقتاً برابر و فاقد سلسله مراتب» را تجربه می‌کنند. این تجربه جدایی و رهایی از محدودیت‌های زندگی روزمره و پیوند با یک جماعت عظیم را به دو صورت کاملاً متمایز می‌توان تحلیل کرد: شکل‌گیری یک جماعت واحد یک‌دست به عنوان «گروه مقتدر شیعیان» در مقابل «دیگران» یا «موجی» از زائران در گروه‌های متنوع که به نحوی خودجوش و خودانگیخته مناسک زیارتی اربعین را خلق می‌کنند.

ترنر (۱۴۰۰) معتقد است افراد در موقعیت آستانه‌ای شرایط متفاوتی درک می‌کنند؛ از جمله، شرایط کاملاً همگن و مساوی که در آن، طبقه و تقسیمات اجتماعی راهی ندارد. در راهپیمایی اربعین نیز آنچه مشاهده می‌شود این است که منزلت و شرایط اجتماعی راهپیمایان اربعین با استفاده از رفتار و کنش آنها قابل تشخیص نیست. همگنی و نبود تمایز در پوشش، رفتار و کنش آن‌ها دیده می‌شود. سادگی و یکدستی در پوشش راهپیمایان به اوج می‌رسد. منزلت‌ها، جایگاه‌ها و تعلقات دنیوی به فراموشی سپرده شده و افراد حالتی یکسان از جماعت‌واره و آستانگی را تجربه می‌کنند. آنها از هنجارها و بافت مرسوم زندگی روزمره رها شده‌اند و این، شرط حضور در جماعت‌واره است. رهایی از این چارچوب‌های ساختاری زندگی روزمره و مقاومت در برابر آنها در پیاده‌روی اربعین محقق می‌شود. در زندگی روزمره، در اثر پذیرش نقش‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی حقوق و تکالیفی دارند. مراسمی مانند پیاده‌روی اربعین، برای افراد فرصتی است تا از محدودیت‌های منسوب به زندگی اجتماعی کنده شوند و در این فضاها برای زمان کوتاهی آزادانه، تجربه متفاوتی داشته باشند (عبدلهیان و طباطبایی، ۱۴۰۰).

اخیراً رویکردهای نظری و جامعه‌شناختی در برابر مسئله مقاومت بسیار پررنگ شده‌اند (شفیعی، ۱۳۹۳)؛ بنابراین می‌توان فضای آستانگی در پیاده‌روی اربعین را نوعی مقاومت در برابر قدرت هنجارها و قواعد حاکم بر زندگی روزمره در نظر گرفت. این موضوع با استفاده از نظریه قدرت - مقاومت دوسرتو (۱۹۹۸) نیز قابل تحلیل است. این نظریه چیزی نیست جز آنکه در برابر هرگونه اعمال قدرتی نوعی از مقاومت وجود دارد: «نقاط مقاومت در هر شبکه‌ای از قدرت وجود دارند و به گونه‌ای بی‌قاعده توزیع

شده‌اند. این نقاط نقش رقیب و مخالف را بازی می‌کنند... نقاط متکثر و متعدد مقاومت به‌گونه‌ای پراکنده در شبکه قدرت حضور دارند و باعث شکستن ساختارها و رویه‌ها می‌شوند» (De Certeau, 1998, p. 78).

تعلیق وابستگی‌های طبقاتی در مرحله آستانگی پیاده‌روی اربعین موجب شده مردم از قشرهای گوناگون از دانشگاهی، روحانی و دانشجو گرفته تا کارگر و... همه در کنار هم و با توجه به شرایط حاکم بر فضا، کنش‌های دلخواه را انجام دهند. در طی مسیر، جماعتی حاضر می‌شوند که کسی از میزان دارایی‌ها نوع شغل و محل زندگی آنها نمی‌پرسد بلکه حضورشان در این مکان برای آنها هویت‌آفرینی می‌کند. پیاده‌روی اربعین با گذشته تاریخی افراد سروکار ندارد، زیرا لحظه‌حال تعیین‌کننده هویت افراد است؛ بنابراین می‌بینیم که مسئله‌ی تمایز طبقات فرودست از طبقات فرادست مطرح نیست.

در پایان این گذار، زائران احساس اتصال معنوی با قدرت الهی امام حسین علیه السلام و یاران باوفایش پیدا می‌کنند و آرامش ناشی از این اتصال آنها را به برآورده شدن آرزوها و حاجاتشان امیدوار می‌کند. زائران در چنین جماعت‌واره و آستانگی مقدسی، فراتر از دغدغه‌ها و ساختارهای معمول زندگی مجهز به هویت جمعی‌ای شده‌اند که آنها را به نیروی قدسی متصل می‌کند و منجر به بازنمایی امر قدسی می‌گردد (سالک و همکاران، ۱۳۹۸).

این مقاله را با این شعر زیبا به پایان می‌برم که:

دل ما در پی آن کاروان است که از کرب و بلا، با غم روان است
به یاد کربلا دل‌ها غمین است دلا خون‌گریه کن چون اربعین است

تقدیر: از سرکار خانم محبوبه پورداورانی که در ثبت عکس‌ها و مشاهدات در مسیر پیاده‌روی، محقق را یاری رساندند، قدردانی می‌گردد.

فهرست منابع

- امیرقاسمی، مینو؛ حاجیلو، فتانه. (۱۳۹۰). نشانه‌شناسی مناسک گذر: تولد، ازدواج، مرگ. تبریز: انتشارات ستوده.
- القمی، ابی‌القاسم جعفر بن محمد بن قولویه. (۱۳۹۵). کامل‌الزیارات (مترجم: موسسه فرهنگی انتشاراتی استوار). تهران: استوار.
- پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۹). خیر ایرانی - خیر عراقی؛ مقایسه الگوی فعالیت‌های خیر دینی ایرانیان و عراقیان در آیین پیاده‌روی اربعین، راهبرد فرهنگ، ۱۳(۵۲)، صص ۳۹ - ۷۳.
- ترنر، ویکتور. (۱۳۸۱). اسطوره و نماد (مترجم: علیرضا حسن‌زاده). کتاب ماه هنر، ش ۵۱-۵۲، صص ۷۰-۷۷.
- ترنر، ویکتور. (۱۴۰۰). رویکردی فرایندی به فرهنگ: نظریه انسان‌شناختی (مترجمان: گروهی از مترجمان به ویراستاری جبار رحمانی، چاپ اول). تهران: انتشارات تپسا.
- حسام مظاهری، محسن. (۱۳۹۷). پیاده‌روی اربعین: تأملات جامعه‌شناختی (مجموعه مقالات، چاپ اول). تهران: انتشارات آرما.
- سالک، سمانه؛ طالب‌پور، فریده و مختاریان، بهار. (۱۳۹۸). تحلیل سفره‌های نذری زنانه براساس نظریه آیین‌های گذار. زن در فرهنگ و هنر، ۱۱(۳)، صص ۳۶۹-۳۹۰.
- شفیعی، سمیه سادات. (۱۳۹۳). سیری در رویکردهای نظری متأخر به مقاومت. فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۶۴، صص ۱۳۹-۱۸۵.
- شیخ صدوق، ابو جعفر القمی. (۱۳۶۸). ثواب الاعمال (محقق: السید محمد مهدی السید حسن الخراسان). قم: منشورات الشریف الرضی.
- صارمی، ریحانه. (۱۳۹۷). زیارت در نگاه تشیع عراقی و تشیع ایرانی، نقل شده در وب سایت جامعه‌شناسی تشیع به آدرس:

<https://socio-shia.com/index.php/sociology-of-shia-fields/shia-ziarat/315-ziarat-iraq-iran>

عبداللہیان، حمید؛ طباطبائی، سیدمحمد. (۱۴۰۰). مطالعه روابط قدرت و مقاومت در جهان معاصر، تفسیر مردم‌نگارانه تجربه راهپیمایی اربعین ۱۳۹۴. پژوهش‌های انسان‌شناسی، ۱۱(۲۲)، صص ۳۳-۶۷.

فکوهی، ناصر. (۱۳۸۱). تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی (چاپ اول). تهران: نشر نی.
 گیویان، عبدالله؛ امین، محسن. (۱۳۹۶). محبت و هویت در آینه نمایش جهانی اربعین مطالعه ماهیت، کارکردها و ساختار پیاده‌روی اربعین از منظر ارتباطات آیینی. دین و ارتباطات، ۲۴(۵۲)، صص ۱۶۷-۱۹۴.

محمدی، حیدر. (۱۳۹۹). شناسایی و دسته‌بندی انگیزه‌های شرکت‌کنندگان در پیاده‌روی اربعین. مجموعه مقالات سومین کنفرانس بین‌المللی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق، ۳(۱۴)، صص ۱۵۰-۱۶۳.

مک‌نیل، پاتریک. (۱۳۷۶). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: انتشارات آگه.

De Certeau Michel. (1998). *The Practice of Everyday Life*, In John Storey (Ed.) *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader* London: Prentice Hall.

Turner, Victor (1964). *Betwixt and between: the liminal period in rites de passage*, In *Symposium on New Approaches to the Study of Religion: Proceedings of the Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society* (ed.) 3. Helm. pp. 4-20. Seattle: American Ethnological Society distributed by The University of Washington Press.

Turner, Victor (1966). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago Aldine Publishing Company; London: Routledge & Kegan Paul.

Turner, Victor (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca: Cornell University Press.

Turner, Victor (1985). *On the edge of the bush, anthropology as experience*. The university of Arizona Press.

Van Gennep, A. (1975). *The Rites of Passage*. Chicago, University of Chicago.

References

- Abdollahian, H., & Tabatabai, S. M. (2021). A study of power and resistance relations in the contemporary world: An interpretive analysis of the Arbaeen pilgrimage experience in 2015. *Anthropological Researches*, 11(22), pp. 33-67. [In Persian]
- Al-Qummi, A. (2016). *Kamil al-Ziyarat* (Ostwar Cultural and Publishing Institute, Trans.). Tehran: Esteghrar. [In Arabic]
- Amirghasemi, M., & Hajiloo, F. (2011). *Semiotics of rites of passage: Birth, marriage, death*. Tabriz: Sotoudeh Publications. [In Persian]
- De Certeau, M. (1998). *The Practice of Everyday Life*, (J, Story, Ed.) Cultural Theory and Popular Culture: A Reader London: Prentice Hall.
- Fakouhi, N. (2002). *History of anthropological thought and theories* (1st ed.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Givian, A., & Amin, M. (2017). Affection and identity in the mirror of the global Arbaeen display: A study of the nature, functions, and structure of the Arbaeen pilgrimage from the perspective of ritual communication. *Religion and Communication*, 24(52), pp. 167-194. [In Persian]
- Hosseini Moghaddam, M. (2018). Arbaeen pilgrimage: Sociological reflections (A Collection of articles, 1st ed.). Tehran: Arma Publications. [In Persian]
- McNeill, P. (1997). *Research methods in social sciences*. Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Mohammadi, H. (2020). Identification and categorization of motivations of participants in the Arbaeen pilgrimage. *Proceedings of the 3rd International Conference on Management Studies, Accounting, and Law*, 3(14), pp. 150-163. [In Persian]
- Pouyafar, M. R. (2020). Iranian charity vs. Iraqi charity: A comparison of the patterns of religious charity activities of Iranians and Iraqis in the Arbaeen pilgrimage. *Rahbord-e Farhang*, 13(52), pp. 39-73. [In Persian]
- Salek, S., Talebpour, F., & Mokhtarian, B. (2019). An Analysis of women's devotional food offerings based on the theory of rites of passage. *Women in Culture and Art*, 11(3), pp. 369-390. [In Persian]

- Saremi, R. (2018). Pilgrimage in the perspective of Iraqi and Iranian Shiism. Retrieved from: <https://socio-shia.com/index.php/sociology-of-shia-fields/shia-ziarat/315-ziarat-iraq-iran> [In Persian]
- Shafiei, S. S. (2014). A review of recent theoretical approaches to resistance. *Journal of Social Sciences*, 64, pp. 139-185. [In Persian]
- Sheikh Saduq, A. Q. (1989). *Thawab al-A'mal* (S. M. M, al-Sayyid Hasan al-Khersan, Ed.). Qom: Al-Sharif al-Radi Publications. [In Arabic]
- Turner, V. (1964). Betwixt and between: the liminal period in rites de passage, In Symposium on New Approaches to the Study of Religion: *Proceedings of the Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society* (ed.) 3. Helm. pp. 4-20. Seattle: American Ethnological Society distributed by The University of Washington Press.
- Turner, V. (1966). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago Aldine Publishing Company; London: Routledge & Kegan Paul.
- Turner, V. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V. (1985). *On the edge of the bush, anthropology as experience*. The university of Arizona Press.
- Turner, V. (2002). *Myth and symbol* (A. R, Hassanzadeh, Trans.). *Ketab-e Mah-e Honar*, 51-52, pp. 70-77. [In Persian]
- Turner, V. (2021). *Processual approach to culture: An anthropological theory* (A team of translators edited by Jabar Rahmani, Trans., 1st ed.). Tehran: Tisa Publications. [In Persian]
- Van Gennep, A. (1975). *The Rites of Passage*. Chicago, University of Chicago.

The Semantic Construction of Arbaeen Pilgrimage Rituals (Presenting a Grounded Theory)¹

Batool Rostami¹ Yarmohammad Ghasemi² Khadijeh Zolghadr³

1. PhD Student in Cultural Sociology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

batoolrostami@yahoo.com; Orcid: 0009-0000-7156-9147

2. Professor, Department of Sociology, Ilam University, Ilam, Iran (Corresponding Author).

ym_ghasemi@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-4458-9115

3. Assistant Professor, Department of Sociology, Ilam University, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

kzolghadr@hotmail.com; Orcid: 0000-0002-7457-0749

Abstract

One of the common phenomena in recent years in Iranian society, examined in this article, is the "Arbaeen Walking Rituals." The aim of the present study is to understand the ideas that pilgrims construct for themselves through these rituals. This qualitative research is based on Grounded Theory. The informants of this study were 49 pilgrims participating in these rituals from various cities across Iran. The main findings revealed that the causal conditions affecting the occurrence of the phenomenon of "Arbaeen Walking Rituals" include: desire for religion and expression of Shiite solidarity; contextual conditions: religious concerns and the attractiveness of the destination; intervening conditions: political factors and propagation; strategies of pilgrims: self-restraint and gaining

1. **Cite this article:** Rostami, B., Ghasemi, Y., & Zolghadr, Kh. (2024). The Semantic Construction of Arbaeen Pilgrimage Rituals (Presenting a Grounded Theory). *Journal of Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 67-105. <https://doi.org/10.22081/JISS.2023.67656.2040>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

▣ **Received:**27/10/2023 ● **Revised:**25/12/2023 ● **Accepted:**31/12/2023 ● **Published online:** 28/09/2024

© **The Authors**

trust; and outcomes: Iran's power display, religious reproduction, and the development of origin and destination, which are depicted in a paradigmatic model. The findings of this study led to the discovery of a theory entitled "Political Will as a Sufficient Condition."

Keywords

Rituals, Arbaeen Walking, Semantic Construction, Pilgrimage, Political Will.

برساخت معنایی مناسک پیاده‌روی اربعین (ارائه یک نظریه مبنایی)^۱

بتول رستمی^۱ یارمحمد قاسمی^۲ خدیجه ذوالقدر^۳

۱. دانشجوی دکتری، تخصصی رشته جامعه‌شناسی فرهنگی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
batoolrostami@yahoo.com; Orcid: 0009-0000-7156-9147
۲. استاد، گروه جامعه‌شناسی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول).
ym_ghasemi@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-4458-9115
۳. استادیار، گروه جامعه‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
kzolghadr@hotmail.com; Orcid: 0000-0002-7457-0749

چکیده

یکی از پدیده‌های رایج سال‌های اخیر جامعه ایران، که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته، «مناسک پیاده‌روی اربعین» است. هدف پژوهش حاضر دستیابی به ایده‌ای است که زائران از این مناسک برای خود بر می‌سازند. روش پژوهش، کیفی و بر مبنای نظریه داده بنیاد است. اطلاع‌رسان‌های این پژوهش ۴۹ نفر از زائران شرکت‌کننده در مناسک از تمام شهرهای ایران بودند. بیشترین نتایج نشان داد شرایط علی مؤثر در وقوع پدیده «مناسک پیاده‌روی اربعین»، عبارتند از: دین‌خواهی / و ابراز همبستگی شیعی، شرایط زمینه‌ای: دغدغه‌های مذهبی / جذابیت مقصد، شرایط مداخله‌ای: عامل سیاسی / تبلیغات. استراتژی‌هایی زائران: رعایت کف نفس / اعتماد یابی و پیامدها: مانور قدرت ایران / بازتولید دین / و توسعه مبداء و مقصد / می‌باشد که در قالب مدل پارادایمی به تصویر کشیده شده‌اند. یافته‌های پژوهش حاضر منجر به کشف نظریه‌ای با عنوان «اراده سیاسی به مثابه شرط کافی» گردید.

کلیدواژه‌ها

مناسک، پیاده‌روی اربعین، برساخت معنایی، زیارت، اراده سیاسی.

۱. **استناد به این مقاله:** رستمی، بتول؛ قاسمی، یارمحمد و ذوالقدر، خدیجه. (۱۴۰۳). برساخت معنایی مناسک پیاده‌روی اربعین (ارائه یک نظریه مبنایی). *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۱۲(۴۵)، صص ۶۷-۱۰۵.

<https://doi.org/10.22081/JISS.2023.67656.2040>

نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

مقدمه

تقریباً هیچ جامعه شناخته‌شده‌ای در جهان وجود ندارد که در آن نوعی از دین به عنوان یک نظام معنایی وجود نداشته باشد (دورکیم، ۱۹۱۵م، ص ۱۵). دین‌ها شامل یک بُعد ذهنی (اعتقادات و باورها) و یک بُعد عینی (اعمال و مناسک) هستند. مناسک اصلی‌ترین محمل انتقال و تداوم وجدان جمعی پیروان یک آیین هستند (فیاض، ۱۳۸۶، ص ۱۰۱). پیروان یک دین از طریق مناسک به بازتعریف و بازنمود و برساخت مجدد باورهای گروهی و وجدان جمعی خود می‌پردازند» (آرون، ۱۳۶۶، ص ۴۰۵). همه ادیان و مذاهب مناسک فردی و اجتماعی خاص خود را دارند که شامل اعیاد و سوگواری‌ها می‌باشد؛ اما محور اساسی مناسک سوگواری‌ها هستند که معمولاً یادآور رویدادی در تاریخ آن دین خواهند بود (www.socio_shia.com). مهم‌ترین کارکرد سوگواری‌ها در ادیان، نزدیک کردن جامعه به حوزه‌ای است که دورکیم آن را حوزه امور قدسی می‌نامد (https://mehrnews.com). مثلاً سوگواری در دین یهود برای مصیبتی است که بر قوم یهود رفته است. سوگواری در دین مسیحیت نیز شامل عزاداری برای حضرت عیسی در هفته‌ای موسوم به هفته مقدس است که در آن هفته عیسی مسیح محاکمه و به صلیب کشیده می‌شود؛ اما در دین زرتشت سوگواری وجود ندارد و بزرگداشت افراد معمولاً در سالروز تولد آنها برگزار می‌شود. در اسلام عزاداری برای درگذشت اشخاص بزرگ از جمله پیامبر در سالروز وفاتشان برگزار می‌شود (www.socio_shia.com). محور سوگواری‌ها در مذهب تشیع، عزاداری برای شهادت امام سوم شیعیان امام حسین علیه السلام و یاران و خانواده ایشان است که در ایام محرم و روز عاشورا در قالب: سینه‌زنی، زنجیرزنی، تعزیه‌خوانی، نذر و برپایی مراسم روضه و زیارت عاشورا و انجام مناسک پیاده‌روی اربعین می‌باشد. مناسک پیاده‌روی اربعین برخلاف مناسک حج امری واجب نیست، اما در کتب معتبر شیعی، انجام آن توسط امامان شیعه توصیه شده است. به تعبیر برگر^۱ دین به منزله عامل نظم معنی‌دار در جامعه از تغییر و تحولات برکنار نمی‌ماند (غیاثوند، ارمکی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۲).

1. Berger

مناسک عزاداری برای امام حسین علیه السلام نیز به عنوان یک نظام معنایی فرهنگ شیعه بسان دیگر پدیده‌های فرهنگی در گذر زمان و به فراخور شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه شکل و شمایل آن دچار تغییر و تحولاتی شده است. در شرایط کنونی نیز زیارت پیاده‌روی اربعین به عنوان یکی از مصادیق سوگواری برای امام حسین علیه السلام نمود برجسته‌ای در میان شیعیان ایرانی پیدا کرده است.^۱ این مناسک تا ده سال پیش تنها یک عزاداری مختص شیعیان عراق بوده و با تاریخ و فرهنگ این کشور پیوند تنگاتنگ داشت؛ اما به یکباره و با تبلیغ رسانه‌ای به یک جریان شناخته شده و همه‌گیر تبدیل شد. هرچند مناسک پیاده‌روی توسط شیعیان عراق - به عنوان جزئی از تاریخ سیاسی - مذهبی این ملت در اظهار ندامت خود از نبود حمایت از امام حسین در روز عاشورا - به عنوان یک نظام فرهنگی در دوره‌های تاریخی متفاوت با توجه به بسترهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی وقت، تغییراتی داشته اما رواج این منسک آنهم به شکل بسیار برجسته در میان شیعیان ایران و حتی جهان با توجه به شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی حاضر و برساختی که از این مناسک در زمان حاکم بوجود آمده؛ آن را به پدیده‌ای جهانی مبدل کرده تا جایی که از آن به عنوان رسانه شیعه، قدرت نرم شیعه، مانور قدرت در عرصه جهانی، زمینه‌ساز ظهور امام زمان علیه السلام، تلاش برای برجسته کردن گفتمان شیعه، زمینه‌ساز مبارزه با استکبار جهانی و... یاد می‌شود. از آنجا که مطالعه پدیده‌های اجتماعی به ویژه پدیده دین‌نیازمند فهم زوایای ذهنی مردم است که از طریق فعالیت‌های مداوم و روزمره خود آن را تولید و بازتولید می‌کنند و پیوسته درگیر تفسیر جهان خودشان هستند و قبل از دانشمند اجتماعی، جهان اجتماعی پیش‌تر از سوی سازندگان آن تفسیر شده است (محمدپور، ۱۳۹۲، ص ۳۱۸). با رویکرد کیفی این مهم میسرتر است؛ به این منظور محقق درصدد است بر ساخت معنایی زائران مناسک پیاده‌روی اربعین را مطالعه کند.

۱. به نقل از خبرگزاری فارس آمار زائران پیاده‌روی اربعین از ۴۰ هزار نفر در سال ۱۳۸۹ به ۳ میلیون نفر در سال ۱۳۹۸ رسیده است.

کارکرد دین از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است. وقتی دین در جامعه‌ای به عنوان نظام زیرساختی عمل می‌کند، نه تنها هنجارها و ارزش‌ها، بلکه تعیین‌کننده توسعه و کارکردهای کلیه روابط اجتماعی نیز هست (تامسون، ۱۳۸۱، ص ۱۴۰). در این میان مناسک نیز که وسیله‌ای متناسب برای رسیدن به غایت اصلی دین است و مطالعه آن‌ها مهم شمرده می‌شود. به ویژه اینکه طرز تلقی مسلمانان از مناسک دینی به گونه‌ای است که زندگی فردی و اجتماعی آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. ازسویی تحقیقات انجام گرفته در حوزه دین، این پدیده را به عنوان امری دورنی، فردی، روحانی و دارای کارکردهای شخصی مورد بررسی قرار داده‌اند و تقریباً بررسی پیامدها و عوامل و بسترهای برجسته‌شدن و برساخت معنایی آن به شکل کنونی تا به حال مورد بررسی قرار نگرفته است. انجام این تحقیق می‌تواند در راستای غنای پژوهش در حوزه جامعه‌شناسی دین و تشیع گامی هر چند کوچک بردارد و در آخر این مقاله نیت دارد به کشف نظریه نائل شود.

پژوهشگر در این مقاله در پی یافتن پاسخ برای پرسش‌های ذیل است:

- تحت چه شرایطی کنشگران عرصه راهپیمایی اربعین به این کار اقدام می‌کنند؟
- کنشگران پیاده‌روی اربعین از چه استراتژی‌هایی از رسیدن به اهداف خود استفاده می‌کنند؟
- پیامدهای انجام مناسک اربعین از نظر کنشگران عرصه راهپیمایی اربعین چیست؟

۱. پیشینه موضوع

پیشینه داخلی: فروغی و همکاران (۱۳۹۹) در تحقیقی با عنوان «انگیزه‌های زائران ایرانی شرکت‌کننده در آیین پیاده‌روی زیارت اربعین» با روش کیفی نشان دادند زائران ایرانی با سه احساس: «نیاز»، «تکلیف» و «شور» و دو نوع انگیزه فردی و اجتماعی به این آئین روی می‌آورند؛ غفاری هشجین و آقایی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «پیاده‌روی اربعین حسینی به مثابه جنبش اجتماعی»، به بررسی وجوه سیاسی- اجتماعی پیاده‌روی اربعین از طریق تحلیل این رویداد در بستر جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اجتماعی پرداخته‌اند.

یافته‌ها نشان می‌دهد که این رویداد تمام ویژگی‌های جنبش اجتماعی را در خود دارد. گیویان و امین (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان «مطالعه ماهیت، کارکردها و ساختار پیاده‌روی اربعین از منظر ارتباطات آیینی» با روش کیفی به بررسی ارکان اساسی آئین پیاده‌روی اربعین (ماهیت، ساختار و کارکرد) با تفسیر مشارکت‌کنندگان اصلی این آئین (زائران، مروجان و مجریان) پرداخته‌اند. نتایج نشان داد این آئین شیعی در ارتباط تنگاتنگی با سه مفهوم کلان: «محبت اهل بیت»، «نمایش جهانی» و «هویت شیعی» قرار دارد.

پیشینه خارجی: حسین مجتبی، ام‌سلمه (۲۰۱۸) در تحقیقی با عنوان «مطالعه پدیدارشناسانه زیارت پیاده اربعین در عراق» به روش کیفی انجام داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که انگیزه‌های شرکت در پیاده‌روی اربعین از آیین‌های همبستگی شیعی گرفته می‌شود که به دلیل نگرانی برای جامعه است. فوتینی، کریستیا (۲۰۱۵) در یک پیمایش کمی به سنجش نگرش زائران در برابر عملکرد دولت‌های متبوع خود در خصوص درگیری‌های فرقه‌ای در خاورمیانه (سوریه، عراق، یمن و بحرین)، ظهور داعش و برنامه هسته‌ای ایران پرداخته است. محقق مهم‌ترین دلیل زیارت زائران پیاده را انجام وظیفه دینی عنوان می‌کند.

۲. چارچوب مفهومی

مناسک پیاده‌روی اربعین منتسب به انگاره تعریف اجتماعی^۱ پارادایم تفسیری و نوعی تعریف برساخته اجتماعی^۲ است که حاصل طرز تلقی و تفسیر اطلاع‌رسان‌ها از مناسک مذهبی به عنوان وجه ذهنی و شرکت در مناسک پیاده‌روی به عنوان وجه عینی و تجلی این تفسیر و برسازای آن است. در این دیدگاه افراد به عنوان کنشگرانی در نظر گرفته می‌شوند که از طریق سازماندهی ادراک خود از جهان و معنی‌بخشی به آن، جهان خود و جهان اجتماعی را می‌سازند و این ادراک می‌تواند صورت‌های تفسیری گوناگونی

1. Social definition

2. Social construction

داشته باشد؛ از این رو انجام پژوهش در مورد کنشگران بدون در نظر گرفتن معنی‌هایی که آنها به کنش‌ها و محیط خود نسبت می‌دهند، امکان‌پذیر و عاقلانه نیست، چراکه واقعیت و معنی توسط مردم و با توجه به موقعیت خلق می‌شود» (میرزایی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۶). با این مقدمه به واکاوی نظرات برخی از مناسک پژوهان می‌پردازیم.

هانری هوبرت^۱ مناسک را شرکت در امور مقدّس می‌داند و بر خصوصیات زمان دینی که بیشتر جنبه کیفی دارد تا کمی و از طریق آن می‌شود در امور مقدّس شرکت کرد تأکید دارد (ویل، ۱۳۷۷، ص ۳۱). دورکیم^۲ مناسک را به صورت کارکردگرایانه تبیین می‌کرد و همچون رابرتسون اسمیت معتقد بود مناسک بر باورداشت‌ها تقدم دارند و آنها را به مناسک منفی مثبت و مناسک کفّاره‌دهی تقسیم می‌کرد (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۹). دورکیم مناسک مثبت را موجب تقویت وحدت، زایش دین، تجدید و تقویت احساسات اخلاقی و اجتماعی جامعه، آشکارشدن قدرت اخلاقی جامعه، ایجاد احساس سرخوشی اجتماعی، حفظ و تأیید گروه، دورکردن افراد از دغدغه‌های زندگی اجتماعی نامقدّس، تحکیم ارزش‌های موجود، پیدایش مقوله‌های فکری تازه، اثبات هویت جمعی و ظهور مفهوم آرمانگرایی در جامعه می‌دانست و مناسک منفی را عامل احساس متمایز بودن، ایجاد جنبش‌های اعتراضی جدایی طلبانه تکراری و بدون تأمل و ایجاد دل‌بستگی تعصب‌آمیز گروهی معرفی کرد و مناسک کفّاره‌دهی را باعث استغاثه و تطهیر می‌دانست (گیدنز، ۱۳۸۶، ص ۷۷۹). از نظر مالینوفسکی^۳ مناسک مذهبی خصلت تخلیه‌کننده تنش‌های عاطفی و روانی داشته و به عواطف مخرب جنبه سازنده می‌دهد و تضمین تداوم سنت است (مالینوفسکی، ۱۹۷۴م، ص ۵۳). ترنر^۴ ضمن آنکه مناسک را به چند دسته تقسیم می‌کند (ریویر، ۱۳۷۹، ص ۲۰۴) مناسک بی‌خطر را تخلیه‌کننده فشارها و تنازعات اجتماعی می‌داند (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۲۲). ماکس گلوکمان^۵ نیز ضمن اینکه

1. Henry Hubert
2. Durkheim
3. Malinowski
4. V. Turner
5. Gluckman. M

مناسک را به چند دسته تقسیم‌بندی می‌کند مناسک دو پهلو را در برگیرنده تقسیم‌بندی‌ها و کشمکش‌ها و ناهماهنگی‌های ذاتی جامعه می‌داند (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۲۱). که حتی تقسیم‌بندی‌های سیاسی درون جامعه را می‌توان در آن دید اما در نهایت وحدت نهایی ملت به صورت نمادین نشان داده می‌شود (Gluckman, 1963, p. 126). مناسک وارونه^۱ نیز ابزار اعتراض نهادمند بخش زیردست جامعه و وسیله تخلیه تنش‌های سرکوفته‌اند (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۲۳). به عقیده گیرتز^۲ مکانیسم ایجادکننده ایمان، مناسک است و ایقان دینی از مشارکت در مناسک سرچشمه می‌گیرد (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۷۰). از نظر راپاپورت^۳ چرخه مناسکی به تنظیم روابط گروه با محیط‌زیست و گروه‌های همسایه، کاهش کشمکش‌های درون گروهی و بسیج متحدان در زمان جنگ منجر می‌شود (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۲۵) اسکوروپسکی^۴ مناسک مذهبی را نوعی کنش متقابل اجتماعی با خدایان برای ترغیب آنها به انجام کاری یا برآوردن خواسته‌ای می‌داند (همیلتون؛ ۱۳۹۹؛ ۷۷). بارت و بلوخ^۵ کاربرد مناسک را در اصل ابزاری برای اعمال قدرت و اقتدار می‌دانند (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۲۵) و آهرن^۶ از مناسک سنتی به عنوان نوعی ابزار نظارت سیاسی نام می‌برد (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۷۷).

میرسندسی (۱۳۹۰)؛ دینداری مناسک‌گرا را نوعی دینداری نامتعادل مبتنی بر اهمیت یکی از ابعاد دین بر سایر ابعاد می‌داند (میرسندسی، ۱۳۹۰، ص ۲۳۵). محدثی گیلوایی (۱۳۹۰) معتقد است در دینداری مناسکی اعتقاد و التزام افراطی به انجام مناسک عزاداری و شرکت در عزاداری‌های گوناگون آرام آرام تبدیل می‌شود به امر مشخص از قبل فرموله شده و در نهایت جنبه بعثت‌آفرین و تحول‌آفرین عاشورا فراموش می‌شود محدثی زیارت پیاده‌روی اربعین را در

1. Rites of reversal
2. Geertz. C
3. Rappaport
4. J. Skor upski
5. Bloch
6. Ahern

سطح خرد به عنوان نهاد و در سطح کلان دارای ابعاد اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی می‌داند (https://www.cgie.org.ir/fa/news/1397/2/19). فکوهی (۱۳۸۹) از اصطلاحی به نام ایدئولوژیزه کردن مناسک^۱ نام می‌برد. رژیم‌های توتالیتر در سده بیستم از مجموعه‌های کنشی و ذهنی (مناسک) نظام‌هایی برای دستکاری و هویت‌یابی ساختند؛ مناسک فاشیستی و مناسک کمونیستی نمونه‌هایی از این امر هستند (anthropology.ir). حسام مظاهری (۱۳۸۹)؛ مناسک پیاده‌روی اربعین را مناسک ثانویه، و مناسک تابعان می‌داند. مناسک ثانویه را خود دینداران ابداع می‌کنند و چون این مناسک میدان ظهور خلاقیت دینداران است به شدت متکثر، سیال و تطوریذیر است و آن را از مصادیق تورم مناسکی می‌داند. از نظر او غلظت روزافزون مناسک می‌تواند توازن میان ابعاد گوناگون دینداری را بر هم زده و منجر به رقیق‌تر شدن ابعاد اخلاقی و اعتقادی دینداری شده و به جای انسان دیندار، انسان مناسک‌گذار تولید کند (http://www.socio-shia.com).

شریعتی (۱۹۷۸)؛ شریعتی درخصوص انتقاد از روش عزاداری و آئین‌های روضه‌خوانی در تشیع می‌گوید: «وزیر امور روضه‌خوانی و تعزیه‌داری صفویان رفت به اروپای شرقی و مراسم دینی و تشریفات مذهبی مسیحیان و حواریون را به کمک روحانیون وابسته به رژیم صفوی را با تشیع و تاریخ تشیع و مصالح ملی و مذهبی ایران تطبیق دادند و به آن قالب‌های مسیحی اروپایی، محتوای شیعی ایرانی بخشیدند» (https://www.parsine.com/fa/news). یعنی شریعتی برای مناسک عزاداری به روش کنونی اصالت مذهبی و عربی قائل نیست و آن را وسیله سیاست‌ورزی سیاست‌مداران می‌داند. عبدالکریم سروش (۱۳۷۸) دینداران مصلحت‌اندیش دنیاگرا را به عنوان مناسک‌گزاران افراطی معرفی می‌کند. دین‌ورزی مصلحت‌اندیش عامیانه، جبری است نه از سر انتخاب و اختیار. ملاک ارزیابی نیز انجام مناسک بسیار است. این نوع دینداری مبتنی بر عاطفه و احساس است و دارای کارگزارانی به نام روحانیون است که مردم را به انجام مناسک توصیه می‌کنند. جنبه وجوب‌دادن به مناسک، دین سیاسی یا دین اجتماعی (برگزاری

1. Ideologizing rituals

مناسک عبادی جمعی) یا انقلابی یا دموکراتیک از محصولات دین‌ورزی
مصلحت‌اندیش عالمانه دنیاگرا و آخرت‌گراست (سروش، ۱۳۷۸، به نقل از سپیدنامه).

۳. روش مطالعه

رویکرد کلی پژوهش حاضر، رویکرد کیفی است که با استفاده از یکی از راهبردهای پژوهش کیفی به نام «نظریه زمینه‌ای»^۱ و براساس نسخه استراوس^۲ و کرین^۳ به عنوان «گردند تئوری سیستماتیک»^۴ انجام گرفته است. منظور از «نظریه زمینه‌ای»^۵ آن نظریه‌ای است که مستقیماً از داده‌هایی استخراج شده است که در جریان پژوهش به صورت منظم گرد آمده و تحلیل شده‌اند. در این روش گردآوری داده‌ها، تحلیل و نظریه نهایی با یکدیگر در ارتباط تنگاتنگ‌اند و پژوهشگر کار را با نظریه‌ای که از قبل در ذهن دارد شروع نمی‌کند بلکه کار را در عرصه واقعیت آغاز می‌کند و می‌گذارد تا نظریه از درون داده‌هایی که گرد می‌آورد پدیدار شود (استراوس و کرین، ۱۳۹۵، ص ۳۴). دلیل اینکه محقق برای پژوهش خود راهبرد گردند تئوری را از میان راهبردهای کیفی برگزید این بود که رفتن به عرصه زندگی واقعی و مصاحبت با شرکت‌کنندگان در مناسک را برای کشف آنچه در واقع در جریان است ضروری می‌دانست و معتقد است پدیده‌هایی همچون مناسک پیاده‌روی و عمل انسان‌ها برای اقدام به شرکت در آن پیچیده و تنوع‌پذیر است. باورم بر این است که انسان‌ها (زائران/ مشارکت‌کنندگان) فاعلان و کنشگرانی هستند که در پاسخ به موقعیت‌های چالش‌آور، نقش فعال به خود می‌گیرند که این عمل آنها حاوی معنا است که در جریان تعامل، تجدید و بازتعریف می‌شود و این چنین به ماهیت متحول و بازشونده رویداد سنتی و تاریخی اربعین به شکل

1. Grounded theory
2. Strauss
3. Corbin
4. Grounded systematic theory
5. Grounded theory

کنونی آن حساس شدم و خواستار آگاهی از مناسبات متقابل میان شرایط (ساختار)، عمل (تعامل) و پیامدها بودم. جامعه هدف در این پژوهش کیفی کلیه زائرنی بود که در سال ۹۸ و ۹۷ از مرز بین‌المللی مهران وارد شهر ایلام شده بودند و حداقل یک مرتبه تجربه شرکت در مناسک پیاده‌روی اربعین را داشتند. تعداد اطلاع‌رسان‌هایی که مورد مصاحبه قرار گرفته و نتایج مصاحبه‌های آن‌ها وارد تحلیل گردید ۴۹ اطلاع‌رسان بود که از این تعداد ۱۵ نفر زن و بقیه (۳۴ نفر) مرد بودند.

روش نمونه‌یابی در رویکرد گرندد، نمونه‌گیری نظری است. نمونه‌گیری نظری^۱ عبارت است از، فرآیند گردآوری داده‌ها برای نظریه‌پردازی که تحلیل‌گر به طور همزمان داده‌هایش را گردآوری و تحلیل می‌کند و تصمیم می‌گیرد چه داده‌هایی (نمونه‌هایی) در مرحله بعد گردآوری کند تا بدین وسیله نظریه‌اش را در حین شکل‌گیری تدوین کند (فلیک، ۱۳۹۶، ص ۱۳۸). گلیزر و استراوس معیار اشباع نظری را برای ادامه فرآیند نمونه‌گیری هدف‌مند پیشنهاد کرده‌اند. با این اوصاف در پژوهش حاضر محقق با ۴۹ مصاحبه به نقطه اشباع رسید و باقی مصاحبه‌ها را وارد تحلیل نکرد. محقق از ابزار مصاحبه نیمه طراحی شده (نیمه ساختاریافته) استفاده کرده است. این تحقیق با روش حاضر و در طی شش مرحله با دقت و حساسیت بالا انجام پذیرفته و محقق نائل به کشف نظریه مستتر در مقوله‌ها شد. پس از تحلیل داده‌ها و در جریان آشکارشدن مفاهیم و مقولات، به منظور استفاده از پیشنهادات صاحب‌نظران و تبادل نظر با هم‌تایان با دو نفر از محققان برجسته کیفی کار و متخصصان حوزه علوم اجتماعی (جامعه‌شناسی دین)، تبادل نظر کرده و مقوله‌هایی که بیشترین اتفاق نظر در مورد آنها وجود داشت در ادامه فرآیند باقی مانده و پرورانده شدند و به اصلاح به حذف مقولات ضعیف اقدام کرد. از آنجا که جامعه آماری این تحقیق مشمول زائرنی بود که از همه شهرهای ایران در این مناسک شرکت کرده بودند و تنوع و گوناگونی را وارد نمونه‌گیری کردند انتظار می‌رود نتایج این پژوهش با پژوهش‌های

1. Theoretical sampling

مشابه خود از قدرت پیش‌بینی و تبیین بالایی برخوردار باشد و قابلیت بازتولید شدن^۱ را داشته باشد.

جدول شماره (۱) کدنامه

کدها	گونه‌ها	معیارها
A	Age	سن
G	Gender	
	مرد (۱)	زن (۲)
E	Education	تحصیلات
	بیسواد (۱) ابتدایی (۲) سیکل (۳) دیپلم (۴) فوق دیپلم (۵) لیسانس (۶) فوق لیسانس (۷)	

جدول شماره ۲. مشخصات شغلی اطلاع‌رسان‌های زن و مرد

ردیف	جنس	محل زندگی	ردیف	جنس	محل زندگی	ردیف	جنس	محل زندگی
۱	زن	ایلام	۲۴	مرد	مشهد	۴۷	مرد	تهران
۲	زن	مشهد	۲۵	مرد	تهران	۴۸	مرد	تهران
۳	زن	اصفهان	۲۶	مرد	تهران	۴۹	مرد	تهران
۴	زن	تهران	۲۷	مرد	تبریز			
۵	زن	ساری	۲۸	مرد	تهران			
۶	زن	زنجان	۲۹	مرد	تهران			
۷	زن	سیزوار	۳۰	مرد	تهران			

1. Reproducibility

ردیف	جنس	محل زندگی	ردیف	جنس	محل زندگی	ردیف	جنس	محل زندگی
۸	زن	دره شهر	۳۱	مرد	تهران			
۹	زن	شهریار	۳۲	مرد	گنبد کاوس			
۱۰	زن	رفسنجان	۳۳	مرد	مشهد			
۱۱	زن	تهران	۳۴	مرد	مشهد			
۱۲	زن	تهران	۳۵	مرد	گلاسکو			
۱۳	زن	کاشان	۳۶	مرد	تهران			
۱۴	زن	تهران	۳۷	مرد	تهران			
۱۵	زن	پلدختر	۳۸	مرد	گلستان			
۱۶	مرد	گرگان	۳۹	مرد	ساری			
۱۷	مرد	تهران	۴۰	مرد	گلستان			
۱۸	مرد	مشهد	۴۱	مرد	پرند			
۱۹	مرد	تهران	۴۲	مرد	همدان			
۲۰	مرد	تهران	۴۳	مرد	خرم آباد			
۲۱	مرد	قم	۴۴	مرد	اصفهان			
۲۲	مرد	دماوند	۴۵	مرد	تهران			
۲۳	مرد	مشهد	۴۶	مرد	تبریز			

۴. یافته‌ها

در مجموع ۲۵۵ مفهوم، ۶۴ مقوله فرعی و ۳۲ مقوله اصلی از مصاحبه با ۴۹ زائر اطلاع‌رسان استخراج و پس از شناسایی شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌ای، راهبردها و پیامدها در قالب جداول معرفی و پس از کشف نظریه در مدل پارادایمی به تصویر کشیده شد.

جدول شماره ۳ مثال: فرآیند ساختن مفاهیم و مقولات

مقوله سطح دوم	مقوله سطح اول	مفهوم	عبارت معنایی
	امر دینی	<p>تلقی مسئله دینی داشتن / انگیزه تقویت اعتقادات / اعتقاد به کار کرد فضا / ادای دستور دینی / ادای سنت میشینیم ذهن مون باز میشه و درس دینی / ادای امر واجب / ادای امر مستحب موکد / علاقه خدمت به زوار / درک مصیبت ائمه / باورمندی به مقدمه ظهور / ابراز همدردی با ائمه <small>علیهم السلام</small> / شرکت به مثابه یک وظیفه / نزدیکی به امام به مثابه نزدیکی به خدا / ادای دین</p>	<p>- چون این یه مسئله دینیه اومدیم / این سفر برای من معنوی است و تنها برای قوی تر کردن اعتقادتم آمدم / میایم توی حرم امام حسین <small>علیه السلام</small> میشینیم ذهن مون باز میشه و درس می خونیم کتاب اسرارالشهاده دربندی رو باید توی حرم بخونی تا درکش کنی / - به خاطر سفارشاتى که ائمه برای شرکت در این پیاده روی کردن / - این رسمیه که از قدیم از طرف پدر بزرگ، پدر، عموها، دایی ها و پسرداری هام توی خانواده ما بوده / - این حج دومه / نزدیکی به خدا / ادای دین - زیارت اربعین مستحب موکد / - به شهدا / دوست داشتم پیام در موکب ها به زوار خدمت کنم / مردم میخوان همدردی بکنند با خانواده اباعبداله، میخوان مصائب آنها را درک بکنند / - پیاده روی مقدمه ظهور امام زمان</p>

عبارت معنایی	مفهوم	مقوله سطح اول	مقوله سطح دوم
است / - دوست دارن در مصائب کربلا با خانواده امام حسین ابراز همدردی بکنند / - همه ما مؤظف به شرکت در این پیاده روی هستیم / - کوتاهترین راه رسیدن به خدا توسل به معصوم و امام حسین است / - به خاطر شهدامون اومدیم /			
- پدرم روحانی است / - پدر و مادرم منو مذهبی بار آوردن / - من اهل مشهد هستم و هیات‌ها و خانواده‌های ما در زندگی برابر جاهای دیگه سنتی تر و مذهبی تر هستن.	تأثیر فضای مذهبی محل زندگی	میدان مذهبی	
- قیام کربلا مهد اسلام است و برای پابرجایی دین و تداوم آن همیشه زنده نگه داشته شود. - یه امر به معروف و نهی از منکر خیلی بزرگه / - این یک حرکت نمادین است برای حفظ جهان اسلام و جهان تشیع / - اتحاد مسلمانها رو نشون میده آدم تنها مومن یک انسان منزوی است دین از سیاست جدا نیست / - میخوان قدرت	تجدید حیات دین / امر به معروف و نهی از منکر / حفظ جهان اسلام و تشیع / راهپیمایی به مثابه یک کنش سیاسی / نمایش قدرت اسلام / تبلیغ دین اسلام / حفظ دینداری / آشنایی با دین اسلام /	اسلام‌خواهی	

مقوله سطح دوم	مقوله سطح اول	مفهوم	عبارت معنایی
			اسلام رو نشون بدن/ - تبلیغ دین اسلام است غیرمسلمان‌ها در مورد آن می‌پرسند و مسلمان می‌شوند/ - نگره‌داشتن دین در آخرالزمان مثل نگره‌داشتن آتش در کف دست است اگر نماز بخونی ریاکاری اگر نخونی کافری این زیارت هم همین‌طوره. این زیارت برای حفظ دینداری خوبه/ - ما میریم کربلا احکام اسلامی میخونیم و در مورد ائمه تحقیق می‌کنیم/ - بخاطر آشناسدن با دین اسلام اومدیم/

۴-۱. شرایط علی

شرایط علی، عللی است که پدیده مورد اکتشاف از آنها ناشی می‌شود (فراستخواه، ۱۳۹۵، ص ۱۰۰). شرایط علی در سه سطح خرد (فردی)، میانی (سازمانی - نهادی) و کلان (ساختاری)، دسته‌بندی شده است. جدول شماره (۵) شرایط علی احصاشده شامل: دین‌خواهی، ارضای درون، تجربه قبلی، کسب خیر و دفع شر ... را نشان می‌دهد.^۱

۱. به منظور خودداری از طولانی‌شدن مقاله فقط برخی مقولات کشف شده در این مقاله آمده است.

جدول شماره ۴. مقوله‌بندی شرایط علی

مقوله سطح دوم	مقوله سطح اول	
دین خواهی	امر دینی، میدان مذهبی، اسلام خواهی	سطح خرد
تظلم خواهی	تظلم خواهی	
ارضای درون	در تکاپوی آرامش، کنجکاوی، حقیقت جویی، خودسازی	
تجربه قبلی	تجربه پیشین	
کسب خیر و دفع شر	نذر و نیاز، ترس از خسران	
سرمایه اجتماعی سنتی	تأثیر خانواده، تأثیر دوستان	سطح میانی
ابراز همبستگی شیعی	اعلام وحدت، امر سیاسی، ابراز وجود، ابراز وجود شیعیان	سطح کلان

دین خواهی: مشتمل بر زیر مقوله‌های، امر دینی / میدان مذهبی و اسلام خواهی است و دلالت بر این دارد که اطلاع‌رسان‌ها بر دین خواهی به مثابه یکی از اهداف مورد نظر و از شرایط مهم علی در راه‌پیمایی اربعین تأکید دارند که بر دیگر امور زندگی آنها سایه افکنده تا جایی که آن را شرط حفظ دینداری خود دانسته‌اند مثلاً؛

(G1A19E4) می‌گوید: «الان به آخرالزمان داریم نزدیک میشیم که در آن نگه‌داشتن دین مثل نگه‌داشتن آتش در کف دست است، اگر نماز بخوانی ریاکاری و اگر نخوانی کافری و یکی از راه‌های حفظ دینت شرکت در زیارت امام حسین علیه السلام است».

تظلم خواهی: بنا به اعتقادات شیعیان، امام زمان علیه السلام در آخرالزمان ظهور می‌کند و با بی‌عدالتی‌ها مبارزه کرده و در جهان عدالت برقرار می‌کند. اطلاع‌رسان‌ها شرکت در راه‌پیمایی را راه حل مبارزه با بی‌عدالتی‌های کل دنیا و شکایت از

مسئولان ظالم و احقاق حقوق پایمال شده خود می‌دانند مثلاً؛
 (G1A57E7) می‌گوید: «این پیاده‌روی یک همایش معنوی بزرگ در مقابل ظلم
 استکبار و مظاهر فسق و فجور و بی‌دینی دنیاست».

ابراز همبستگی شیعی: مقوله ابراز همبستگی شیعی مشتمل بر زیر مقوله‌های: اعلام
 وحدت/ امر سیاسی/ ابراز وجود/ و ابراز وجود شیعیان است که توسط ساختار کلان
 اجتماعی، مذهبی و حکومتی بازتولید می‌شود و اطلاع‌رسان‌ها به راه‌پیمایی اربعین به
 مثابه یک امر سیاسی و وسیله ابراز قدرت مذهب شیعه می‌نگرند». مثلاً:

(G1A39E7) می‌گوید: «پیاده‌روی اربعین یک سفر سیاسی است. نظریه‌پردازان
 غربی گفتن پیاده‌روی اربعین یک افعی سیاه است برای بلعیدن تمام حرکات و
 سیاست‌های آنها». یا (G1A60E3) می‌گوید: «امپراطور رسانه خبر مربوط به اربعین را در
 بایکوت خبری گذاشته زیرا دنیا از اینکه فیلد جدیدی برای اربعین و قدرت تشیع باز
 شود می‌ترسند».

۲-۴. شرایط زمینه‌ای

مجموعه خاصی از شرایط (شکل‌های شرایطند) که در یک زمان و مکان خاص
 جمع می‌آیند تا مجموعه اوضاع و احوال یا مسائلی را به وجود آورند که اشخاص با
 تعامل‌های خود به آنها پاسخ می‌دهند (استراوس و کورین، ۱۳۹۵، ص ۱۵۴).

جدول شماره ۵. مقوله‌بندی شرایط زمینه‌ای

مقوله سطح اول	مقوله سطح دوم
دغدغه‌های مذهبی	دغدغه‌های مذهبی
جذابیت مذهبی، قداست مناسک، اعجاب اربعین، تاثیر دیگران مهم، جاذبه سیاحتی-زیارتی، طلبیده شدن	جذابیت مقصد

دغدغه‌های مذهبی: دلالت بر این دارد که اطلاع‌رسان‌ها شرکت در راهپیمایی

اربعین را یکی از راه‌های مقابله با شبهات دینی، اصلاح جامعه و حفظ دینداری می‌دانند مثلاً؛

(G2A32E4) در این زمینه می‌گوید: «الان توی شبکه‌های اجتماعی شبهات قوی زیادی با استناد به آیات قرآن در برابر عاشورا و امام حسین علیه السلام وارد می‌کنند که حتی من که هر سال میام پیاده‌روی هم دچار شک و شبهه می‌شم؛ بنابراین برای مقابله با این شبهات و حفظ دین باید روی اربعین سرمایه‌گذاری کرد».

جذابیت مقصد: مشتمل بر زیر مقوله‌های متعدد و متنوعی مثل: جذابیت مذهبی، قداست مناسک، اعجاب اربعین، تأثیر دیگران مهم، جاذبه سیاحتی-زیارتی و طلبیده شدن است. اطلاع‌رسان‌ها شرکت در راهپیمایی اربعین را به منزله پیروی از امام حسین علیه السلام می‌دانند و برای مسیر قداست قائلند و برای دیدن معجزات، شگفتی‌های مسیر، مهربانی همسفران، مهمان‌نوازی اعراب و گرفتن حاجت می‌آیند. برخی تحت تأثیر شور و هیجان جمعیت قرار گرفته بودند یا برای دیدن جاذبه‌های سیاحتی-زیارتی عراق آمده بودند. برخی شرکت خود در راهپیمایی را به مثابه طلبیده شدن از سوی امام حسین علیه السلام می‌دانند و آن را دلیلی بر خاص بودن و شایسته بودن خود تلقی می‌کردند؛ مثلاً؛

(G1A19E4) می‌گوید: «مردم در طول این مسیر خیلی معجزات دیدن و شنیدن و اعتقاد بهش پیدا کردند حتی غیر مسلمان‌ها هم در این مسیر از امام حسین علیه السلام شفا گرفتن». (G2A30E6) می‌گوید: «وقتی یه بار بری و بذل و بخشش اعراب رو ببینی دیگه نمی‌تونی نری. اگر در ایام غیر اربعین می‌آمدیم می‌رفتیم هتل و نمی‌تونستیم به منزل عراقی‌ها بریم و با فرهنگ‌شون آشنا بشیم نمی‌تونستیم با همسفرهای متفاوتی همراه بشیم و مهربانی‌هاشون رو ببینم و یا ازشون چیزی یاد بگیرم. نمی‌تونستیم بچه‌های کوچک عراقی‌ها که از زائرها پذیرایی می‌کنند رو ببینم نمی‌تونستیم مهربونی عراقی‌ها رو ببینم».

۳-۴. شرایط مداخله‌ای

شرایط دخیل آنهایی هستند که شرایط علی را تخفیف یا به نحوی تغییر می‌دهند

(استراوس و کریبن، ۱۳۹۵، ص ۱۵۳).

جدول شماره ۶. مقوله‌بندی شرایط مداخله‌ای

مقوله سطح اول	مقوله سطح دوم
عامل سیاسی	عامل سیاسی
تجربه زیسته مناسک	تجربه زیسته مناسک
تأثیر رسانه، تأثیر تبلیغات حکومتی	تبلیغات
گشایش امور، فراهم‌بودن شرایط مطلوب سفر، راحتی سفر	شرایط مناسب
رضایت از مبداء، رضایت از مقصد	میزبانی خوب

عامل سیاسی: اطلاع‌رسان‌ها شرکت در مناسک را در سطح فراملی ابزار سیاست منطقه‌ای و وسیله ترساندن دشمنان و آن را متعلق به رهبر و ابزار سوءاستفاده حکومت از مردم معرفی می‌کنند مثلاً؛

(G1A32E3) می‌گوید: «این پیاده‌روی یه مانور برای کل شیعیان جهان است و مال رهبر و سران مملکت مونه. اتحاد شیعیان را می‌رسونه. من بهش اعتقاد دارم، ولی می‌دونم حکومت سوءاستفاده خودش رو می‌کنه ولی من به خاطر حکومت نمی‌آم».

تبلیغات: مقوله تبلیغات مشتمل بر دو زیرمقوله تأثیر رسانه/ و تبلیغات حکومتی می‌باشد و اطلاع‌رسان‌ها تأثیر تحریک‌شدن خود توسط رسانه‌های ملی، کانال‌های فضای مجازی، دوره‌های آموزشی بسیج در آمدن به پیاده‌روی اربعین دخیل می‌دانستند مثلاً؛

(G2A32E4) می‌گوید: «تلویزیون و به‌خصوص شبکه سه آنقدر تبلیغ میکنه که اگه کسی هم نخواد بیاد هوایی میشه که بره و من هم تحت تأثیر قرار گرفتم».

شرایط مناسب: مقوله شرایط مناسب که مشتمل بر سه زیر مقوله گشایش امور، فراهم‌بودن شرایط مطلوب سفر و راحتی سفر می‌باشد که به معنی رفع موانع قانونی یا مالی سفر، ارزان‌بودن هزینه سفر در ایام اربعین، تعلیق قوانین جاری و تسریع روند صدور پاسپورت است مثلاً؛

(G1A30E6) می‌گوید: «حدود ۸۰٪ از ایرانی‌ها به سبب اینکه توی این ایام اقتصادی‌تره این زمان را انتخاب می‌کنن. ایرانی نداره. در شرایط عادی اگه می‌خواستم

بیم باید ۴ میلیون هزینه می کردم، الان بین ۱/۵ - ۱ میلیون هزینه کردم. الان ویزا رو برداشتن، غذا و اسکان هم مجانیه. پارسال ویزا شد ۴۰۰ تومن تعداد زائرها افت کرد. رئیس جمهور هم مجبور شد که بیمه و ویزا رو برده تا مردم بیان».

۴-۴. استراتژی / تعاملی

تعامل یا کنش متقابل اصطلاحاتی هستند که برای اشاره به تاکتیک‌های راهبردی و طرز عمل‌های عادی یا روتین و چگونگی مدیریت موقعیت‌ها توسط افراد در مواجهه با مسائل و امور به کار می‌بریم. تعامل‌های راهبردی کنش‌هایی با منظور و عمدی‌اند که برای حل یک مسئله صورت می‌گیرند و با صورت گرفتن آن‌ها پدیده شکل می‌گیرد (استراوس و کوربین، ۱۳۹۵، ص ۱۵۵).

جدول شماره ۷ مقوله‌بندی راهبردها

مقوله سطح اول	مقوله سطح دوم
برنامه‌ریزی، مدیریت بحران	مدیریت سفر
تعلق به جمع، فرصت‌سازی، احتیاط در مقصد	مواجهه ایجابی
تحمل افزایی، رعایت کفّ نفس	رعایت کفّ نفس
انفعال پیشگی	انفعال پیشگی
اعتمادیابی	اعتمادیابی
اتخاذ استراتژی‌های تدافعی	اتخاذ استراتژی‌های تدافعی
انتظار تقویت امکانات مقصد، انتظارات امنیت بخشی، انتقادات لجستیکی	بحرانی شدن انتظارات

بحرانی شدن انتظارات: مقوله عمده بحرانی شدن انتظارات مشتمل است بر زیر مقوله‌های، انتظار تقویت امکانات مقصد، انتظار امنیت بخشی و انتقادات لجستیکی. اطلاع‌رسان‌ها در خصوص برخورد با ترافیک، مشکل در برقراری ارتباط تلفنی و مشکلات زیرساختی، انتظار تقویت امکانات و در برابر شرایط غیر دل‌خواهی همچون

ضعف رعایت بهداشت، بی‌نظمی و ضعف مدیریت، انتظار ویژه از کارگزاران (بانیان ایرانی و عراقی برگزاری پیاده‌روی) اربعین داشتند. برخی اطلاع‌رسان‌ها در مواجهه با شرایط غیر دلچسب مثل هزینه‌های سفر، نبود آموزش و فرهنگ‌سازی زائران، بدقولی دولت در قبال وعده‌های داده‌شده، سوء مدیریت همایش اربعین و انتظار برداشتن ویزا و پاسپورت و بیمه برای این سفر ابراز نارضایتی کردند مثلاً؛

(G1A19E4) می‌گوید: «دولت چون از یه حکومت اسلامی و وظیفه دینی و قانونی برایش ایجاد میشه در برابر ۳-۴ میلیون زائری که از کشور میرن زیارت اربعین. اگر من اذیت بشم مقصر دولته چون که من دارم میرم به سفر زیارتی».

۴-۵. پیامدها

جدول شماره ۸. مقوله‌بندی پیامدها

مقوله سطح اول	مقوله سطح دوم
مانور قدرت ایرانی	مانور قدرت ایران
کارکرد حفظ اعتقادات، بعد مناسکی، بعد همبستگی آور، پرکردن دال تهی دین	بازتولید دین
توسعه مقصد، رونق اقتصادی مبدا	توسعه مبدا و مقصد

مانور قدرت ایران: اطلاع‌رسان‌ها بارها در مصاحبه خویش به اینکه این پیاده‌روی می‌تواند و توانسته است براساس خواسته سیاست‌گذاران مناسک، وسیله بازنمایی قدرت جمهوری اسلامی، ایجاد رعب و وحشت در دشمنان شود، باعث اتحاد شیعیان و سنی‌ها در داخل کشور و اتحاد دو ملت ایران و عراق شده و اقبال عمومی از حکومت را بازنمایی نماید. مثلاً؛

(G1A28E4) می‌گوید: «برای ما که داریم میریم صرفاً یه سفر زیارتیه ولی برای حکومت جنبه سیاسی داره. من اگه این حکومت هم نباشه بازم میام ولی سیاستمداران ما بسیار قوی هستن، به عنوان یه جنبه نمایشی از مردم شیعه، این همایش رو نشون میدن، این نمایش قدرت برای دشمنان اسلام و شیعه است. مردم به عشق امام حسین علیه السلام برای

زیارت و به سبب دین میان ولی حکومت به یه دید دیگه نگاش میکنه».

باز تولید دین: مشتمل بر ۴ زیر مقوله: کارکرد حفظ اعتقادات، بعد مناسکی، بعد همبستگی آور و پرکردن دال تهی دین می‌باشد. اطلاع‌رسان‌ها معتقدند که مناسک پیاده‌روی اربعین در قالب‌های مذکور به امر بازتولید دین در گذر زمان منجر می‌شود. پرکردن دال تهی دین؛ سیاست‌گذاران مناسک پیاده‌روی اربعین با برپایی این مناسک تلاش در این دارند که نه تنها در میان مسلمانان که در میان تمام مردم جهان، شناساندن شیعه و شیعه‌دوستی و شیعه‌خواهی را به عنوان مدلول دین‌داری جانشین دال تهی دین کرده و آن را به تنها گفتمان غالب دینی در جهان در قالب مفاهیمی همچون: برجسته کردن شیعه، اتحاد مسلمین جهان و اتحاد ادیان به تبلور جلوه جهانی و فراملی و فرامنطقه‌ای بودن مناسک پیاده‌روی اربعین تبدیل کنند. مثلاً؛

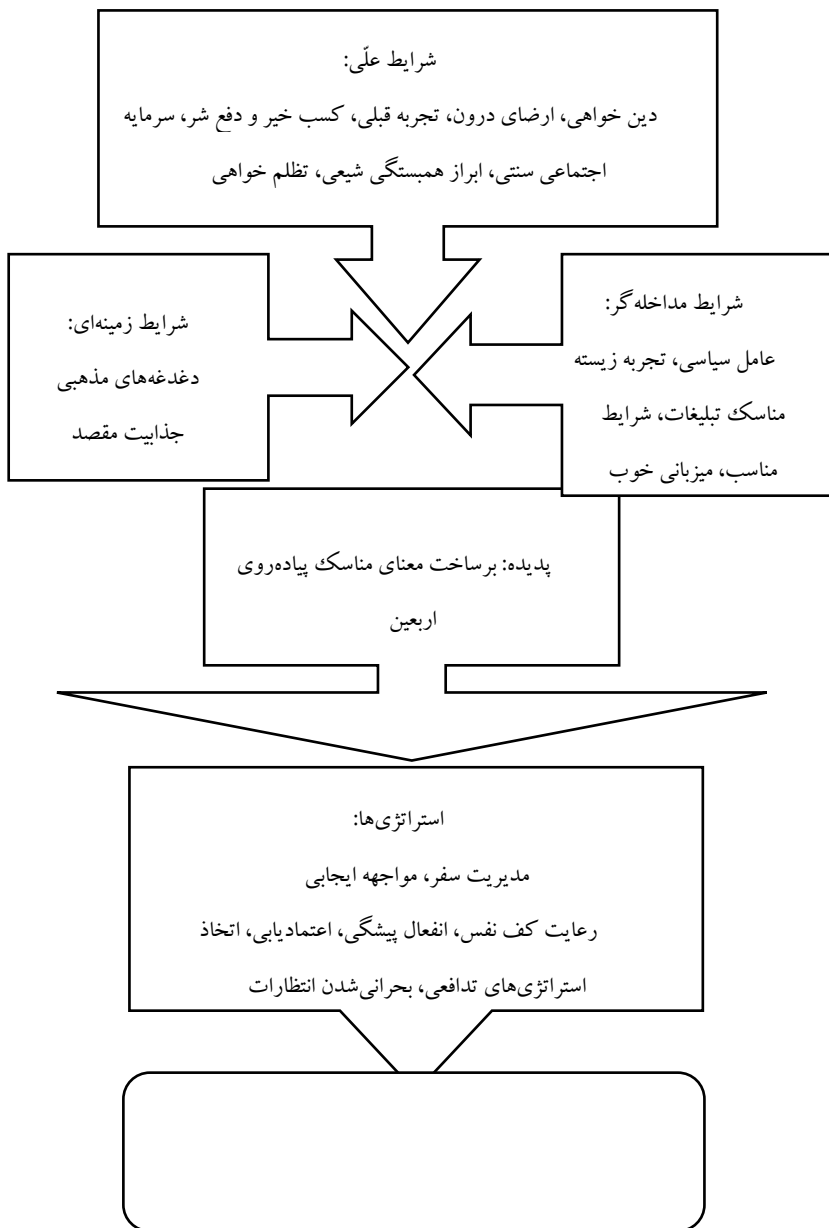
(G2A16E3) می‌گوید: «از وقتی که در این مناسک شرکت می‌کنم در کم در برابر امر به معروف و نهی از منکر بیشتر شده که این همه شور به سبب همونه. تصمیم گرفتم اخلاقم را بهتر کنم عبادتم را بیشتر و منظم کنم و در امر به معروف و نهی از منکر کوشا باشم».

توسعه مبدا و مقصد: اطلاع‌رسان‌ها با توجه به اینکه سال‌های متمادی در قالب شرکت در این مناسک پیاده‌روی به کشور عراق سفر کرده‌اند شاهد رشد فرهنگی و اقتصادی و ... مردم این کشور بوده‌اند مثلاً؛

(G1A28E4) می‌گوید: «عراقی‌ها بسیاری چیزها رو از ایرانی‌ها یاد گرفته‌اند از رعایت بهداشت تا نظم و انضباط، مثلاً پیش‌تر آشغال توی کوچه‌ها ۲ متر روی هم انباشته شده بود اما الان رسیدن به ۱۰ سانت».

رونق اقتصادی مبدأ؛ اطلاع‌رسان‌ها بر تأثیر مناسک پیاده‌روی اربعین بر رونق اقتصادی در داخل شهرهای ایران و ایجاد امکانات و زیرساخت در شهرها و استان‌های مرزی تأکید کردند مثلاً؛

(G2A35E7) می‌گوید: «به خاطر مناسک پیاده‌روی اربعین ایران گردی و چرخش پولی توی کشور خودمون ایجاد میشه زیرا زائرها خرید می‌کنن. به سبب اربعین جاده‌های شهرهای منتهی به مرز چهار بانده و ترمیم و بازسازی شده‌اند».

شکل شماره ۱. مدل پارادایمی برساخت معنایی مناسک پیاده‌روی اربعین

۵. بحث

پرسش‌های تحقیق، شناسایی شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌ای مؤثر بر شرکت در مناسک پیاده‌روی اربعین، شناخت استراتژی‌ها اتخاذشده توسط زائران پیاده‌رو و شناسایی پیامدهای مناسک اربعین بود. برخی شرایط علی که اطلاع‌رسان‌ها تحت تأثیر آنها به چنین کنشی اقدام کرده بودند عبارت بودند از: دین‌خواهی، تظلم‌خواهی و ابراز همبستگی شیعی. دین‌خواهان این زیارت را امری دینی و مذهبی و وسیله تقرب به خدا و ائمه علیهم‌السلام و انجام یک امر واجب تلقی می‌کردند که تحت تأثیر میدان مذهبی و جامعه‌پذیری مذهبی به چنین درکی رسیده بودند و آن را برابر با حفظ دین اسلام می‌دانستند. همچنان که گیرتر معتقد است که ایقان دینی در جریان مشارکت در مناسک اجتماعی ایجاد می‌شود (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۱۹۷) و این مقوله با تحقیقات (معاون و همکاران، ۱۳۹۶)، (محمدی و همکاران، ۱۳۹۶)، (طالبی و همکاران، ۱۳۹۴)، ... و (فوتینی و دیگران، ۲۰۱۵) هم‌خوانی دارد. تظلم‌خواهان برای عدالت‌جویی و شکایت از ظلم و جور حاکمان و رهایی از مشکلات و دعا برای ظهور امام زمان علیه‌السلام به منظور احقاق حق خود و اجرای عدالت پا در این مسیر گذاشته بودند. همچنان که جان بی‌نی نیز مناسک را بیان‌نمایشی آرزوها و احساسات مهم برای افراد و اعضای یک جامعه می‌داند (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۶۶) و این یافته با نتایج تحقیقات (ورشوی، ۱۳۹۷) و (فرخی و همکاران، ۱۳۹۸) هم‌خوانی دارد. زائران مذهبی‌تر به منظور «ابراز همبستگی شیعی» برای اعلام وحدت میان شیعه و سنی و تلقی امر سیاسی داشتن از مناسک اربعین، اقدام به شرکت در مناسک پیاده‌روی اربعین کرده بودند. دورکیم نیز بر نقش اجرای مناسک در تقویت وحدت و همبستگی گروه تأکید می‌کند. به عقیده او در طی اجرای مناسک شور و شوق برانگیخته می‌شود و همبستگی و انسجام اجتماعی حفظ می‌شود و این چنین، گروه خود را حفظ و تأیید می‌کند (همیلتون، ۱۳۷۹، ص ۱۷۹) و مناسک عنصر مهمی در اثبات هویت جمعی است (ویلیم، ۱۳۷۷، ص ۲۴) و کینگزلی دیویس معتقد است «دین، یگانگی افراد جامعه را با همدیگر تقویت کرده و جدایی آن‌ها را از ملت‌ها و اجتماعات دیگر تشدید می‌کند» (همیلتون، ۱۳۹۸،

ص ۲۰۰). در تحقیقات (فروغی و همکاران، ۱۳۹۹)، (بنی اسد، ۱۳۹۸)، (افتخاری، ۱۳۹۸)، ... نیز به این مقوله اشاره شده بود.

یکی از شرایطی که زمینه شرکت در این مناسک را فراهم کرده بود «دغدغه‌های مذهبی» بود؛ زیرا اطلاع‌رسان‌ها برپایی اربعین را وسیله مقابله با شبهات دینی می‌دانستند. همچنان که رادکلیف براون معتقد است مناسک توجیه‌کننده عقاید و باورداشت‌های دینی هستند و احساسات مبنایی جامعه را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کنند (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۱۹۷). دیویس نیز معتقد است که مناسک دینی وسیله‌ای اساسی برای حفظ باورداشت‌ها هستند (دیویس، ۱۹۴۸م، ص ۵۲۸) و این مقوله با تحقیقات (افتخاری، ۱۳۹۸)، (رضوی‌زاده، ۱۳۹۶)، (رضوانی تمیجانی، ۱۳۹۹)، ... و (ام سلمه، ۱۳۹۷) همخوانی دارد. مقوله «جذائیت مقصد» نیز زمینه‌ساز شرکت در این مناسک شده بود هانری هوبرت به قداست زمان و خصوصیات زمان دینی که بیشتر جنبه کیفی دارد معتقد است و می‌گوید «مناسکی که در آن روزهای مقدس برگزار می‌شوند از سوی معتقدان به یک دین مقدس می‌شوند» (ویلیم، ۱۳۷۷، ص ۳۱). که این مقوله با یافته‌های تحقیقات (شراهی، ۱۳۹۸)، (فرهادی و همکاران، ۱۳۹۶)، (شفیعا و همکاران، ۱۳۹۶)، ... و (ام سلمه، ۱۳۹۷)، (فوتینیا و دیگران، ۲۰۱۵م)، همخوانی دارد.

شرایط مداخله‌ای از سوی کنشگران شامل مقولات: عامل سیاسی، تبلیغات، شرایط مناسب بود. برخی اطلاع‌رسان‌ها این مناسک را یک کنش سیاسی و بیعت با رهبر می‌دانستند. رابرتسون اسمیت مناسک رامهم‌تر از باورداشت‌ها می‌داند و دین را باز نمود جمعی جامعه تعریف می‌کند که از طریق اجرای مناسک تجلی می‌یابد و بین دین و تبعیت سیاسی ارتباط برقرار می‌کند. به نظر او دین اساساً ماهیتی سیاسی دارد و برگزاری مناسک بیان تکراری وحدت است و همبستگی را تقویت می‌کند و اشتراکات اجتماعی را تحکیم می‌بخشد (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۱۷۰). که این مقوله با نتایج تحقیقات (پویافر، ۱۳۹۷)، (غفاری هشین و همکاران، ۱۳۹۷)، (گیویان و همکاران، ۱۳۹۶) و ... همخوانی دارد. برخی تبلیغات گسترده حکومت در رسانه‌ها را عامل تشویق و هوایی شدن خود می‌دانستند که با نتایج تحقیقات (پویافر، ۱۳۹۷)، (فرهادی، ۱۳۹۶)، (رضوی‌زاده) و ... همخوانی دارد. بعضی فراهم شدن

«شرایط مطلوب سفر» و رفع مشکلات قانونی، میزبانی حکومت ایران و میزبانی خالصانه مردم عراق را عامل حضور خود می دانستند. که در تحقیقات (پویافر، ۱۳۹۷)، (درودیان، ۱۳۹۷)، (شراهی و همکاران، ۱۳۹۸)، و ... هم آمده است.

کنشگران پیاده روی اربعین، استراتژی های متفاوتی از جمله «بحرانی شدن انتظارات» در مواجهه با مشکلات اتخاذ می کردند. در استراتژی «بحرانی شدن انتظارات» اطلاع رسانی ها از مشکلات بوجود آمده و برآورده نشدن انتظارات شان در خصوص چگونگی برگزاری مناسک، چه از سوی حکومت و چه در مقصد و از سوی مردم عراق، شاکی شده و انتقاد می کردند همچنان که دور کیم ادعا می کند که دین همان قدر که می تواند نیروی یکپارچه کننده ای باشد یک نیروی تقسیم کننده نیز بوده است و ممکن است در جریان مناسک گروه هایی از اجتماع جدا شده و جنبش های اعتراضی و جدایی طلبانه به راه اندازند (Aron, 1970, p. 67). البته سوء مدیریت اربعین حکومتی ایران و حُلف وعده در مورد وعیدهایی که به مشارکت کنندگان داده شده بود نارضایتی هایی را از سوی زائران نسبت به حکومت ایجاد کرده و منجر به ایجاد بحران انتظار شده بود که در تحقیق (بنی اسد، ۱۳۹۹) نیز آمده است.

مانور قدرت ایران؛ از جمله پیامدهای مناسک پیاده روی اربعین است. همچنان که بلوخ و بارت کارکرد مناسک را ابزاری برای اعمال قدرت و اقتدار معرفی کرده اند (همیلتون، ۱۳۹۹، صص ۲۲۵-۲۲۸) که این مقوله با نتایج تحقیقات (رضوانی تیمجانی، ۱۳۹۹)، (بنی اسد، ۱۳۹۹)، (شفیعا و همکاران، ۱۳۹۶) و ... همخوانی دارد. اربعین به دلیل کارکرد حفظ اعتقادات و بعد مناسکی دین باعث ایجاد همبستگی دینی شده و با پر کردن دال تهی دین، تنها مذهب مسلم جهان را تشیع فرض کرده و این چنین به «بازتولید دین» می انجامد. پیتربرگر بر نقش مناسک در انتقال سنت های دینی به نسل ها و وسیله ساختار موجه نمایی آن ها و تسلط اعتقاد دینی و جلوگیری از تضعیف اعتقادات دینی تأکید داشت (همیلتون، ۱۳۹۹، ص ۲۷۳). که این مقوله در تحقیقات (رضوانی تیمجانی، ۱۳۹۹)، (بنی اسد، ۱۳۹۸)، (افتخاری، ۱۳۹۸) و ... نیز آمده است. توسعه مبدا و مقصد: از جمله پیامدهای مناسک پیاده روی اربعین است همچنان که از نظر بیتس نیز برخی مناسک دلالت های

سیاسی و اقتصادی دارند (بییتس و پلاک، ۱۳۸۲، ص ۶۹۲) که در تحقیقات (مرادزادی، ۱۳۹۷) (ایدی، ۱۳۹۶)، (فرخی و همکاران، ۱۳۹۶)، (ام سلمه، ۱۳۹۷) هم آمده است.

نتیجه گیری

اهداف جزئی تحقیق شناسایی شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌ای و شناسایی استراتژی زائران و پیامدهای مناسک بود که در نهایت نائل به کشف آنها شدیم. هدف اصلی این پژوهش پاسخ به این پرسش بود که مشارکت کنندگان پیاده‌روی اربعین از این مناسک چه بر ساختی دارند؟ پاسخ این پرسش کشف نظریه «اراده سیاسی به مثابه شرط کافی» بود. ما در پایان تفسیر کار خود به این نتیجه رسیدیم که وجود زمینه‌های قوی اعتقادی در زائران و فراهم شدن شرایط و امکانات مناسب به عنوان شروط لازم وقتی با تبلیغات رسانه‌های ملی و عامل سیاسی (اراده سیاسی) همراه شود می‌تواند پدیده‌ای به این بزرگی را رقم بزند.

همان‌طور که می‌دانیم چه در علوم طبیعی و چه در حوزه علوم انسانی و رفتاری؛ هیچ‌گاه پدیده یا معلولی به خودی خود به وجود نمی‌آید؛ به ویژه در حوزه علوم اجتماعی و انسانی که پدیده‌ای واحد می‌تواند علل متعدد داشته باشد یا تحت شرایط متفاوت و متعددی بروز نماید؛ اما گاهی نقش برخی از علل قوی‌تر و پررنگ‌تر از بقیه علل و شرایط است و تا آن علت (کافی) نباشد بقیه علل (لازم) همچون جزایری تک افتاده‌اند. پدیده بزرگ اربعین نیز از آن دست رویدادهایی است که تحت علل و شرایط متعدد کوچک و بزرگ، مهم و معمولی و... رقم خورده و این چنین جهان را به تلاطم درآورده است. کمالینکه همه این شرایط را دست قوی حکومت تدارک دیده؛ زیرا فقط چنین اهرم قوی می‌تواند پدیده‌ای به این عظمت را خلق کند و کافی است که در هر مسئله‌ای حکومت ورود کند تا به عنوان فصل‌الختم و علت‌العلل و شرط کافی تمامی شروط لازم را در مسیر دلخواه جهت داده و پدیده مورد نظر را خلق کند.

فهرست منابع

- آرون، ریمون. (۱۳۶۶). مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی (مترجم: باقر پرهام، چاپ چهارم). تهران: ناشر آموزش انقلاب اسلامی.
- استراوس، انسلم؛ کربین، جولیت. (۱۳۹۵). مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای. تهران: نشر نی.
- افتخاری، لاله. (۱۳۹۸). پیاده‌روی اربعین افقی نوین در تحقق تمدن نوین اسلامی با تأکید بر فرمایشات مقام معظم رهبری. سومین کنفرانس بین‌المللی نوآوری و تحقیق در علوم تربیتی، مدیریت و روان‌شناسی.
- ایدی، محمد. (۱۳۹۵). عنوان طرح: شناسایی فرصت‌های کارآفرینی در پیاده‌روی اربعین حسینی علیه السلام مرز بین‌المللی مهران. ایلام: دانشگاه ایلام، خانه نخبگان سازمان بسیج علمی، پژوهشی و فناوری استان ایلام.
- بنی اسد، رضا. (۱۳۹۹). قوم‌نگاری فرهنگ پیاده‌روی اربعین حسینی علیه السلام: تحلیل‌ها و راهبردهای تصمیم‌گیری در نهادهای انقلاب اسلامی. نشریه دین و ارتباطات، ۲۷(۵۷)، صص ۵۷-۹۵.
- پیتس، دانیل؛ پلاگ، فرد. (۱۳۸۲). انسان‌شناسی فرهنگی (مترجم: محسن ثلاثی، چاپ دوم). تهران: انتشارات علمی.
- پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۷). خیر ایرانی - خیر عراقی؛ مقایسه فعالیت‌های خیر دینی ایرانیان و عراقیان در آیین پیاده‌روی اربعین. تهران: دومین همایش ملی خیر ماندگار.
- تامسون، کنت. (۱۳۸۱). دین و ساختار اجتماعی (مترجمان: علی بهرامپور و حسن محدثی گیلوایی). تهران: انتشارات کویر.
- حسام مظاهری، محسن. (۱۳۸۹). رسانه شیعه: جامعه‌شناسی آیین‌های سوگواری و هیئت‌های مذهبی در ایران، با تأکید بر دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی (چاپ سوم). تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

حسین مجتبی، ام سلمه. (۱۳۹۷). مطالعه پدیدارشناسی تجربه پیاده‌روی اربعین در عراق (مورد مطالعه: کاروان ایرانی زیارتی کربلا- عراق ۱۳۹۶). تهران: کنفرانس ملی توسعه اجتماعی.

درودیان، محمدجواد. (۱۳۹۷). منظر معنوی رویداد پیاده‌روی اربعین حسینی. مجله منظر، ش ۴۵، صص ۵۶-۶۵.

دیویس، چالز. (۱۳۸۷). دین و ساختن جامعه: جستارهایی در الهیات اجتماعی (مترجمان: حسن محدثی گیلوایی و حسین باب الحوائجی). تهران: شرکت نشر یادآوران.

رضوی زاده، ندا. (۱۳۹۶). ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده ایرانی در عراق. مجله مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۶(۴)، صص ۵۹۵-۶۳۱.

رمضانی تمیجانی، صدیقه. (۱۳۹۹). بررسی ابعاد و اجزای ذهنی مشارکت جمعی در پیاده‌روی اربعین. دوفصلنامه علمی دین و ارتباطات، ۲۷(۵۷)، صص ۳۵۷-۳۸۴.

ریویز، کلود. (۱۳۷۹). درآمدی بر انسان‌شناسی (مترجم: ناصر فکوهی، چاپ اول). تهران: نشر نی.

سپیدنامه، بهروز. (۱۳۹۷). پایان‌نامه دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی؛ سنخ‌شناسی سبک‌های دینداری دانشجویان؛ مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه ایلام، پژوهش‌کننده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

سراج‌زاده، سیدحسین؛ فروغی، یاسر و نبوی، سیدحسین. (۱۳۹۹). مطالعه کیفی انگیزه‌های زائران ایرانی شرکت‌کننده در آیین پیاده‌روی زیارت اربعین. دوفصلنامه علمی دین و ارتباطات، ۲۶(۵۷)، صص ۴۱۹-۴۵۰.

سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۸). اصناف دین‌ورزی. مجله کیان، شماره ۵۰، صص ۲۳-۲۶.
 شراهی، اسماعیل؛ ذوالفقارزاده کرمانی، محمدمهدی. (۱۳۹۸). واکاوی ادراک زائران از رفتار خادمان در اربعین: روایتی مردم‌شناختی از پدیده عظیم پیاده‌روی اربعین. نشریه دین و ارتباطات، ۲۶(۵۵)، صص ۱۱۵-۱۴۸.

شریعتی، علی. (۱۳۸۲). تشیع علوی تشیع صفوی (مجموعه آثار ۹). تهران: چاپخس. به نقل از: <https://www.parsine.com/fa/news>.

شفیعا، سعید؛ درودیان، محمدجواد. (۱۳۹۶). مفهوم‌سازی درک معنویت در رویداد پیاده‌روی اربعین حسینی: بر اساس تجربه میدانی. اولین همایش بین‌المللی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پاک.

طالبی، ابوتراب؛ براق‌علی‌پور، الهه. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی زیارت و دینداری زائران؛ معناکاوی کنش زیارت زائران. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۲(۶۹)، صص ۷۵-۱۰۶.

غفاری هاشجین، زاهد؛ آقائی، محمد. (۱۳۹۷). پیاده‌روی اربعین حسینی به مثابه جنبش اجتماعی. دوفصلنامه علمی- پژوهشی دانش‌سیاسی، ۱۴(۲۷)، صص ۱-۲۱.

غیاثوند، احمد؛ آزادارمکی، تقی. (۱۳۸۱). تحلیل جامعه‌شناختی وضعیت دینداری جوانان با رویکرد بی‌شکلی دین‌ورزی. ویژه‌نامه پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۳۵، صص ۱۱-۱۴۸.

فراستخواه، مقصود. (۱۳۹۵). روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی: با تأکید بر نظریه‌گراند تئوری. تهران: نشر آگاه.

فرخی، میثم؛ انگوتی، زینب. (۱۳۹۸). دلایل حضور و مشارکت زنان ایرانی در پیاده‌روی اربعین. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، ۲۵(۵۸)، صص ۲۹-۵۸.

فرهادی محلی، مجتبی؛ چاوشیان، حسن و یعقوبی، علی. (۱۳۹۷). پدیدارشناسی تجربه پیاده‌روی اربعین. کنفرانس ملی توسعه اجتماعی.

فکوهی، ناصر. (۱۳۸۶). تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی. تهران: نشر نی.

فلیک، اووه. (۱۳۹۶). درآمدی بر تحقیق کیفی (مترجم: هادی جلیلی). تهران: نشر نی.

کریستیا، فوتینا؛ دکیسر، الیزابت و ناکس، دین. (۲۰۱۵م). به سوی کربلا: بررسی شیعیان مذهبی ایران و عراق (مترجم: سیدعلی موسوی). تهران: انتشارات نسل روشن.

فیاض، ابراهیم؛ رحمانی، جبار. (۱۳۸۶). مناسک عزاداری و وجدان جمعی در تشیع ایرانی. مجله نامه صادق، ۱۴(۲)، صص ۱۰۱-۱۱۹.

گیدنز، آنتونی؛ بردسال، کارن. (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی (مترجم: حسن چاوشیان، چاپ اول، ویراست چهارم). تهران: نشر نی.

- گیویان، عبدالله؛ امین، محسن. (۱۳۹۶). مطالعه ماهیت، کارکردها و ساختار پیاده‌روی اربعین از منظر ارتباطات آیینی. نشریه دین و ارتباطات، ۲۴(۲)، صص ۱۶۷-۱۹۴.
- محدثی گیلوئی. (۱۳۸۹). دوتایی‌های جامعه‌شناسی دین. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۰(۳)، صص ۲۷-۵۶.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی: ضد روش ۱: تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- محمدی، جمال؛ صالحی، صادق و نیکوفال، زینب. (۱۳۹۶). پدیدارشناسی تجربه گردشگران اماکن مذهبی: مطالعه موردی اماکن زیارتی شهرستان هرسین. مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۶(۲۰)، صص ۳۴-۵۵.
- مرادزادی، همایون. (۱۳۹۷). طراحی و تحلیل زنجیره ارزش در رویداد پیاده‌روی اربعین امام حسین علیه السلام در استان ایلام. ایلام: دانشگاه ایلام.
- معاون، زهرا؛ موحد، مجید و طبیعی، منصور. (۱۳۹۶). معنایابی و گردشگری مذهبی: مطالعه مردم‌نگارانه. مجله جامعه‌پژوهی فرهنگی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۸(۴)، صص ۱-۳۲.
- میرزایی، خلیل. (۱۳۹۵). کیفی‌پژوهی: پژوهش، پژوهشگری و پژوهش نامه‌نویسی (ج ۱) تهران: نشر فوران.
- میرسندسی، سیدمحمد. (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی دین و انواع دینداری. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- ورشوی، سمیه؛ بهروان، حسین و صدیق اورعی، غلامرضا. (۱۳۹۷). تجربه پیاده‌روی مقدس معنای دو گانه معنوی. نشریه راهبرد فرهنگ، ۱۱(۴۱)، صص ۱۳۳-۱۶۲.
- ویلم، ژان پل. (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی ادیان (مترجم: عبدالرحیم گواهی، چاپ اول). تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- همیلتون، ملکم. (۱۳۹۹). جامعه‌شناسی دین (مترجم: محسن ثلاثی، چاپ هشتم). تهران: انتشارات ثالث.

Aron, R. (1970). *Main Currents in Sociological Thought* (Vol. 2). Harmondsworth: Penguin.

- Durkheim, E. (1915). *The Elementary Form of the Religious life*. London: Allen and Unwin.
- Gluckman, M. (1962). *Essays in the Ritual of social Relations*. Manchester: Manchester University press.
- Gluckman, M. (1963). *Order and Rebellion in Tribal Africa*. London: Cohen and West.
- Malinowski, B. (1974). *Magic, Science and Religion*. London: Souvenir press.

References

- Aaron, R., & Raymond, R. (1987). *Basic Stages of Thought in Sociology* (B. Parham, Trans., 4th ed.). Tehran: Islamic Revolution Educational Publisher. [In Persian]
- Aron, R. (1970). *Main Currents in Sociological Thought* (Vol. 2). Harmondsworth: Penguin.
- Bani Asad, R. (2020). Ethnography of the Arbaeen Pilgrimage Culture: Analyses and Decision-Making Strategies in the Institutions of the Islamic Revolution. *Journal of Religion and Communications*, 27(57), pp. 57-95. [In Persian]
- Bates, D., & Plog, F. (2003). *Cultural Anthropology* (M. Thalasi, Trans., 2nd ed.). Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
- Davis, C. (2008). *Religion and the Making of Society: Essays in Social Theology* (H. Mohaddesi Gilvayi & H. Bab al-Hawaiji, Trans.). Tehran: Yadavaran Publishing Company. [In Persian]
- Doroudian, M. J. (2018). The Spiritual Perspective of the Arbaeen Pilgrimage Event. *Manzar Journal*, 45, pp. 56-65. [In Persian]
- Durkheim, E. (1915). *The Elementary Form of the Religious life*. London: Allen and Unwin.
- Eftekhari, L. (2019). Walking the Arbaeen: A New Horizon in Achieving the New Islamic Civilization with Emphasis on the Supreme Leader's Statements. Third International Conference on Innovation and Research in Educational Sciences, Management, and Psychology. [In Persian]
- Eidi, M. (2016). Project Title: Identifying Entrepreneurship Opportunities in the Arbaeen Pilgrimage at the Mehran International Border. Ilam: Ilam University, Elite House of the Basij Scientific, Research, and Technology Organization of Ilam Province. [In Persian]
- Fakouhi, N. (2007). *History of Anthropological Thought and Theories*. Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Farasatkah, M. (2016). *Qualitative Research Methods in Social Sciences: With Emphasis on Grounded Theory*. Tehran: Agah Publications. [In Persian]

- Farhadi Mahali, M., Chavoshian, H., & Yaghoubi, A. (2018). Phenomenology of the Arbaeen Pilgrimage Experience. National Conference on Social Development. [In Persian]
- Farrokhi, M., & Angooti, Z. (2019). Reasons for the Presence and Participation of Iranian Women in the Arbaeen Pilgrimage. *Quarterly Journal of Strategic Studies of Basij*, 25(58), pp. 29-58. [In Persian]
- Fayyaz, E., & Rahmani, J. (2007). Mourning Rituals and Collective Conscience in Iranian Shi'ism. *Sadigh Journal*, 14(2), pp. 101-119. [In Persian]
- Flick, U. (2017). *Introduction to Qualitative Research* (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Ghafari Hashjin, Z., & Aghaei, M. (2018). The Arbaeen Pilgrimage as a Social Movement. *Scientific-Research Quarterly Journal of Political Science*, 14(27), pp. 1-21. [In Persian]
- Ghiasvand, A., & Azadarmaki, T. (2002). Sociological Analysis of the Religious Practices of Youth from a Formless Perspective. *Research Journal of Humanities*, 35, pp. 11-148. [In Persian]
- Giddens, A., & D. (2007). *Sociology* (H. Chavoshian, Trans., 1st ed., 4th ed.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Givian, A., & Amin, M. (2017). A Study of the Nature, Functions, and Structure of the Arbaeen Pilgrimage from the Perspective of Ritual Communication. *Journal of Religion and Communications*, 24(2), pp. 167-194. [In Persian]
- Gluckman, M. (1962). *Essays in the Ritual of social Relations*. Manchester: Manchester University press.
- Gluckman, M. (1963). *Order and Rebellion in Tribal Africa*. London: Cohen and West.
- Hamilton, M. (2020). *Sociology of Religion* (M. Thalasi, Trans., 8th ed.). Tehran: Thaleth Publications. [In Persian]
- Hessam Mazaheri, M. (2010). *Shiite Media: The Sociology of Mourning Rituals and Religious Assemblies in Iran, with Emphasis on the Post-Revolution Era* (3rd ed.). Tehran: International Printing and Publishing Company. [In Persian]

- Hoseini Mojtabai, O. (2018). Phenomenological Study of the Arbaeen Pilgrimage Experience in Iraq (Case Study: Iranian Pilgrims to Karbala, Iraq 2017). Tehran: National Conference on Social Development. [In Persian]
- Kristia, F., Dykes, E., & Knox, D. (2015). *Towards Karbala: An Examination of Shiite Religious Communities in Iran and Iraq* (S. Ali Mousavi, Trans.). Tehran: Nasle Roshan Publications. [In Persian]
- Malinowski, B. (1974). *Magic, Science and Religion*. London: Souvenir press.
- Mir Sondosi, S. M. (2011). *An Introduction to the Sociology of Religion and Types of Religious Practices*. Tehran: Sociologists Publications. [In Persian]
- Mirzaei, K. (2016). *Qualitative Research: Research, Researcher, and Writing Research Papers* (Vol. 1). Tehran: Foujan Publications. [In Persian]
- Moa'ven, Z., Movahed, M., & Tabi'ee, M. (2017). Meaning-making and Religious Tourism: An Ethnographic Study. *Cultural Sociology Journal*, 8(4), 1-32. [In Persian]
- Mohaddesi Gilavayi, H. (2010). Dualities in the Sociology of Religion. *Journal of Iranian Sociology*, 10(3), pp. 27-56. [In Persian]
- Mohammadi, J., Salehi, S., & Nikofal, Z. (2017). Phenomenology of the Experience of Religious Tourism: A Case Study of Pilgrimage Sites in Kermanshah County. *Journal of Planning and Development of Tourism*, 6(20), 34-55. [In Persian]
- Mohammadpour, A. (2013). *Qualitative Research Method: Anti-Method 1*. Tehran: Sociologists Publications. [In Persian]
- Moradnejadi, H. (2018). Design and Analysis of the Value Chain in the Arbaeen Pilgrimage Event in Ilam Province. Ilam: Ilam University. [In Persian]
- Pouyafar, M. R. (2018). Iranian Charitable Acts vs. Iraqi Charitable Acts: A Comparison of Charitable Activities of Iranians and Iraqis during the Arbaeen Pilgrimage. Tehran: Second National Conference on Enduring Charity. [In Persian]
- Ramazani Tamijani, S. (2020). Examining the Dimensions and Cognitive Components of Collective Participation in the Arbaeen Pilgrimage. *Quarterly*

- Scientific Journal of Religion and Communications*, 27(57), pp. 357-384. [In Persian]
- Razavi Zadeh, N. (2017). Perception and Lived Experience of Iranian Pilgrims in Iraq. *Journal of Social Studies and Research in Iran*, 6(4), 595-631. [In Persian]
- Rivier, C. (2000). *An introduction to Anthropology* (N. Fekohi, Trans., 1st ed.). Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Serajzadeh, S. H., Forooghi, Y., & Nabavi, S. H. (2020). Qualitative Study of the Motivations of Iranian Pilgrims Participating in the Arbaeen Pilgrimage. *Quarterly Journal of Religion and Communications*, 26(57), pp. 419-450. [In Persian]
- Sepidnameh, B. (2018). Doctoral Dissertation in Cultural Sociology: Typology of Religious Practices of Students; Case Study: Students of Ilam University, Cultural and Social Studies Research Institute. [In Persian]
- Shafi'a, S., & Daroudian, M. J. (2017). Conceptualizing Spirituality in the Arbaeen Pilgrimage Event: Based on Field Experience. First International Conference on Tourism, Geography, and Clean Environment. [In Persian]
- Sharahi, I., & Zolfaqari Zadeh Kermani, M. M. (2019). Analyzing Pilgrims' Perceptions of the Behavior of Servants during Arbaeen: An Ethnographic Account of the Grand Arbaeen Pilgrimage. *Journal of Religion and Communications*, 26(55), pp. 115-148. [In Persian]
- Shariati, A. (2003). *Alavi Shi'ism vs. Safavid Shi'ism* (Vol. 9). Tehran: Chapkhsh. Retrieved from <https://www.parsine.com/fa/news>. [In Persian]
- Sorush, A. K. (1999). Types of Religious Practices. *Kian Journal*, (50), pp. 23-26. [In Persian]
- Strauss, A., & Corbin, J. (2016). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Talebi, A., & Baragh Ali Pour, E. (2015). Typology of Pilgrimage and Religious Practices of Pilgrims: A Meaningful Analysis of Pilgrimage Actions. *Quarterly Journal of Social Sciences*, 22(69), pp. 75-106. [In Persian]

An Examination of the Role of Metaphors and Myths in Shaping the Issues and Challenges of Religious Preachers' Perspectives and Their Strategic Responses¹

Seyyed Mohammad Hossein Hashemian¹ Seyyed Saber Rezaei²

1. Associate Professor, Department of Strategic Management, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.

Email: hashemi1401@gmail.com; Orcid: 0000-0002-1467-1118

2. PhD Student in Cultural Policy, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.

Email: resaberza@gmail.com; Orcid: 0009-0001-4010-6411

Abstract

Metaphors and myths have always been considered and explored as categories related to literary, linguistic, or semiotic knowledge, and less attention has been paid to the roles of these categories in shaping social issues or in visualizing operational strategies for problem-solving. The "Causal Layered Analysis" (CLA) model is one of the methods that, by emphasizing the role of metaphors and myths in the formation of social phenomena and issues, considers them as the deepest layers of causes

* This article has been taken from a Master's thesis titled "An Analysis and Examination of Issues Facing Religious Preachers from the Perspective of the Supreme Leader of Iran Based on Causal Layered Analysis (CLA) and Strategies to Address Them," supervised by Dr. Seyyed Mohammad Hossein Hashemian and advised by Mohammad Hassan Javidi from the Faculty of Social and Behavioral Sciences, Department of Strategic Management.

1. **Cite this article:** Hashemian, S. M. H; Rezaei, S. S. (2024). An Examination of the Role of Metaphors and Myths in Shaping the Issues and Challenges of Religious Preachers' Perspectives and Their Strategic Responses. *Journal of Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 106-141. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.66130.1997>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

▣ **Received:** 04/03/2023 • **Revised:** 08/01/2024 • **Accepted:** 29/06/2024 • **Published online:** 28/09/2024

© **The Authors**

interacting with higher causal layers (litany, social causes, discursive causes). This research, conducted based on Causal Layered Analysis, aims to elucidate the role of effective metaphors and myths in shaping the cognitive issues of religious preachers. In this study, through a library study and reflective thematic analysis method, two cognitive issues were extracted from the statements of the Supreme Leader of Iran as the main themes. Based on interviews with scholarly preachers from Islamic seminary and the author's personal findings, the causal layers were analyzed, identifying seven metaphorical factors and five symbolic (mythical) factors related to the cognitive issues of religious preachers. In addition to explaining these factors, the research also presents appropriate strategies corresponding to them.

Keywords

Metaphor, Myth, Causal Layered Analysis (CLA), Religious Preachers, Preaching, Cognitive Issues, Political Insight Weakness, Marginalization.

بررسی نقش استعاره‌ها و اسطوره‌ها در شکل‌گیری مسائل و چالش‌های بینشی مبلغین دینی و راهبردهای مواجهه آنها^۱

سیدمحمدحسین هاشمیان^۱ سیدصابر رضایی^۲

۱. دانشیار، گروه مدیریت راهبردی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران.

Email: hashemi1401@gmail.com; Orcid: 0000-0002-1467-1118

۲. دانشجوی دکتری، سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران.

Email: resaberza@gmail.com; Orcid: 0009-0001-4010-6411

چکیده

استعاره‌ها و اسطوره‌ها همواره به‌عنوان مقولاتی مرتبط با دانش‌های ادبی، زبان‌شناسی یا نشانه‌شناسی مورد توجه و کاوش قرار گرفته‌اند و کمتر به نقش‌های این مقولات در شکل‌گیری مسائل اجتماعی یا در تصویر راهبردهای عملیاتی حل مسئله توجه شده است. «مدل تحلیل لایه‌ای علت‌ها» (CLA) ازجمله روش‌هایی است که با تأکید بر نقش استعاره‌ها و اسطوره‌ها در شکل‌گیری پدیده‌ها و مسائل اجتماعی، آنها را به‌عنوان عمیق‌ترین لایه‌های علت‌ها قلمداد کرده است که با لایه‌های بالاتر علی (لیتانی، علل اجتماعی، علل گفتمانی) در تعامل هستند. پژوهش حاضر که بر مبنای تحلیل لایه‌ای علت‌ها انجام شده، درصدد است تا بر اساس آن، نقش استعاره و اسطوره‌های مؤثر در شکل‌گیری مسائل بینشی مبلغین دینی را تبیین کند. در این پژوهش، بر پایه مطالعه کتابخانه‌ای و با تکیه بر روش تحلیل مضمون بازتابی، از بیانات رهبر معظم انقلاب دو مسئله بینشی به‌عنوان مضمون اصلی استخراج شده و بر پایه مصاحبه با فرهیختگان تبلیغی حوزه علمیه و

۱. **استناد به این مقاله:** هاشمیان، سیدمحمدحسین، رضایی، سیدصابر. (۱۴۰۳). بررسی نقش استعاره‌ها و اسطوره‌ها در شکل‌گیری مسائل و چالش‌های بینشی مبلغین دینی و راهبردهای مواجهه آنها. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۲(۴۵)، صص ۱۰۶-۱۴۱. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.66130.1997>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۳ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

یافته‌های شخصی نگارنده، لایه‌های علیّی آن تحلیل شده است که در نتیجه آن ۷ عامل استعاری و ۵ عامل نمادین (اسطوره‌ای) در رابطه با مسائل بینشی مبلغان دینی، شناسایی گردید. در این پژوهش افزون بر تبیین موارد مزبور، به بیان راهبردهای متناسب با آنها نیز پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها

استعاره، اسطوره، تحلیل لایه‌ای علت‌ها (CLA)، مبلّغین دینی، تبلیغ، مسائل بینشی، ضعف بینش سیاسی، فرعی انگاری.

مقدمه

زبان - به عنوان معتبری عقلانی - از جمله باقدمت‌ترین، پیچیده‌ترین و ضروری‌ترین اختراعات بشری است که علاوه بر کارکردهای منحصر به فرد ارتباطی و تأثیر آن در فرهنگ‌سازی و تمدن‌سازی، همواره موضوع تحقیق و بررسی دانشمندان عرصه‌های گوناگون از جمله ادیبان، تاریخ‌دانان، نشانه‌شناسان، روان‌شناسان و حتی جامعه‌شناسان، قرار گرفته است. از سوی دیگر، بشر در طول تاریخ تطورات زبانی خویش، همواره در پی آسان‌ترین و مؤثرترین ابداعات زبانی بوده است و از جمله این اختراعات حیرت‌انگیز، مجازات و استعارات زبانی بوده است. اسطوره‌ها (قهرمانان، اسوه‌ها) نیز به عنوان فشرده‌ترین حاملان آرمان و اهداف بلند یک جامعه، تصویری اعتباری یا اختراعی اعتباری است که هویت و آرمان‌های یک جامعه را در خود جای داده و از آنها حکایت می‌کند.

با وجود انکارناپذیر بودن تأثیر شگرف این دو اختراع بشری - استعارات و اسطوره‌ها - در احساسات، کنش‌های انسانی، پدیده‌ها، فناوری‌های اجتماعی و حتی شکل‌گیری جهان‌های اجتماعی، مع‌الاسف در تبیین مسائل اجتماعی و تحلیل ریشه‌های تحقق آنان، چندان که باید مورد توجه جامعه‌شناسان و تحلیل‌گران مسائل اجتماعی قرار نگرفته است. در این میان مدل تحلیل لایه‌ای علت‌ها (CLA)، از جمله فکرافزارهایی که استعاره‌ها و اسطوره‌ها را در بنیادی‌ترین لایه‌های شکل‌گیری کنش‌های انسانی و شکل‌گیری پدیده‌های انسانی، در کانون توجه خویش قرار داده و فراتر از لفاظی‌های ادبی، آنان در جایگاه علل ساخت پدیده‌های اجتماعی و در کانون تغییرات فرهنگ و جهان‌های اجتماعی قرار داده است.

آنچه در این فکرافزار مورد تأکید است، توجه خاص به آثار واقعی استعاره‌ها و اسطوره‌ها و نقش آنان در شکل‌گیری کنش‌های انسانی و پدیده‌های اجتماعی است و به دیگر بیان، استعاره و اسطوره، از یک سو به عنوان بخشی از مشکل تلقی شده (یعنی عوامل پدیدآمدن مسأله) و از سوی دیگر به عنوان بخشی از راه حل جهت تصویر خط مشی و سناریوی تغییر، مورد توجه قرار گرفته است.

حال اگر از نظر گاه این مدل، به موضوع محوری این نگارش یعنی مسائل پیش روی مبلغین دینی بنگریم، نمی‌توان نقش استعاره‌ها و اسطوره‌ها را در تحقق وضعیت نگران‌کننده تبلیغ دینی و همچنین ظرفیت‌های آنان در جهت حل مسائل پیش روی تبلیغ دینی نادیده گرفت.

تحقیق حاضر بخشی از پژوهشی است که در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد و بر پایه CLA انجام شده است و از میان مسائل متنوع طرح شده در آن پژوهش - مسائل بینشی، دانشی، گرایشی، مهارتی و کنشی - بر دو مسئله محوری بینشی مبلغان دینی، یعنی؛ «فرعی‌انگاری تبلیغ دینی» و «ضعف بینش سیاسی» تمرکز کرده و تلاش شده تا علاوه بر بیان استعاره‌ها و اسطوره‌های مؤثر در شکل‌گیری این مسائل، چگونگی تأثیرات آنها را تبیین نماید.

۱. ادبیات تحقیق

۱-۱. استعاره

در تراث اسلامی، مشهور ادبا استعاره را از انواع «تشبیه» دانسته و در تعریف آن فرموده‌اند: «استعاره، تشبیهی است که در آن یکی از طرفین تشبیه (مشبه یا مشبه به) حذف شده است» (الهامی، ۱۳۸۱، ص ۲۴۴). در ادامه با تأمل در آثار شگفت‌انگیز استعاره در زمینه احساسات و واکنش‌های افراد و تفاوت‌های محسوس آن با تشبیه، ادبا در پی یافتن تفاوت‌های اساسی تشبیه و استعاره برآمدند تا اینکه سکاکی ادعا کرد که استعاره هرچند بر پایه یک تشبیه ساخته شده است اما یک تفاوت اساسی آن را از تشبیه متمایز ساخته است. تمایز مزبور این است که در استعاره فراتر از تشبیه میان دو شیء مستقل، با نادیده گرفتن تفاوت‌های میان آن دو، نوعی اتحاد، عینیت و یگانگی میان مشبه و مشبه به فرض و ادعا می‌شود. به بیان دیگر استعاره نوعی مجاز است که در آن ادعاء می‌شود که مشبه عین مشبه به بوده و مشبه، فردی از افراد مشبه به است (سکاکی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۷۷). با این تبیین از استعاره، وقتی گفته می‌شود «زید شیر است»، گوینده زید را به عنوان یکی

از افراد شیر تلقی کرده - و با غفلت از تفاوت‌های میان زید و شیر- در ظرف خیال یا در ظرف توهم خود، واقعاً او را یک شیر می‌بیند و از این روست که با گفتن این جمله حس افتخار به شجاعت یا حس ترس به شنونده این کلام منتقل می‌شود و تا زمانی که تفاوت‌های میان شیر و آن فرد کاملاً مورد غفلت قرار نگیرند - یعنی آثار تشبیه کاملاً محو نشود - این اثر در شنونده حاصل نخواهد شد. بعدها این تفسیر از سکاکی - که تنها در مورد استعاره بود- توسط برخی از اندیشمندان، به مطلق مجازات توسعه داده شد و اساساً مجاز را به معنای «اعطاء حدّ شی لشی» یعنی «فرض کردن تعریف و خصوصیات یک چیز برای چیز دیگر» نامیدند (الهاشمی، ۱۳۸۱، ص ۲۴۵).

آنچه در این تطوّر معنایی محل توجه است این است که با توجه خاص سکاکی به ماهیت استعاره، حقیقت مجاز که تا پیش از آن تنها یک جابه جایی در کلمات یا بازی با الفاظ تلقی می‌شد، به تصرّف در معنا و توسعه مصداقی یک مفهوم ارتقاء پیدا کرده و به بیان سهیل عنایت‌الله «این معنا از استعاره، اتصال استعاره به لفظ را کمرنگ کرده و حیثیت مفهومی و درونی آن را پررنگ می‌سازد» (عنایت‌الله، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۱). علاوه بر اندیشمندان مسلمان، این معنا از استعاره در کلام اندیشمندان غربی نیز مورد توجه قرار گرفته و ایشان نیز اذعان نموده‌اند که استعاره‌ها فقط جنبه لفاظی نداشته و در واقع شیوه تفسیر و مفهوم‌سازی ما از جهان هستند (عنایت‌الله، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۷۷). از نظر مفهومی نیز ایشان استعاره را برخاسته از یک مقایسه میان دو شیء و انتقال یا فرض کیفیات یکی به دیگر - به عبارت دیگر همان «اعطاء حدّ یک چیز به چیز دیگر» دانسته‌اند (عنایت‌الله، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۷۷). در زبان لاتین کلمه «metaphor» معادل استعاره دانسته شده که از ترکیب دو کلمه «meta» = «با/بعد از» و «pherine» = «حمل کردن» از زبان یونان گرفته شده است. با این بیان استعاره به این معناست؛ «چیزی است که از طریق آن معناها انتقال می‌یابد» (چاتریس بلک، ۱۳۹۸، صص ۳۱-۳۲). فرهنگ آکسفورد استعاره را به معنای «نامیدن چیزی با اسمی که به چیز دیگر تعلق دارد» تعریف کرده است (چاتریس بلک، ۱۳۹۸،

صص ۳۱-۳۲)؛ از همین رو تفاوت چندانی میان تلقی تراث اسلامی از استعاره با تلقی غربی آن وجود ندارد.

بنابر آنچه گفته شد مشخص می‌شود که استعاره در مدل CLA معنایی است که به مفهوم «استعاره» و «مجاز» در تراث اسلامی نزدیک بوده و براساس همین معنا از استعاره به تحلیل علّی مسائل بینشی مبلغین دینی خواهیم پرداخت.

نکته دیگر اینکه استعاره‌ها با اینکه مبتنی بر ادعا یا یک فرض و دروغ شاعرانه - از نظر فلسفی و واقع بینی - شکل می‌گیرند، اما تفاوتی فاحش با دروغ‌های واقعی - نه شاعرانه - دارند و آن تفاوت در اثر واقعی داشتن آن است (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۶، ص ۳۸۹). همین آثار واقعی است که آنان را در کانون تحقق کنش‌های انسانی، پدیده‌های اجتماعی قرار داده است.

۲-۱. اسطوره

«اسطوره» بازگردان کلمه myth، است (عنايت الله «CLA defined»). کلمه «myth» در فارسی به «افسانه» نیز ترجمه شده است. برخی ریشه اصلی این کلمه را با کلمه «میتوس» در زبان یونانی مترادف دانسته (اسد سنگایی، ۱۳۷۷) و آن را به معنای داستان‌های خیالی، دروغ و پوچی می‌دانند که هیچ بهره‌ای از واقعیت ندارد (افسانه‌ها) (رکس وانر، ۱۳۷۹). در برخی موارد نیز کلمه‌هایی نظیر «story» یا «folk story» با این کلمه مترادف دانسته‌اند و این تلقی، معنای این کلمه را به کلمه «Historia» در زبان یونانی و لاتین به معنای اخبار و داستان‌های راستین یا به کلمه فرانسوی «Historie» و یا کلمه انگلیسی «Story» به معنای تاریخ، داستان یا قصه، نزدیک نموده است. از آنجا که کلمه «اسطوره» که در زبان فارسی رایج شده است، ریشه‌ای عربی دارد - و در موارد گوناگونی از قرآن کریم نظیر؛ «إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» (انعام، ۲۵) به کار رفته است و به اذعان مفسرین و لغت‌شناسان این کلمه به معنای داستان‌های دروغ و دور از واقعیت است (طریحی، فخرالدین، ۱۳۶۲) و به بیان برخی اندیشمندان مسلمان علوم اجتماعی، در دو گانه نماد و اسطوره، نماد جنبه‌ای واقعی

و توحیدی داشته و اسطوره جنبه‌ای خیالی، دروغین و پوچ را با خود حمل می‌نماید- می‌توان ادعا نمود که کاربست واژه اسطوره در ترجمه واژه‌های پیش گفته، در نهایت دقت بوده است (پارسا، ۱۳۹۶، ص ۲۶).

در هر صورت در نگارش حاضر که مرتبط با آسیب‌شناسی مبلغین دینی است، در بسیاری از موارد نمی‌توان صدق این مفهوم را - به معنای منفی آن - تأیید کرد و از این رو مناسب‌تر دانستیم که از کلمه «نماد، اسوه یا قهرمان» استفاده شود.

۳-۱. بینش

اصطلاح «بینش» و «ابعاد بینشی» در برخی کتاب‌های روان‌شناسی، تحت عنوان «ابعاد شناختی» مورد توجه قرار گرفته و آن را؛ اندیشه‌های کلانی دانسته‌اند که شخصیت فرد را شکل داده و به نوعی بر همه اندیشه‌ها و کنش‌های او حاکم است. به بیان دیگر آن را عنصری می‌دانند که شخص به واسطه آن به ارزیابی و تفسیر داده‌ها (ابعاد دانشی)، پدیده‌ها و افراد می‌پردازد (رابینز و جاج، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۸۵)؛ بر این اساس «ابعاد دانشی» تنها به مقوله «داده‌ها و اطلاعات اولیه به دست آمده» اطلاق می‌شود و «بینش» به مجموعه داده‌هایی اطلاق می‌شود که متابه یک نظریه عمل کرده و به تحلیل، سامان‌بخشی و ارزیابی داده می‌پردازد. این بُعد در کنار بُعد گرایشی (روان) و بُعد کنشی به عنوان سه ضلع مدل ABC نیز شناخته می‌شود که در پی تحلیل کنش‌های فاعل انسانی است (سالاری‌فر و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۱۰).

۴-۱. مبلغ

واژه «مبلغ» در اصل کلمه‌ای عربی بوده و از نظر ساختار ادبی «اسم فاعل» است که از مصدر «تبلیغ» - به معنای «رساندن» - وابسته بوده و از همین رو فهم این کلمه، وابسته به فهم کلمه «تبلیغ» است. از دیگر سو امروزه عنوان تبلیغ با واژه و دانش ارتباطات گره خورده است و بسیاری مفاهیم اصطلاحی خود را از مبانی و نظریات این دانش استفاده

می‌کند؛ از این رو در این نگارش بدور از اصطلاحات تولید شده در سنت‌های ارتباطی رایج (جاوت و ادانل، ۱۳۹۰، ص ۲۷ به بعد)، بر پایه کاوشی که از بیانات رهبر معظم انقلاب و استاد مطهری انجام شده است، شاخص‌های تبلیغ دینی را بر شمرده و براساس آن تعریف خود را از مبلغ دینی ارائه می‌کنیم:

- اقدام بر پایه تکلیف الهی و بدون نفع مادی و شخصی (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۱۰/۶).

- اقدام در جهت نشر معارف الهی - فردی و اجتماعی در تمام شئون دینی - (خامنه‌ای،

۱۳۹۹، ص ۳۷).

- اقدام بر پایه امانت و صداقت (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۱۰/۶).

- اقدام روش مند و منطقی و بر پایه ابزارهای مشروع (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۶ ج ۱۷، ص ۳۲۱).

- انتقال مفاهیم به عمق ذهن و جان مخاطبین و در ساحت‌های وجودی او اعم از؛

دانش، بینش، گرایش و کنش (خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۷/۲۰).

- عینیت بخشی به معارف الهی در عرصه اجتماع نه فقط سخن پراکنی (خامنه‌ای،

۱۳۷۰/۶/۲۵).

بر اساس مؤلفه‌های پیش گفته می‌توان مبلغ دینی را به این صورت تعریف کرد:

«مبلغ»، کنشگری اجتماعی است که بر پایه تکلیف الهی خود و به دور منافع مادی، خالصانه تلاش می‌کند تا معارف مکتب اسلام را - در تمام ساحت‌های آن - بر پایه امانت و صداقت و با تکیه بر ابزارهای مشروع، با هدف نفوذ در دل‌های مخاطبان - و عینیت یافتن معارف الهی در تمام ساحت‌های وجودی ایشان - دانش، بینش، گرایش، و کنش -، با تکیه بر روش‌های منطقی و ضابطه‌مند بیانی و غیربیانی، در برابر گوش و دیده‌گان مخاطبان به نمایش گذارد.

۲. چارچوب نظری پژوهش

این پژوهش بر پایه یک چارچوب نظری کلان در رابطه با تحلیل کنش‌های فاعل انسانی انجام شده است. چارچوب مزبور مدعی است که هر کنش انسانی را در

مبتنی بر سه مقوله بینش، گرایش و کنش (ABC) تحلیل می‌کند. براین اساس هر کنش انسانی در سه عرصه بینش، گرایش و کنش قابل تحلیل است (رابینز و جاج، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۸۵).

چارچوب دیگر مدل یا فکرافزار (CLA) است که توسط سهیل عنایت‌الله در سال ۱۹۹۰م با ترکیب منظرها و روش‌های متنوعی در حوزه تحلیل مسائل اجتماعی ارائه شده است. با وجود اینکه محل استقرار (CLA) بیشتر در مباحث آینده‌پژوهی متمرکز شده است؛ اما چنانچه سهیل عنایت‌الله نیز اذعان دارد، نمی‌توان کارآمدی این روش را در حوزه سیاست‌گذاری و تحلیل مسائل اجتماعی نادیده گرفت. علاوه بر اینکه تحقیقاتی که در زمینه تحلیل مسائل اجتماعی بر پایه CLA صورت گرفته است که نشان از کارآمدی این مدل در مسائل مرتبط با آسیب‌شناسی یا تحلیل پدیده‌های اجتماعی است (عنایت‌الله، ۱۳۹۵).

(CLA) در تحلیل پدیده‌های اجتماعی، این پدیده‌ها را متشکل از، چهار لایه لیتانی (سطح عینی و قابل مشاهده پدیده)، علت‌های اجتماعی یا نظام‌مند (عوامل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، امنیتی و هر آنچه برآمده از ساختارهای اجتماعی باشد)، علت‌های جهانی یا گفتمانی و علل استعاری و اسطوره‌ای (نمادین) می‌داند و مجموعه داده‌های مرتبط با یک پدیده را در این چهار لایه به صورت یک پارچه بازنمایی کرده است. در این پژوهش بخش تأثیر استعاره‌ها/اسطوره‌ها در مسائل بینشی مبلغین دینی، از این مدل وام گرفته شده و برپایه این مدل داده‌های اسنادی و مصاحبه‌های انجام‌شده، مقوله‌بندی و تفکیک شده‌اند.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر که بخشی از یک پژوهش وسیع‌تر در رابطه با مسائل پیش روی مبلغین دینی است، بر پایه تحلیل اسنادی از بیانات رهبر معظم انقلاب و مصاحبه با ۹ تن از نخبگان تبلیغی حوزه علمیه انجام گرفته و با تکیه بر روش «تحلیل مضمون

بازتابی» مسائل پیش‌روی مبلغین دینی از کلام رهبر معظم انقلاب استخراج شده و با استفاده از روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها (CLA)، به عنوان چارچوب نظری و روش مکمل در کنار روش تحلیل مضمون بازتابی به تحلیل لایه‌های علی این مسائل پرداخته است (لازم به ذکر است که در مقاله حاضر تنها از بخشی از داده‌های ۴ مصاحبه از ۹ مصاحبه مزبور که مرتبط با پرسش‌های تحقیق حاضر بوده است استفاده شده است).

روش تحلیل مضمون بازتابی (Reflexive thematic analysis)، همچون دیگر روش‌های تحلیل مضمون، در پی بازنمایی الگوهای مشخص معانی در میان مجموعه متشکله داده‌هاست که از طریق فراگرد آشنایی با داده‌ها، کدگذاری، توسعه مضمون، بازنگری در مضامین صورت می‌گیرد. تأکید اصلی این رویکرد بر بازبینی‌های مکرر و دقیق و رفت و برگشت‌های نظری بین چهار عنصر (داده - کدها - مضامین بالقوه یا فرعی - مضامین اصلی یا بالفعل) است که در نهایت بتواند مضامین مشخص، متمایز، جامع، بی‌تکرار و سازمان‌دهنده‌ای را استخراج کرده و بر پایه آن گزارشی روشن از منظومه مضامین داده‌ها ارائه نماید (شیخزاده، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹).

بخش اول پژوهش حاضر که در پی استخراج مسائل بینشی مبلغین دینی از کلام رهبر معظم انقلاب است، متناسب با روش تحلیل مضمون بوده و از این رو از همین روش در این بخش استفاده شده است. اما در بخش دوم که در پی یافتن عوامل استعاره‌ای و اسطوره‌ای مسائل مزبور بوده، خارج از صلاحیت روش تحلیل مضمون است و از این رو از مدل CLA به جهت دسته‌بندی و سنج‌بندی عوامل و همچنین از مدل ABC به جهت مقوله‌بندی مسائل در حیطه فاعل انسانی، به عنوان مدل‌های مکمل استفاده شده و از این طریق نارسایی روش تحلیل مضمون جبران شده است.

در این بخش به مدل کدگذاری و استخراج مضامین مسائل حوزه بینشی مبلغین دینی، که از اسناد موجود در زمینه بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی استفاده شده است، اشاره کرده و سپس به بیان یافته‌های پژوهش می‌پردازیم.

نمونه کدگذاری‌ها و مضامین بالقوه در رابطه با مسائل مبلغین دینی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	کدهای اولیه	داده‌ها	ردیف
فرعی انگاری تبلیغ	فرعی انگاری تبلیغ	فرعی انگاری تبلیغ	درجه ۲ دانستن تبلیغ و بخشی دانستن وظیفه تبلیغ دینی	تبلیغ یک وظیفه درجه دوم مخصوص عده‌ای خاص از روحانیون نیست (۱۳۷۴/۱۰/۲۷)	۱
		محصور کردن تبلیغ به ساعات محدود کاری	رفتار کارمندی	یکی از چیزهایی که در مورد ائمه‌ی جمعه به نظر بنده مهم است رفتار طلبگی است، نه رفتار اداری. دستگاه امامت جمعه، یک دستگاه طلبگی است؛ دستگاه آخوندی است؛ دستگاه اداری نیست؛ شکل اداری به آن نیاید داد (۱۳۹۴/۱۰/۱۴).	۲
		کمبود نوآوری در روش‌های تبلیغی	اکتفا به تبلیغ ستنی در دنیای مدرن	ما به طور سنتی روش‌هایی برای ارتباط‌گیری با مخاطبان خودمان داریم که روش‌های خوبی هم هست؛ لیکن به هیچ وجه کافی نیست (۷۸/۶/۲۸).	۳

مضمین مضامین سازمان دهنده فراگیر	مضمین مضامین سازمان دهنده	مضمین پایه	کدهای اولیه	داده‌ها	ردیف
		کوتاهی در تعمیق محتوای تبلیغی	کم‌رنگ شدن اتقان در محتوای تبلیغی	سعی کنید در تبیین، عنصر اتقان مطلقاً به دست فراموشی سپرده نشود؛ اتقان. اتقان خیلی مهم است. گاهی اوقات انسان خیال می‌کند برای شیرین کردن یک قضیه در چشم مخاطبین، باید آن را با پیرایه‌ها و اغراق‌هایی بیامیزد؛ بعد که از یک افق بالاتری نگاه می‌کند، می‌بیند نه، این پیرایه‌ها - چون مصنوع ما بود - نه فقط بر ارزش آن عنصر حقیقی نیفزود، بلکه گاهی از آن کاست (۱۳۸۹/۴/۱۴).	۴
	اصل شدن فعالیت‌های بدیل تبلیغ و کم‌رنگ شدن حضور تبلیغی طلاب	کم‌رنگ شدن حضورهای تبلیغی	فاصله گرفتن از مردم و پشت میزنشینی (یک‌جانشینی)	نباید پشت میز و توی اتاق حبس شد. شکل اداری پیدا کردن ما مجموعه‌ی روحانی و مجموعه‌ی آخوند، به نفع ما نیست (۱۳۸۹/۴/۲۰).	۵

ردیف	داده‌ها	کدهای اولیه	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۶	امامت جماعت در مساجد را محترم بشمارید، مهم بشمارید (۱۳۹۱/۷/۱۹).	عدم اهتمام به مسئله امام جماعت بودن	کم توجهی به احیا مساجد و نماز جماعت		
۷	بعضی کارها خوبند، اما تکراری‌اند. اگر کسی توانست نیازها را، خلاها را پیدا کند، بشناسد و همت بگمارد بر اینکه این خلاها را پر کند، این ارزش مضاعفی دارد (۱۳۹۰/۰۴/۱۸).	لزوم تمرکز بر خلاها و دوری از کارهای تکراری	عدم تمرکز بر خلاها	تقلیل تبلیغ به یک فعالیت ساده و بی‌نیاز از تمرکز	
۸	عرصه‌های جهاد را بعضی‌ها نمی‌شناسند؛ نمی‌دانند کجا باید حرکت کرد و اصلاً دشمن کدام طرف است، به کدام طرف بایستی نگاه کرد و کجا را آماج حمله باید قرارداد؟! (۱۴۰۰/۱۱/۳) و (۱۴۰۰/۱۲/۱۹).	نشاختن نقاط تمرکز دشمن در عرصه تبلیغ	چالش بصیرتی و خلا جهاد تبیین	ضعف در دشمن‌شناسی	ضعف پیش‌سیاسی

ردیف	داده‌ها	کدهای اولیه	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۹	۱۳۷۴/۱۰/۲۷	لزوم توجه به موقعیت دوران حاکمیت دین و انقلاب اسلامی در تبلیغ دینی	عدم توجه به وضع سیاسی دنیا و شناختن دوست و دشمن		
۱۰	۱۳۸۹/۸/۲	عدم شناخت دشمنان رویکرد دینداری جامعه	ناآشنایی با دشمنان دین‌داری		
۱۱	۱۳۹۱/۷/۱۹	ناتوانی در تشخیص مصالح و روش تشخیص مصالح	ضعف در شناخت مصالحت‌های سیاسی	ضعف در شناخت موضوعات و مصالح سیاسی	
۱۲	۱۳۸۹/۸/۲	همسویی‌های ناخواسته با دشمنان دینداری (بازی در زمین دشمن)	سرویس دهی ناخواسته به دشمنان اسلام	فریب خوردن در عرصه‌های سیاسی	
۱۳	۱۳۹۳/۱۲/۲۱	دام دین حداقلی در فهم و ابلاغ	گرفتار شدن در دام دین حداقلی	ضعف بینشی سیاسی دینی	
۱۴	۱۳۸۴/۱۱/۵	افراط و تفریط در طرح مسائل سیاسی	ضعف دستگاه نظری تنظیم‌گر در ارائه مسائل سیاسی	ناتوانی در تنظیم‌گری هدایت‌های سیاسی تبلیغ دینی	

پس از استخراج مضامین اصلی - با تکیه بر روش کدگذاری استقرائی - در مرحله نهایی با تکیه بر چارچوب مفهومی پیش گفته در تحلیل کنش‌های انسانی، با استفاده از روش کدگذاری قیاسی - نه استقرائی -، دو مضمون اصلی «فرعی انگاری تبلیغ» و «ضعف بینش سیاسی» را تحت عنوان مسائل بینشی مبلغین دینی جای داده و با تکیه بر مدل تحلیل CLA به تحلیل لایه‌ای علت‌ها پرداخته شد که در مقاله حاضر فقط به لایه زیرین استعاره‌ی و اسطوره‌ای آن پرداخته شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. مسائل بینشی پیش‌روی مبلغ دینی

چنانچه روشن شد، بر پایه تحلیل مضمون صورت گرفته در بیانات رهبر معظم انقلاب، دو مسئله (فرعی انگاری تبلیغ و ضعف بینش سیاسی) به عنوان مضامین اصلی بیانات ایشان، به عنوان مسائل بینشی مبلغین دینی شناخته شد. حال پس از مشخص شدن مضامین اصلی لازم است این مضامین تشریح و تبیین شده و با تکمیل فرایند تحلیل مضمون درصدد بیان علل استعاره‌ی و اسطوره‌ای هر کدام از این مضامین برآییم.

۴-۱-۱. مساله اول: فرعی انگاری تبلیغ دینی

«فرعی انگاری تبلیغ دینی» به معنای فرع شدن، درجه دو شدن، کم اهمیت شدن، تفتنی شدن تبلیغ دینی یا متمرکز نشدن بر مسئله تبلیغ دینی، در انگاره مبلغین دینی، بزرگان و مسئولین نهاد حوزه علمیه است. رهبر معظم انقلاب در رابطه با این مسئله فرموده‌اند: امروز نگاه رایج در حوزه‌های علمیه این است که تبلیغ در مرتبه‌ی دوم قرار دارد. مرتبه‌ی اول چیزهای دیگر است [مانند] مقامات علمی و امثال اینها؛ «تبلیغ» در مرتبه‌ی دوم است» (خامنه‌ای، ۱۴۰۲/۰۴/۲۱).

فرعی انگاری تبلیغ دینی ابعاد متنوع مشهودی دارد که در اینجا به جهت اقتضا حجمی نگارش حاضر به صورت مختصر به بخشی از عناوین مرتبط با آن اشاره می‌شود؛

- اصیل دانستن نظام آموزش فقهت در حوزه علمیه در قبال امر تبلیغ دینی.

- رشد و نمو آموزش‌های تخصصی تبلیغی در حاشیه حوزه و نظام‌های آموزش غیررسمی (در متن حوزه).
- نبود تنوع یا کمبود جدّایت در قالب‌های تبلیغی و محصولات این عرصه.
- بیرون افتادگی بخش سفیران هدایت در حوزه علمیّه با وجود زود بازده بودن فرایندی آن و تمرکز بر رسالت تبلیغی.
- بی‌هدف بودن فعالیت‌های تبلیغی به خصوص تبلیغ‌های موسمی.
- بی‌توجهی به عنصر زمان و مکان و تاثیرات آن در فعالیت‌های تبلیغی.
- کم‌فروغ بودن حضور بزرگان حوزه علمیّه در بخش‌های تبلیغی یا عرصه‌های عمومی.
- شکل نگرفتن عنوانی مانند «فقه تبلیغ» پس از گذشت سالیان دراز از عمر تبلیغ در حوزه علمیّه.

ابعاد پیش گفته که به نوعی از وجوه عیان مسئله فرعی انگاری تبلیغ پرده برمی‌دارند، همگی در سطح لیتانی از فکر افزار تحلیل لایه‌ای علت‌ها قرار می‌گیرند. مسأله بوده‌گی «فرعی انگاری تبلیغ» از یک سو با توجه به کاستی‌ها و نارسایی‌های تبلیغی حوزه علمیّه در نسبت با نیازها و اقتضات زمانه قابل درک است و از دیگر سو با لحاظ رسالت اصیل حوزه علمیّه که در طول رسالت‌های اصیل انبیاء - یعنی همان تبلیغ دین - تعریف شده است، قابل تصویر است.

۴-۲. مسأله دوم: ضعف بینش سیاسی مبلّغین دینی

«بینش سیاسی» را می‌توان با واژه «بصیرت» همسان دانست و «ضعف بینش سیاسی» را به معنای «ضعف بصیرت سیاسی» ترجمه کرد. بصیرت در قالب‌های متنوعی در کلام رهبر معظم انقلاب، بیان شده است؛ گاهی به معنای فهم نیاز روز جامعه (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۶/۱۶) و گاهی به معنای شناخت جریان‌های رایج سیاسی (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۵/۳۱) و گاهی به معنای شناخت صحنه و جایگاه خود در دنیا (خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۹/۴) یا شناخت دوست و دشمن، مصلحت جریان سیاسی حاکم بر کشور است.

وجه مساله بودن «ضعف بینش سیاسی» با لحاظ جایگاه حساس مبلغ دینی است که به عنوان هدایت گر دینی جامعه در حال کنشگری است و در فضای جنگ‌های نرم یا جنگ ترکیبی دشمنان اسلام و نظام اسلامی، فقدان بینش صحیح سیاسی در یک مبلغ دینی، می‌تواند زمینه‌ساز این چالش شود که مبلغ دینی، ناخواسته در فضای تقویت جبهه باطل قرار گرفته و سخنان و کنش‌های او به ضرر جبهه حق تمام شده یا بازیچه بازیگران قدرت و ثروت گردد.

از جمله ابعاد عیان ضعف بینش سیاسی مبلغین دینی (لایه لیتانی) می‌توان به ابعاد ذیل اشاره کرد:

- نداشتن حرف ایجابی درست و عمیق در فضای سیاسی.
 - تحلیل‌های سطحی و متأثر از عوام در مسائل سیاسی.
 - جدابودن مقوله تبلیغ از حکومت و نظام اسلامی در کنش و بیانات برخی مبلغین
- با مشخص شدن مسائل بینشی مبلغین دینی و ابعاد این مسائل، حال گاه آن رسیده است که علل استعاری و اسطوره این مسائل را مورد کاوش قرار داده و شیوه تأثیرگذاری آنها را در مسائل پیش گفته تبیین کرده و مسئله نگارش حاضر را به پاسخ خود نزدیک نمایم.

۲-۴. استعاره‌ها و اسطوره‌های مؤثر در شکل‌گیری مسائل

۲-۴-۱. استعاره‌های مؤثر در شکل‌گیری انگاره «فرعی انگاری تبلیغ»

۲-۴-۱-۱. «ایشان هم منبری خوبیه!»

اگر کسی با برخی اساتید یا طلاب معاشرت داشته باشد، این جملات برای او آشنا می‌نماید؛ «این آقا منبری خوبیه!» یا «ایشون که منبریه!» یا «ایشون هم که درس نخوانده است یا عالم نیست» (حیدری‌پور، ۱۴۰۱). مراد گوینده این عبارات این است که شخص مشارالیه علمیت یا عمق محتوایی چندانی ندارد. رهبر معظم انقلاب در این رابطه می‌فرماید: «یک زمانی برخی از آقایان منبر نمی‌رفتند، چون آن را خلاف شأن خود می‌دانستند و می‌گفتند: منبر رفتن دلیل بی‌سوادی است» (خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۹/۱۱) این بیان

علاوه بر آنکه دلیلی است بر تأیید وجود این استعاره در میان طلاب، مبلغین و عالمان حوزه علمیه، به روشنی از تأثیر این استعاره در کنش ایشان نیز پرده برداشته است که به جهت وجود این استعاره، برخی روحانیون از پرداختن به امر تبلیغ خودداری می‌کردند. ریشه این استعاره در دو گانه «مجتهد و غیرمجتهد» در رابطه با خروجی‌های آموزشی حوزه علمیه نهفته است.

توضیح اینکه یک طلبه در انتهای فرایند تحصیلی رسمی حوزه علمیه، یا به مقام فقاقت و اجتهاد نائل می‌شود که در این صورت به اصطلاح «به جایی رسیده است یا باسواد است» و یا اینکه در این مسیر طولانی و طاقت فرسا از حرکت بازمانده و مجتهد نشده است که در این صورت «درس نخوانده» باقی مانده است. این دو گانه سبب می‌شود که مسیرها یا نتایج میانی مبدا تا اجتهاد با آنکه دارای عرض عریضی است و می‌تواند مراتب فراوانی را شامل شود، به دلیل اینکه رتبه‌بندی‌های مشخصی ندارد که کارکرد هر مرتبه معین نماید، هر کس که به وادی فقاقت نرسیده باشد، به عنوان «طلبه غیر موقّق» یا «درس نخوانده» تلقی شده و از این رو در یک فضای پرابهام در برابر توانمندی‌های خود یا فهم انتظارات حوزه علمیه یا نهاد تبلیغ دینی از او تلاش می‌کند در جایی مشغول به فعالیت‌هایی شود، بدون آنکه این انتخاب با توجه به سطح دانشی یا مرتبه علمی او باشد.

فرعی‌انگاری امر تبلیغ، انگاره‌ای است که در عبارت استعاری خاصی نظیر «اون اقا که منبری است یا درس نخوانده است!» نمایان می‌شود و ناخودآگاه، «اصیل بودن تبلیغ دینی» را در ذهنیت و انگاره‌های عمومی طلاب به حاشیه می‌برد. تأثیرات این انگاره را به روشنی می‌توان در ساختارهای آموزشی، پژوهشی حوزه علمیه در نسبت با تبلیغ مشاهده نمود.

۴-۲-۱. «از گی تا حالا منبری، مفسّر نهج‌البلاغه شده است؟!»

به نقل یکی از اساتید حوزه علمیه، در جمع کوچکی از اساتید حوزه علمیه وقتی سخن از یک تفسیر نهج‌البلاغه به میان آمد، تعدادی از این افراد بدون آنکه کتاب مزبور

را دیده باشند، با این گزاره نقد و تنقیص‌های خود را به سوی کتاب پیش گفته روانه کردند: «از کی تا حالا منبری، مفسر نهج‌البلاغه شده است؟!». این گزاره از این استعاره پرده برمی‌دارد که: «مبلغ یا منبری، مفسر نیست» یعنی سلب حدّ یا تعریف یا شمول مفسر بر مبلغ دینی و به عبارت دیگر یعنی خارج کردن مصداقی مبلغ از ذیل مفسر یا مترجم نهج‌البلاغه براساس یک ادعا یا اعتبار. مشخص است که این استعاره نیز یکی از مصادیق استعاره پیشین است که «مبلغ را بی‌سواد می‌انگارد». این استعاره ناخودآگاه بر تضعیف نقش مبلغ دینی اشاره دارد و بدون شک افرادی که با این استعاره مأنوس‌اند، از اینکه عنوان مبلغ یا منبری به آنها منتسب شوند، امتناع ورزیده و از عرصه‌های تبلیغ و منبر دوری می‌کنند تا قداست علمی آنها مصون بماند. روشن است که این نوع نگاه به تبلیغ، چیزی جز فرع دیدن یا حاشیه دیدن تبلیغ نیست.

۳-۲-۴. «نمی‌توانی درس بخوانی، ولی حداقل که می‌توانی تبلیغ کنی!»

به این جملات دقت کنید؛

«تبلیغ که دیگر کاری ندارد!»، «نمی‌توانی درس بخوانی، ولی حداقل که می‌توانی

تبلیغ کنی!»،

«اگر نتوانستم در فلان جا مشغول شوم یا درس را ادامه بدهم، در نهایت در جایی به

تبلیغ مشغول می‌شوم» (حیدری پور، ۱۴۰۱).

یکی دیگر از استعاره‌هایی که می‌تواند امر تبلیغ را به عنوان یک امر فرعی در انگاره

مبلغین دینی یا مسئولین حوزوی جای می‌دهد (تأثیر استعاره در شکل‌گیری گفتمان یا

تنظیم ساختارها)، تلقی کردن تبلیغ در زمره فعالیت‌های - به اصطلاح - دم‌دستی یا ساده

است که نیاز به تخصص خاص یا تمرکز یا زحمت خاصی ندارد.

این استعاره را به خوبی می‌توان در اعتقاد به کفایت تبلیغ‌های موسمی، نیاز ندیدن به

آموزش‌ها و مطالعات تخصصی بیشتر برای کنش‌های تبلیغی، نیاز ندیدن به تخصص‌های

خاص روانشناسی تبلیغی یا مهارت‌های بیانی برای امر تبلیغ، اکتفاء به حضورهای

محدود در مساجد یا ساعات اندک مطالعات برای منبرها و... مشاهده کرد؛ بنابراین این

استعاره از جمله استعاره‌هایی است که می‌تواند انگاره فرعی بودن تبلیغ را تقویت کرده و آن را در حاشیه دیگر امور جانمایی کند.

۴-۲-۴. «اگر وقت داشتیم یا فرصت کردم تبلیغ هم می‌روم»

تفنی یا تفریحی دانستن تبلیغ، به این معنا که مبلغ بگوید: «اگر وقت داشتیم یا فرصت کردم تبلیغ هم می‌روم».

این استعاره ناخودآگاه تبلیغ را به معنای امری فرعی، جانمایی کرده که در صورت انجام کارهای غیر آن، در رتبه بعد به آن پرداخته می‌شود. مشخص است که وقت داشتن به معنای «اولویت داشتن زمان برای اختصاص به تبلیغ» است. یعنی در غالب اوقات اولویتی برای تبلیغ دیده نمی‌شود و در صورت عدم تزامن تبلیغ با سایر امور جاری زندگی، به تبلیغ می‌پردازم.

بدتر از مصداق پیش گفته زمانی است که شخص می‌گوید: «اگر حال داشتیم، تبلیغ می‌روم» یعنی اساساً تبلیغ به امری وابسته به حس و حال تبدیل شده است. این جمله بیشتر در مورد فعالیت‌های مستحب یا تفریحات گفته می‌شود. این استعاره نیز از جمله مواردی است که ناخودآگاه، انگاره فرعی انگاری تبلیغ را تقویت می‌نماید.

۴-۲-۲. استعاره‌های مربوط به «ضعف بینش سیاسی مبلغین دینی»

۴-۲-۱. استعاره آخوند سیاسی

به این گزاره‌ها توجه کنید!

«با سیاست، اخلاق و معنویت را نیاز!» یا «سیاست کثیف است» «طهارت نفس را می‌زداید» یا «سیاست محل لغزش است و اگر می‌خواهی مصون بمانی و دین خود را حفظ کنی، احتیاط کن و وارد سیاست نشو!» (کشکولی، ۱۴۰۱).

همه این استعاره‌ها آشکارا نوعی دوری از سیاست را در ذهن هر شنونده‌ای واگویه می‌کنند؛ «سیاست ناپاک یا ضد اخلاق یا اخلاق سوز یا حتی دین سوز!».

از جمله استعاره‌هایی که می‌تواند در فاصله گرفتن مبلغین یا طلاب از سیاست، مؤثر

باشد، همین استعاره است که حدّ «ناپاک بودن» یا «ضدّ اخلاق» یا «دین زدا» بودن را به سیاست داده و همین استعاره، می تواند زمینه‌ای برای ایجاد ذهنیت لزوم یا رجحان دوری از سیاست، باشد.

امام خمینی علیه السلام در این رابطه می فرماید:

مسأله جدابودن دین از سیاست، مسأله‌ای که با کمال تزویر و خدعه طرح کردند، حتی بر ما هم مشتبه کردند. حتی کلمه «آخوند سیاسی» یک کلمه فحش است در محیط ما! فلان آخوند سیاسی است! در صورتی که آقایان خوانده‌اند در دعا‌های معتبر ساسه العباد مع ذلک از بس تزریق شده است، از بس اشتباه کاری شده است، ما خودمان هم باورمان آمده است که دین از سیاست جداست (خمینی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۴۱).

مشخص است که که انگاره لزوم دوری از سیاست، به روشنی ضعف بینش سیاسی را نیز در پی خواهد آورد؛ زیرا تقویت بینش سیاسی، نیازمند آموزش، مطالعات و اندیشیدن در امور سیاسی است و فردی که از اساس پرداختن به امور سیاسی را ممنوع یا قبیح می‌داند، دیگر سراغ این موارد نخواهد رفت و در نتیجه ضعف بینش سیاسی را هم در پی خواهد آورد.

۲-۲-۴. «امور سیاسی یعنی دشمن تراشی و سلب آرامش از خود!»

از جمله مواردی که همواره مورد توجه بسیاری از مبلغین دینی است، جلب رضایت عمومی مردم و جذب حدّ اکثری است که گاه به عنوان موفقیت در تبلیغ نیز به‌شمار می‌رود. روشن است این انگاره (جلب نظر اکثر مردم)، سبب می‌شود که مبلغ دینی به شدت در برابر اموری که دشمن تراشی کرده یا زمینه رنجش خاطر برخی مخاطبان در برابر مبلغ دینی را فراهم آورد، بر حذر بوده و از آنها دوری کند. از جمله این موارد که در استعاره مزبور نهفته است، «دشمن تراش» دانستن سیاست است. این استعاره نیز در حدّ خود، مبلغ دینی را از پرداختن به امور سیاسی باز داشته و با توجه نکته پیش گفته در مورد قبل، به ضعف بینش سیاسی مبلغین دین منجر خواهد شد.

۴-۲-۳. «وقتی همه از تو راضی باشند یعنی در تبلیغ موفق هستی!»

ادعای مساوی بودن موفقیت با رضایت عمومی، خود نیز ادعا و استعاره‌ای است که سبب می‌شود، مبلغ دینی از هر امری که جلب رضایت عمومی را با چالش مواجه کند، دوری نماید. چنانچه در مورد پیشین اشاره شد، یکی از امور که می‌تواند زمینه‌ساز ناراحتی برخی از مخاطبان و در نتیجه جدایی آنان شود، امر سیاسی است که مستلزم مرزبندی، جبهه‌بندی و تعیین خطوط فاصل روشن در رابطه با مسائل سیاسی است؛ از این رو لحاظ استعاره مزبور به ضمیمه توجه اختلاف‌زا بودن امر سیاسی، می‌تواند مبلغ دینی را از سیاست و امور سیاسی دور نموده، در نتیجه به ضعف بینش سیاسی او بیانجامد (حسن‌زاده، ۱۴۰۱).

۴-۳. اسوه‌ها یا شخصیت‌های نمادین (اسطوره‌ها)

۴-۳-۱. علل نمادین فرعی انگاری تبلیغ

۴-۳-۱-۱. مجتهدین یا اساتید یا بزرگان حوزوی که تبلیغ نمی‌روند

به روشنی پیداست که مجتهدین و اساتید حوزه علمیه از جمله مؤثرترین افرادی هستند که می‌توانند بیشترین نقش را در شکل‌گیری باورها، گرایش‌های عملی و ذهنیت طلاب و مبلغین داشته باشند. با این بیان، عدم حضور پررنگ بزرگان، مجتهدین یا اساتید بنام حوزه علمیه در میدان‌های تبلیغی به جهت مشغله‌های فراوان کاری یا علمی، می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری این انگاره شود که «کارهای دیگری هستند که از امر تبلیغ مهم‌ترند و گرنه این افراد آن کارها را بر تبلیغ ترجیح نمی‌دادند» (حیدری پور، ۱۴۰۱) و به عبارت دیگر «بینش فرعی انگاری تبلیغ» را تقویت نماید. در این جا هدف تنقیص عملکرد ایشان نیست؛ بلکه در نشانه‌شناسی و رمزگشایی یا تبادری است که نبود حضور این اسوه‌های حوزوی در عرصه تبلیغ به ذهن مبلغین دینی یا طلاب ایجاد کرده و همین‌طور می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری اندیشه‌ها یا ساختارهای اجتماعی در درون حوزه علمیه شود.

۴-۳-۲. اسوه نبوده‌گی مبلغین در حوزه علمیه

یکی دیگر از مواردی که می‌تواند به عنوان یک نماد عمل کند این است که معمولاً مبلغین دین، به عنوان یک اسوه یا قهرمان حوزوی شناخته نمی‌شود و همواره از قهرمانان عرصه فقاہت یا پژوهش یا آموزش به عنوان قهرمانان حوزوی، برای طلاب سخن گفته می‌شود.

فقدان اسوه‌سازی یا قهرمان شناخته‌نشدن مبلغین دینی، می‌تواند به مثابه عاملی نمادین عمل کرده و فرعی‌انگاری تبلیغ دینی را از دل فرعی‌انگاری مبلغ دینی عبور داده و ناحیه اندیشه طلاب و مبلغین دینی و ساختارهای حوزوی برساند.

۴-۳-۲. علل نمادین ضعف بینش سیاسی

۴-۳-۱. نمادسازی از عالمان مخالف نظام اسلامی یا ولایت فقیه

گاهی برخی رسانه‌ها یا برخی جریان‌های سیاسی یا فکری تلاش می‌کنند برای تضعیف نظام ولایت فقیه، از عنوان افرادی که به عنوان عالمان شاخص حوزه علمیه و یا از قهرمانان فقه و فقاہت به شمار می‌روند و نظراتی در رابطه با نفی سیاست دینی یا نفی دخالت دین در امور اجتماعی یا ثابت‌نبودن و یا حرمت حکومت غیرمعصوم دارند و یا در طول سال‌های طولانی عمر حوزوی خود، به هیچ وجه وارد امور سیاسی نشده‌اند، استفاده کرده و آنها را به عنوان اسوه‌های حوزوی مطرح نمایند. به روشنی پیداست ترویج چنین اسوه‌هایی ذهنیت و انگاره‌های طلاب جوان و مبلغین دینی را تحت تأثیر قرار داده و با دور کردن آنها از امور سیاسی و یا امور مربوط به حکومت اسلامی، به ورطه ضعف بینش سیاسی کشانده و ایشان را با چالشی بینشی مواجه می‌سازد (فرید، ۱۴۰۱).

۴-۳-۲. برخی الگوهای کاریکاتوری از شخصیت‌های برجسته حوزوی

از دیگر عوامل اسطوره‌ای، الگونمایی‌های کاریکاتوری از شخصیت‌های بزرگی است که نماد فقاہت و اخلاق در حوزه علمیه بوده و طلاب آنان را به عنوان ستاره‌های

مسیر فقاقت، اخلاق و تبلیغ دینی در نظر می‌گیرند. برای مثال شخصیت‌هایی مانند علامه حلی همواره در فقه شهرت یافته‌اند و کمتر شنیده می‌شود که: «علامه حلی، امام خمینی علیه السلام قرن هشتم است، ایشان ۴ سال درس خود را تعطیل می‌کند و به رکاب سلطان می‌رود» (رهدار، ۱۳۹۹). این موارد همگی نمونه‌هایی برای نمادهایی است که طلاب را به سوی مطالعات سیاسی یا آگاهی‌های سیاسی سوق نداده و منجر به ضعف بینش سیاسی در آنان خواهد شد.

۴-۳-۳. «مقدس اردبیلی» هرگز خود را به سیاست آلوده نکرد!

یکی دیگر از نمادهایی که به جهت اثبات «اخلاق سوزبودن سیاست» مورد استناد قرار می‌گیرد، داستانی است که در رابطه مقدس اردبیلی و شیخ بهایی ذکر شده و مقدس اردبیلی را به عنوان فقیهی با اخلاق و کناره گرفته از سیاست و شیخ بهایی به عنوان فقیهی سیاسی که اخلاقش در پرتو سیاست کم‌سو شده است یاد می‌شود. داستان مزبور این است که در دوره صفویه، شیخ بهائی از اصفهان به نجف آمده تا مقدس اردبیلی را برای یاری در امور سیاسی به اصفهان ببرد. مقدس اردبیلی پس از پذیرش و همراهی، در اثنا مسیر با مشاهده ضربه‌زدن شیخ بهایی به مرکب ایشان می‌گوید: «چرا این حیوان را اذیت می‌کنی! تو که از علمای اصفهان به شمار می‌روی حیوان مرا در حضور خودم این گونه اذیت و معصیت می‌کنی پس اعیان و اشراف و عوام اصفهان چه خواهند کرد؟! من هرگز به چنین ولایتی نخواهم آمد.» (تکابنی، بی‌تا، ص ۳۴۲). مشخص است نمی‌توان تأثیر این نوع داستان‌ها را در اندیشه سیاسی مبلغین دینی و فاصله گرفتن و در نتیجه ضعف ایشان نادیده گرفت.

۵. راهبردهای حل مساله

در مبحث‌های پیشین مشخص شد که مدل CLA با ارائه تحلیلی از وضعیت موجود، زمینه دستیابی به راهبردهای پیش روی سیاست‌گذاران جهت حل مسائل را فراهم می‌کند. تحلیل لایه‌ای علت‌ها با تفکیک لایه‌های علی، تا حد زیادی متولیان مرتبط با

هر لایه را نیز مشخص می‌کند. در لایه استعاره‌ها و اسطوره‌ها، تقبیح یا به حاشیه‌راندن استعاره‌ها و اسطوره‌های مسأله‌ساز و جایگزین‌سازی و ترویج استعاره‌ها و طرح‌های آرمان‌ساز و محرک، امری است که خلق و توزیع آنها اولاً، بر عهده ادیبان، نویسندگان و شاعران بوده و در رتبه بعد در عرصه جریان‌سازی اجتماعی و راهبری بر عهده بزرگان، منتقدین و رهبران جامعه است.

در این بخش با لحاظ استعاره‌ها و اسطوره‌های مسأله‌ساز، تلاش می‌کنیم، استعاره‌ها و اسطوره‌های جایگزین - به روش خطی و متناظر با مسائل یاد شده - به عنوان ابزارهای راهبردی مرتبط با این حوزه را به صورت کلی و اجمالی بیان نماییم؛

۱-۵. راهبردهای کلان استعاری و نمادین با مسئله «فرعی‌انگاری تبلیغ»

۱-۱-۵. راهبردهای استعاری

- احیا استعاره «عالم» در رابطه با طلاب و مبلغ دینی در پرتو عینیت‌بخشی به این استعاره به واسطه ترویج مبلغان با سواد و مجتهد در عرصه تبلیغ دینی (حیدری‌پور، ۱۴۰۱).
- استفاده از استعاره «حیات و مامت» برای «هدایت و ضلالت» در عرصه تبلیغ دینی جهت تأکید بر حساسیت فراوان امر تبلیغ و لزوم توان‌مندی و تخصص هرچه بیشتر در این زمینه.
- بازخوانی و احیا استعاره «مبلغ» که اصالتاً بر انبیا الهی اطلاق شده و مجازاً طلاب دینی، جهت تأکید بر اصلی‌بودن و درجه اول‌بودن امر تبلیغ در نسبت با سایر شئون روحانیت (خامنه‌ای، ۱۴۰۲/۰۴/۲۱).

۲-۱-۵. راهبردهای نمادین

- شخصیت‌پردازی و بازنمایی بزرگان علمی و اخلاقی شاخص در عرصه تبلیغ.
- حضور هرچه بیشتر بزرگان و قهرمانان علمی حوزه علمیه در عرصه‌های عیان تبلیغی.

▪ توسعه تکریم واقعی و بازنمایی رسانه‌ای از مبلغین دینی توسط بزرگان و رسانه‌های حوزه علمیه.

در زمینه تحقق راهبردهای پیش گفته، لازم است؛ نویسندگان توانمند، هنرمندان، شعرا، مستندسازان، فیلم‌سازان، سیره مبلغان شاخص و قهرمانان تبلیغی، سیره و شخصیت طرح‌های عملی تبلیغ عالمانه و مجاهدانه را به صورت گویا و جامع به تصویر کشیده و متناسب با سطح نیاز و دانش مخاطبان حوزوی یا عمومی، انتشار داده و در این آثار در پی تحقق اهداف ذیل باشند؛

- حیاتی بودن و غیر جایگزین بودن امر تبلیغ به عنوان امر هویتی طلاب علوم دینی.
- جایگاه والای معنوی تبلیغ و اهمیت مبلغ دینی در قرآن و در نگاه اهل بیت علیهم‌السلام.
- حساس و پیچیده بودن امر تبلیغ و حساس بودن رسالت تبلیغ.
- قرار گرفتن تبلیغ در کانون توجه تمام سطوح حوزه علمیه.

۱-۳-۵. راهبردهای کلان در زمینه رفع علل استعاری و اسطوره‌ای ضعف بینش سیاسی

- ترویج و توسعه شعارهای مرتبط با سیاست دینی و یگانگی دین و سیاست یا تأکید بر دینی بودن سیاست مانند (حضرت امام حسین علیه‌السلام هم سیاسی است یا گریه ما هم سیاسی است) (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۳، ص ۳۲۷).
- ترویج شعارهای مرتبط با عدم جدایی دین از سیاست یا دینی بودن امر سیاست، نظیر؛ «اسلام دین سیاست است» (خامنه‌ای، ۱۳۵۸/۶/۲) یا «سیاست ما عین دیانت ماست»، در رسانه‌های مرتبط با حوزه علمیه، رسانه‌های عمومی کشور، نشریات و عرصه‌های متنوع فضای مجازی.

- تبیین و ترویج نسبت حکومت اسلامی و بخشیده شدن گناهان بزرگ و همچنین بی‌ارزش بودن عبادات در حکومت طاغوت (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۲/۳) «لَأَعْدِبَنَّ كُلَّ رَعِيَّةٍ فِي الْإِسْلَامِ اطاعت اماما جائرا ليس من الله عزّ وجلّ و ان كانت الرّعيّة في اعمالها برة تقية، ولأغفونّ عن كلّ رعيّة في الاسلام اطاعت اماما هاديا من الله عزّ وجلّ و ان كانت الرّعيّة في اعمالها ظالمة مسيئة» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۳۷۶).

- بازمینی در تصویرسازی‌های انجام‌شده در رابطه با برخی قهرمانان عرصه تقوا و فقاقت و بازنمایی وجوه سیاسی زندگی ایشان و اصلاح تصویرهای کاریکاتوری از ایشان.
- ترویج استعاره یا برچسب «ننگ‌بودن بی‌اعتنایی مسائل نظام اسلامی» (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۷/۱۹). در قبال «افتخار کردن به آلوده‌نشدن با مسائل حکومتی» در رابطه با مبلغان یا گروهی از عالمان دینی که از مسائل سیاسی و مسائل نظام اسلامی فاصله گرفته‌اند.
- پیش‌گیری از الگونمایی یا اسطوره‌سازی‌هایی که برای برخی از روحانیون یا فقه‌دانان مخالف حکومت اسلامی و ولایت فقیه انجام می‌گیرد و روشنگری در جهت تبیین درستی یا نادرستی تصویرسازی‌های انجام‌شده در این زمینه.

نتیجه‌گیری

استعاره‌ها و اسوه‌های عملی، از جمله مؤثرترین معتبرها یا اعتبارات عقلانی است که نقش مهمی در شکل‌گیری باورهای ناخودآگاه، ساختارهای اجتماعی و حتی کنش‌ها، احساسات و گرایش‌های افراد، ایفا می‌کند. با این وجود در تحلیل پدیده‌ها یا مسائل اجتماعی، کمتر به این عوامل توجه شده و بی‌توجهی به این عوامل هم در ناحیه فهم عوامل مؤثر در ساخت یک مساله، تحلیل‌گران را به وادی خطای محاسباتی سوق می‌دهد و هم در ناحیه راه حل‌ها و ارائه راهبردها، به نقص یا ناکارآمدی راهبردها منجر خواهد شد. مدل تحلیل لایه‌ای علت‌ها (CLA) از جمله فکرافزارهایی است که توانسته است، استعاره‌ها و اسوه‌های عملی را در دستگاه تحلیلی مسائل اجتماعی جای داده و بر نقش بی‌بدیل آنها در شکل‌گیری مسائل اجتماعی تأکید نماید.

تحقیق حاضر که بر مسائل بینشی مبلغین دینی متمرکز بود و از میان مسائل متنوعی که در رابطه با مسائل بینشی مبلغین قابل طرح است بر دو «مسأله فرعی‌انگاری تبلیغ دینی» و «ضعف بینش سیاسی مبلغین دینی» تأکید کرده و با بیان ابعاد متنوع آن، استعاره‌ها و نمادها یا اسطوره‌هایی که در شکل‌گیری مسائل پیش‌گفته، مؤثرند را

برشمرده و روش تأثیرگذاری آنان را به صورت مختصر تبیین کرده است و از این رهگذر بر نقش استعاره‌ها و نمادها در شکل‌گیری مسائل اجتماعی تأکید کرده است. در پایان براساس داده‌های تحلیل شده و به صورت متناظر، راهبردهای کلان-سلبی و ایجابی- و اقدامات پیشنهادی را در جهت برطرف کردن علت‌های استعاری و اسطوره‌ای مسائل پیش‌گفته بیان شد که تولید و توزیع آنان توسط ادیبان، نویسندگان و شاعران در رتبه اول و در رتبه بعد و در عرصه جریان‌سازی اجتماعی و راهبری جامعه بر عهده بزرگان، متنفذین و رهبران جامعه است.

فهرست منابع

* قرآن کریم

- اسد سنگابی، کریم. (۱۳۷۷). اسطوره چیست؟ نشریه ادبیات داستانی، ش ۴۷.
- الهاشمی، احمد. (۱۳۸۱). جواهرالبلاغه. قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- پارسانیا، حمید. (۱۳۹۶). نماد و اسطوره. قم: کتاب فردا.
- تنکابنی، محمدبن سلیمان. (بی تا). قصص العلماء. تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
- جاوت، گارث؛ ادانل، ویکتوریا. (۱۳۹۰). تبلیغات و اقناع (مترجم: حسین افخمی، چاپ اول). تهران: همشهری.
- چاتریس - بلک، جانانان. (۱۳۹۸). تحلیل انتقادی استعاره: رویکردی شناختی - پیکره‌ای (مترجم: یکتا پناه پور). قم: لوگوس.
- حسن زاده، رسول. (۱۴۰۱). عضو مرکز مطالعات راهبردی حوزه علمیه قم.
- حیدری پور، عباس. (۱۴۰۱). قائم مقام پژوهشکده باقرالعلوم (ع). قم.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۵۸/۶/۲). اسلام دین سیاست است. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای - <https://farsi.khamenei.ir/sahifeh-content?id=14799>
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۰/۶/۲۵). بیانات در جمع ائمه سراسر کشور، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای - <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2488>
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۰/۹/۱۱). بیانات در جمع روحانیون تیپ مستقل ۸۳ امام صادق (ع)، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2518>
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۰/۷/۲۰). بیانات در اجتماع بزرگ مردم کرمانشاه. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای - <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17510>

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۱/۲/۳). بیانات در جمع فرماندهان نیروی زمینی ارتش، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=19442>

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۱/۷/۱۹). بیانات در جمع اجتماع مردم بجنورد، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21126>

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۴/۹/۴). بیانات در جمع فرماندهان گردان‌های بسیج، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=31519>

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۵/۵/۳۱). بیانات در جمع ائمه جماعت مساجد استان تهران. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34109>

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۵/۶/۱۶). بیانات در اولین جلسه درس خارج فقه در سال تحصیلی ۱۳۹۵. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34309>

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۴۰۲/۰۴/۲۱). بیانات در دیدار مبلغین و طلاب حوزه‌های علمیه سراسر کشور. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=53333>

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۹). رهبر معظم انقلاب اسلامی، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. تهران: صهبا.

خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۸۷). صحیفه نور (ج ۶). تهران: مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام.

رایینز. جاج. (۱۳۹۷). رفتار سازمانی (ج ۱، مترجم: مهدی زارع، چاپ هشتم). تهران: نشر نص.

رهدار، احمد. (۱۳۹۹). بیانات در سلسله نشست‌های نظام سیاسی اسلام با موضوع نظام سیاسی

فقاقت، برگرفته از سایت: <https://B2n.ir/d97254>

سالاری فر، محمدرضا؛ غروی، سیدمحمد؛ کاویانی، محمد؛ خداپناهی، محمدکریم؛ عباسی،

اکبر؛ آذربایجانی، مسعود؛ موسوی اصل، سیدمهدی و تیبک، محمدتقی. (۱۳۹۸).

- روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی (چاپ هفتم). قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه. تهران: سمت.
- سکاکی، ابویعقوب یوسف بن محمد. (۱۴۵۷ق). *مفتاح العلوم* (ج ۱). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شیخزاده، محمد؛ بنی‌اسد، رضا. (۱۳۹۹). تحلیل مضمون: مفاهیم، رویکردها و کاربردها (ویراستار: سیدعلی اصغر سلطانی). تهران: نشر لوگوس.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۶۲). *مجمع البحرین*. تهران: مرتضوی.
- عنایت‌ا...، سهیل؛ میلوویه‌یج، ایوانا. (۱۳۹۵). تحلیل لایه‌ای علت‌ها، پژوهشی تحول‌گرا با نگاهی نظری و کاربردی (ج ۱، مترجمان مریم یوسفیان و دیگران). تهران: نشر شکیب.
- فرید، محمدرضا. (۱۴۰۱). *طلبه درس خارج حوزه علمیه قم*.
- کشکولی، محمد. (۱۴۰۱). *طلبه درس خارج حوزه علمیه قم*.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۶۵). *الکافی* (ج ۱، مصحح: علی‌اکبر غفاری). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). *مجموعه آثار* (ج ۶ و ۷). تهران: انتشارات صدرا.
- وانر، رکس. (۱۳۷۹). *مفهوم اسطوره* (مترجم: ابوالقاسم اسماعیل‌پور). نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۲۷ و ۲۸، صص ۱۶-۲۵.

- Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2488> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2011, October 12). Statements at the large gathering of people in Kermanshah. Information Website for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17510> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2012, April 22). Statements to the commanders of the Army's Ground Force. Information Website for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=19442> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2012, October 11). Statements at the gathering of people in Bajnourd. Information Website for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21126> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2015, November 25). Statements to the commanders of Basij battalions. Information Website for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=31519> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2016, August 21). Statements to the Imams of mosques in Tehran province. Information Website for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34109> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2016, September 6). Statements in the first advanced jurisprudence class of the academic year 2016. Information Website for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34309> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2020). *The Supreme Leader's Islamic Revolution: The general outline of Islamic thought in the Quran*. Tehran: Sahba. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2023, April 10). Statements in the meeting with missionaries and seminary students from across the country. Information Website for the

- Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=53333> [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2008). *Sahifeh-ye Noor* (Vol. 6). Tehran: Center for the Organization and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Kulayni, M. (1986). *Al-Kafi* (Vol. 1, A. A. Ghafari, Ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian]
- Motahhari, M. (2017). *Collection of works* (Vols. 6 & 17). Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Parsania, H. (2017). *Symbol and myth*. Qom: Kitabe Farda. [In Persian]
- Rahdar, A. (2020). Statements in a series of sessions on the political system of Islam regarding the political system of jurisprudence. Retrieved from: <https://B2n.ir/d97254> [In Persian]
- Robbins, S. P. (2018). *Organizational behavior* (M. Zarei, Trans., 8th ed.). Tehran: Nashr Nas. [In Persian]
- Sakaki, A. (2016). *Miftah al-Ulum* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Salari Far, M. R., Gharaei, S. M., Kaviani, M., Khodapanahi, M. K., Abbasi, A., Azarbajani, M., Mousavi-Asl, S. M., & Tabik, M. T. (2019). *Social psychology with an Islamic perspective* (7th ed.). Qom: Research Institute of Howzah and University; Tehran: Samt. [In Persian]
- Sheikhzadeh, M., & Bani-Asad, R. (2020). *Thematic analysis: Concepts, approaches, and applications* (S. A. Soltani, Ed.). Tehran: Logos Publishing. [In Persian]
- Tahriri, F. (1983). *Majma' al-Bahrayn*. Tehran: Mortezaavi. [In Persian]
- Tonekaboni, M. (n.d.). *Stories of the scholars*. Tehran: Islamic Publishing House. [In Persian]
- Warner, R. (2000). *The concept of myth* (A. Ismailpour, Trans.). *Journal of Mahe Honar*, 27-28, pp. 16-25. [In Persian]

An Application of Social Tolerance Strategies in Islamic-Iranian Governance: A Meta-Analysis of Research¹

Taha Ashayeri¹

Elham Abbasi²

Mojtaba Shoa Ardabili³

Tahereh Jahan Parvar⁴

1. Assistant Professor, Department of History and Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author).

Email: t.ashayeri@gmail.com; Orcid: 0000-0018-2110-8899

2. Assistant Professor, Department of Social Sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Email: elham@pnu.ac.ir; Orcid: 0000-0001-7244-6309

3. PhD in Political Science - International Relations, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Email: mojtabaardabili95@gmail.com; Orcid: 0000-0018-2110-8892

4. PhD Student in Cultural Sociology, Faculty of Social Sciences, Communications and Media, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

Email: jparvar@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-2098-9861

Abstract

Social tolerance, meaning endurance, resilience, broad-mindedness, patience, freedom of speech, expression of opinion, and consensus based on collective measures, forms the foundation for the emergence of an Islamic government and the continuation of religious governance. The primary objective of this research is to study the application of social tolerance strategies in Islamic-Iranian governance. The research methodology is quantitative meta-analysis (survey) using the CMA2

1. **Cite this article:** Ashayeri, T., Abbasi, E., Ardebili Shoa, M., & Jahan Parvar, T. (2024). An Application of Social Tolerance Strategies in Islamic-Iranian Governance: A Meta-Analysis of Research. *Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 142-184. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.61985.1851>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

▣ **Received:** 25/09/2021 • **Revised:** 08/11/2023 • **Accepted:** 29/06/2024 • **Published online:** 28/09/2024

© **The Authors**

software and non-probability sampling method. From a statistical population of 46 documents from 2004 to 2023, after screening and applying inclusion and exclusion criteria, 35 documents (sample size) were selected while considering validity and reliability. The results indicate that political factors (awareness of civil rights, ethnocentrism, political culture, political participation); cultural factors (cultural intelligence, cultural capital, use of mass media, level of religiosity); psychological factors (moral individualism, hope for the future, relative deprivation, resilience); social factors (social cohesion, feeling of social discrimination, life satisfaction, social participation); and demographic factors (education level, income level, socio-economic status) influence social tolerance.

Keywords

Islamic governance, social tolerance, social capital, religious affiliation.

کاربست راهبردهای مدارای اجتماعی در حکمرانی

اسلامی - ایرانی: فراتحلیل پژوهش‌ها^۱

- طاها عشایری^۱ الهام عباسی^۲ مجتبی شجاع‌اردبیلی^۳ طاهره جهان‌پرور^۴
۱. استادیار، گروه تاریخ و جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول).
Email: t.ashayeri@gmail.com; Orcid: 0000-0018-2110-8899
۲. استادیار، علمی گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
Email: elham@pnu.ac.ir; Orcid: 0000-0001-7244-6309
۳. دکتری علوم سیاسی، روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد تبریز، ایران.
Email: mojtabaardabili95@gmail.com; Orcid: 0000-0018-2110-8892
۴. دانشجوی دکتری، جامعه‌شناسی فرهنگی دانشکده علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران.
Email: jparvar@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-2098-6861

چکیده

مداری اجتماعی، به معنای تساهل، بردباری، تاب‌آوری، صعه صدر و شکیبایی، آزادی بیان، اظهار عقیده و اجماع بر اساس تدابیر جمعی است. بنیان‌های ظهور حکومت اسلامی و تداوم حکمرانی دینی؛ توجه به اصل مدارای اجتماعی است. هدف اصلی این پژوهش، مطالعه کاربردهای مدارای اجتماعی در حکمرانی اسلامی-ایرانی است. روش پژوهش از نوع فراتحلیل کمی (پیمایشی)، با نرم‌افزار CMA۲ و به روش نمونه‌گیری غیراحتمالی انجام شده است. از جامعه آماری ۴۶ سند در بازه زمانی ۱۳۸۳ الی ۱۴۰۲ پس از غربال‌گری و ملاک ورود و خروج و ۳۵ سند (حجم نمونه) با رعایت روایی و پایایی انتخاب شدند. نتایج نشان می‌دهد که عوامل سیاسی (آشنایی با حقوق شهروندی، قوم‌مداری، فرهنگ سیاسی، مشارکت

۱. **استاد به این مقاله:** عشایری، طاها؛ عباسی، الهام؛ اردبیلی شجاع، مجتبی و جهان‌پرور، طاهره. (۱۴۰۳). کاربرد راهبردهای مدارای اجتماعی در حکمرانی اسلامی-ایرانی: فراتحلیل پژوهش‌ها. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۲(۴۵)، صص ۱۴۲-۱۸۴.
<https://doi.org/10.22081/JISS.2024.61985.1851>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان
□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۳ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۸/۱۷ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

سیاسی)؛ فرهنگی (هوش فرهنگی، سرمایه فرهنگی، استفاده از رسانه‌های جمعی، میزان دین‌داری)؛ روانی (فردگرایی اخلاقی، امید به آینده، محرومیت نسبی، تاب‌آوری)؛ اجتماعی (انسجام اجتماعی، احساس تبعیض اجتماعی، رضایت از زندگی، مشارکت اجتماعی) و جمعیتی (سطح تحصیلات، میزان درآمد، پایگاه اقتصادی-اجتماعی) در مدارای اجتماعی تأثیرگذار است.

کلیدواژه‌ها

حکمرانی اسلامی، مدارای اجتماعی، سرمایه اجتماعی، تعلق مذهبی.

مقدمه

مدارا به عنوان فضیلتی اجتماعی و قاعده‌ای سیاسی، امکان همزیستی صلح‌آمیز افراد و گروه‌هایی را که دیدگاه‌های متفاوتی دارند و با روش‌هایی متفاوت در جامعه‌ای واحد زندگی می‌کنند را فراهم می‌کند. مدارا براساس آیین‌نامه یونسکو (۱۹۹۵م)، به معنای احترام گذاشتن، پذیرش و ارج نهادن به فرهنگ‌های متنوع قومی و اجتماعی، وجود آزادی بیان و عقیده است (گلابی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۳۵۰). از نگاه ویلیام هر (۱۹۷۶م)، اصل حریت؛ عقلانیت؛ اصل بی‌طرفی؛ اصل پذیرش از ارکان اصلی مدارا و تحمل اجتماعی هستند (کرمانشاهی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۰۸). مدارای اجتماعی از مهم‌ترین معیارهای حکمرانی اسلامی در دوران پساانقلابی و جزئی از فضایل سیاسی و اخلاقی آن محسوب شده؛ به طوری که آزادی بیان و عقیده؛ آزادی علایق و آداب دینی - مذهبی؛ آزادی انتخابات، احزاب و آزادی اعلام مواضع؛ توجه به اصل کرامت انسانی و اخلاق اسلامی از کاربرت راهبردی مدارا در الگوی حکمرانی نظام جمهوری اسلامی ایران تلقی می‌شوند (برخورداری، ۱۳۹۹، ص ۵۰). مدارای اجتماعی، اساس و سازه مهم مردم‌سالاری دینی در حکومت اسلامی بوده و به معنای برخورد مناسب، رأفت اسلامی - دینی، نرم‌خویی، خوش‌زبانی و دوری از تندخویی است. مدارا در سطح کلان در ارتباط با شهروندان و گروه‌های قومی منجر به بالارفتن آستانه تحمل، بردباری و شکیبایی در برخورد با منتقدان و توجه کردن به آرا و عقاید گروه‌های غیرخودی می‌گردد. جامعه اسلامی به حقوق و آزادی مدنی و تعامل مناسب با افرادی که علیه امنیت ملی تبانی نکرده و زیانی نمی‌رسانند، احترام بیشتری قائل است. به طوری که در صدر اسلام و هنگام تشکیل حکومت توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله؛ اصول مدارای اجتماعی پایه‌گذاری شده است. در جامعه ایرانی، تعامل میان حکومت - مردم و مردم - مردم، از معیارهای فرهنگی - دینی به‌شمار می‌رود و کاربرت مدارای اجتماعی در طرح‌های حکمرانی اسلامی - ایرانی تابع شناسایی راهبرد، طرح‌ها و استراتژی‌های پیاده‌سازی آن در جامعه است. هدف اصلی پژوهش حاضر تدوین و طراحی راهبردهای مدارای اجتماعی در ایران با تکیه بر مرور سیستماتیک و فراتحلیل پژوهش‌های تجربی در بازه زمانی ۱۳۸۳ الی ۱۴۰۲ است.

۱. بیان مسئله

مدارا از مهم‌ترین مباحث اجتماعی و فرهنگی حکومت اسلامی تلقی می‌شود. جامعه ایرانی مهد پذیرش آیین اسلام است. به طوری که سرزمین ایران دارای تنوع قومی (گنجدینه اقوام) و همواره زیستگاه اقوامی با فرهنگ‌های گوناگون بوده است (گودرزی، ۱۳۸۴، ص ۲۱). مدارای اجتماعی، مسئله مهم جوامع چند قومی بوده و در صورت پایین بودن آن؛ زندگی جمعی در جوامع چند فرهنگی دشوار و پرهزینه خواهد بود (نصراللهی، ۱۳۹۵، ص ۱). جامعه ایران نیز با خرده فرهنگ‌های متعدد، از دیرباز بافت چند فرهنگی و چند قومی داشته است (دومهری و همکاران، ۱۳۹۸). مدارا، یکی از مفاهیم رایج در فرهنگ سیاسی و به معنای تحمل، شکیبایی و بردباری با وجود انتقاد و تضاد عقاید میان گروه‌های اجتماعی است. وجود تنوع، هویت قومی و زبانی در جامعه ایرانی و پراکندگی جغرافیایی آن الزام می‌کند که مدارا بیش از پیش مورد توجه قرار بگیرد. با نگاهی گذرا به تحولات منطقه و ظهور اغتشاشات، آشفتگی‌های اجتماعی، نزاع قومی و تنش‌های منطقه‌ای، می‌توان یکی از بسترهای این بحران را فقدان عوامل مرتبط با مدارای اجتماعی دانست، وجود مدارای اجتماعی، باهدف ایجاد تعامل قومی و همزیستی مسالمت‌آمیز، می‌تواند خشونت‌های سیاسی و قومی را کاهش داده و بسترهای خلق سرمایه اجتماعی در سطح کلان را فراهم سازد. درباره مدارا، پژوهش‌های گوناگونی در بازه زمانی ۱۳۸۳ الی ۱۴۰۲ حدود ۴۶ پژوهش در منابع علمی نورمگز، مگ ایران، ایران داک، جهاد دانشگاهی، پایگاه علوم انسانی ثبت شده که ۳۵ مورد آن جهت فراتحلیل کمی انتخاب شدند. با توجه به گستردگی و فراوانی موضوع، نبود انسجام نظری و تجربی؛ پژوهش فعلی باهدف ترکیب نتایج با استفاده از آزمون d کوهن و f فیشر در قالب اندازه اثر effect size اقدام به مرور نظام‌مند پژوهش در بازه زمانی فوق کرده تا مهم‌ترین عوامل مؤثر بر مدارای اجتماعی را شناسایی کند. با توجه به مباحث فوق، مهم‌ترین پرسش پژوهش عبارت است از:

- مهم‌ترین راهبردهای مدارای اجتماعی در حکمرانی اسلامی-ایرانی پس از انقلاب اسلامی ایران کدام‌اند؟

- تأثیر راهبردهای سیاسی، فرهنگی، روانی، اجتماعی و جمعیتی بر مدارای اجتماعی چگونه است؟

۲. پیشینه پژوهش

۲-۱. خارجی

نتایج مطالعاتی ستوکل و ککا^۱ (۲۰۲۲م)، نشان می‌دهد که مدارا از دیرباز از مهم‌ترین ویژگی جامعه لیبرال دموکراسی شناخته می‌شود، پذیرش تنوع، شهروندی جهان‌شمول و آزادی در عقاید و باورهای متخلف مذهبی و قومی، از نشانه‌های مدارای اجتماعی-سیاسی است. در اصل تمایل به اجازه بیان آزادانه علایق و عقاید در نظام سیاسی، تقویت کنشگران مدنی از معیارهای مهم مدارا هستند. ولسیوز و همکاران^۲ (۲۰۲۱م)، به این نتیجه رسیدند که با کاهش تعصب اجتماعی، تصورات قالبی و پیش‌داوری میان مهاجران، سطح مدارای اجتماعی افزایش می‌یابد. همچنین با افزایش میزان احترام و پذیرش تنوع قومی، مدارا توسعه بیشتری پیدا می‌کند. ورکیوتن و همکاران^۳ (۲۰۲۱م)، در تحقیق خود دریافتند که عوامل فردی، هنجارهای اجتماعی، باورهای مذهبی، فضای کسب‌وکار، مشارکت سیاسی و سرمایه فرهنگی، در ایجاد و حفظ مدارای اجتماعی مؤثر هستند. نتایج پژوهش کرولی و والش^۴ (۲۰۲۰م)، نشان می‌دهند که مدارا یکی از ضروریات عناصر در جامعه چندنژادی، چندقومیتی و چندملیتی و چندجنسیتی است. همچنین سرمایه اجتماعی، افزایش رضایت از زندگی در جوامع چندقومی، پیوندهای اجتماعی و اعتماد اجتماعی زمینه‌ساز مدارای اجتماعی هستند. درنهایت ون درن^۵ (۲۰۱۴م)، به این اشاره کرده‌اند که مدارا را می‌توان معادل «فضیلت معیوب»

1. Stoeckel, Ceka.
2. Velthuis & et al.
3. Verkuyten & et al.
4. Crowley & Walsh.
5. Van Doorn.

فرض کرد؛ زیرا منجر به پذیرش تفاوت‌های میان دیگران و خودمان شده و از تمایز و تفاوت‌های فرهنگی و اخلاقی و رفتاری را تبدیل به یک معیارهای می‌کند که بر حقوق شهروندی تکیه دارد، با این حساب همین مدارا، از خشونت‌های سیاسی و قومی ممانعت می‌کند.

۲-۲. داخلی (فراتحلیل پژوهش)

فراتحلیل تنها با مطالعات پیمایشی سروکار دارد که مربوط به پژوهش‌های داخلی - ایرانی است، به دلیل رعایت حجم مقاله، مهم‌ترین نتایج هر مقاله به گونه اختصار در جدول زیر ارائه شده است.

جدول شماره ۱: پیشینه پژوهش

عنوان	نویسنده	هویت قومی	نوع سند	گروه مورد مطالعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	مکان
مطالعه تأثیر علل دینی و سرمایه اجتماعی بر میزان مدارای اجتماعی	میرزایی و همکاران (۱۴۰۲)	فارس	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۳۲۶	طبقه‌ای متناسب	دانشگاه فردوسی مشهد
مدارای اجتماعی در جامعه فردگرا: مطالعه تأثیر فردگرایی بر مدارای اجتماعی جوانان در شهر بجنورد	افرا (۱۴۰۱)	فارس	رساله ارشد	جوانان	۸۲۵	خوشه‌ای چند مرحله	بجنورد
تبیین جامعه‌شناختی مدارا و ابعاد آن (مورد مطالعه: شهروندان هجده سال به بالا استان کرمانشاه)	احمدی و همکاران (۱۴۰۰)	کرد	مقاله پژوهشی	شهروندان هجده سال به بالا	۸۵۵	خوشه‌ای چند مرحله	کرمانشاه

عنوان	نویسنده	هویت قومی	نوع سند	گروه مورد مطالعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	مکان
عوامل مرتبط با مدارای اجتماعی در میان بختیاری‌ها و دهکردی‌های مقیم شهرکرد	اردشیری لردگانی (۱۴۰۰)	کرد و لر	رساله ارشد	اقوام	۴۸۴	تصادفی	شهرکرد
شناسایی و تدوین مدل ترکیبی عوامل اجتماعی مؤثر بر مدارای اجتماعی تماشاگران لیگ برتر فوتبال ایران	بنی اسدی و همکاران (۱۴۰۰)	فارس	مقاله پژوهشی	تماشاگران	۳۹۹	هدفمند	ایران
بررسی مدارای اجتماعی و دلالت‌های اجتماعی- فرهنگی مؤثر بر آن در شهر کاشان	پیری (۱۴۰۰)	فارس	رساله دکتری	شهروندان	۵۰۰	تصادفی ساده	کاشان
بررسی رابطه میان میزان دین‌داری و مدارای اجتماعی کارکنان ادارات با ارباب رجوع شهرستان جغتای	دستورانی (۱۴۰۰)	فارس	رساله ارشد	کارکنان	۲۲۵	تصادفی خوشه	جغتای
راهبردهای ارتقای مدارای اجتماعی با تأکید بر نقش سرمایه اجتماعی و سرمایه فرهنگی	دومهری و همکاران (۱۴۰۰)	مازنی	مقاله پژوهشی	تحلیل ثانویه		هدف‌مند	مازندران

عنوان	نویسنده	هویت قومی	نوع سند	گروه مورد مطالعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	مکان
بررسی تعیین‌کننده‌های اقتصادی و اجتماعی مدارا در میان شهروندان شهر مشهد	زردموی اوردکلور (۱۴۰۰)	فارس	مقاله پژوهشی	شهروندان	۴۰۰	خوشه‌ای	مشهد
بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مدارای اجتماعی (مورد مطالعه: گروه‌های قومی ساکن اهواز)	زندى دره غریبی و همکاران (۱۴۰۰)	عرب	مقاله پژوهشی	اقوام	۳۸۴	تصادفی	اهواز
رابطه کیفیت زندگی شهری با مدارای اجتماعی در شهر تهران	جباری مراغوش (۱۳۹۹)	فارس	مقاله کنفرانسی	شهروندان	۱۲۴۹ ۶۵۰	خوشه‌ای	تهران
بررسی رابطه بین میزان دین‌داری با میزان مدارای اجتماعی در میان دانشجویان	اونق و همکاران (۱۳۹۸)	ترکمن	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۳۰۶	طبقه‌ای تصادفی	کلاله
واکاوی جامعه‌شناختی چالش‌ها و فرصت‌های مرتبط با مدارای اجتماعی در میان شهروندان تهران	بیاتی و همکاران (۱۳۹۸)	فارس	مقاله پژوهشی	شهروندان	۳۸۴	طبقه‌ای تصادفی	تهران
تبیین جامعه‌شناختی رابطه هوش فرهنگی و مدارای اجتماعی در میان شهروندان	بهشتی و همکاران (۱۳۹۸)	لر	مقاله پژوهشی	شهروندان	۴۰۰	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	ياسوج

عنوان	نویسنده	هویت قومی	نوع سند	گروه مورد مطالعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	مکان
رابطه میان سرمایه اجتماعی و مدارای اجتماعی (استان مازندران)	دومهری و همکاران (۱۳۹۸)	مازنی	مقاله پژوهشی	شهروندان	۴۰۰	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	مازندران
مدارای اجتماعی در جوامع چندفرهنگی: مطالعه پیمایشی اقوام شهر میاندوآب	قادرزاده و نصراللهی (۱۳۹۸)	آذری	مقاله پژوهشی	اقوام	۳۱۳	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	میاندوآب
دین‌داری: مدارای اجتماعی یا فاصله اجتماعی (پیمایشی در میان مسلمانان و مسیحیان شهر تهران)	قاضی‌نژاد و اکبرنیا (۱۳۹۶)	فارس	مقاله پژوهشی	شهروندان مسلمان و مسیحی	۲۰۴	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	تهران
بررسی جامعه‌شناختی رابطه الگوهای دین‌داری با انواع مدارای اجتماعی (دانشجویان دانشگاه شیراز)	مؤمنی و همکاران (۱۳۹۵)	فارس	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۳۷۶	تصادفی ساده	شیراز
بررسی جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه فرهنگی بر ارتباطات میان فردی با تأکید بر مدارای اجتماعی	فیروزجائیان و همکاران (۱۳۹۵)	مازنی	مقاله پژوهشی	جوانان	۴۰۰	خوشه‌ای تصادفی	ساری
بررسی رابطه سرمایه اجتماعی با مدارای سیاسی دانشجویان (مطالعه موردی: دانشگاه شیراز)	جهانگیری و همکاران (۱۳۹۵)	فارس	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۳۹۰	طبقه‌ای	شیراز

عنوان	نویسنده	هویت قومی	نوع سند	گروه مورد مطالعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	مکان
سنجش تساهل سیاسی و عوامل مؤثر بر آن (دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد)	شهریاری و همکاران (۱۳۹۵)	فارس	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۶۰۰	طبقه‌ای تصادفی	مشهد
بررسی رابطه میان قوم‌مداری و مدارای اجتماعی	خلیلی (۱۳۹۵)	آذری و کرد	رساله ارشد	اقوام	۳۸۵	طبقه‌ای تصادفی	تهران
تأثیر اشکال سرمایه‌بر مدارای اجتماعی (شهروندان ۱۸ - ۵۰ ساله میاندوآب)	نصراللهی (۱۳۹۵)	عرب	رساله ارشد	شهروندان	۳۸۳	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	میاندوآب
بررسی رابطه احساس امنیت و مدارای اجتماعی در شهر اهواز	باقری و همکاران (۱۳۹۴)	عرب	مقاله کنفرانسی	ساکنان	۷۷۰	طبقه‌ای	اهواز
بررسی عوامل خانوادگی مؤثر بر مدارای اجتماعی (دانشجویان دانشگاه شهید چمران)	زالی‌زاده (۱۳۹۴)	عرب	رساله ارشد	دانشجویان	۳۷۴	طبقه‌ای	اهواز
عوامل اجتماعی مرتبط با مدارای اجتماعی (جوانان شهر یزد)	رام هفشجانی (۱۳۹۴)	فارس	رساله ارشد	جوانان	۳۸۴	طبقه‌ای تصادفی	یزد

عنوان	نویسنده	هویت قومی	نوع سند	گروه مورد مطالعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	مکان
بررسی جامعه‌شناختی ابعاد مدارای اجتماعی با تأکید بر ویژگی‌های شخصیتی	حسین زاده و همکاران (۱۳۹۴)	عرب	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۳۷۷	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	اهواز
بررسی رابطه میان سرمایه فرهنگی و مدارای اجتماعی معلمان مطالعه موردی: معلمان شهر اصفهان	حقیقتیان و همکاران (۱۳۹۳)	فارس	مقاله کنفرانسی	معلمان	۳۸۳	سهمیه‌ای	اصفهان
تبیین جامعه‌شناختی مدارای اجتماعی و ابعاد آن در میان اقوام ایرانی	بهشتی و رستگار (۱۳۹۲)	فارس	رساله ارشد	اقوام	۳۹۸	تصادفی ساده	اصفهان
بررسی تأثیر مشارکت اجتماعی بر مدارای اجتماعی در میان دانشجویان	گلابی و رضایی (۱۳۹۲)	آذری	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۳۰۷	تصادفی طبقه‌ای	مشکین‌شهر
سنجش مدارای اجتماعی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن (شهروندان ساکن تهران)	شریفی (۱۳۹۲)	فارس	رساله ارشد	شهروندان	۳۴۶	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	تهران

عنوان	نویسنده	هویت قومی	نوع سند	گروه مورد مطالعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	مکان
مدارای اجتماعی و ابعاد آن	ادیبی و همکاران (۱۳۹۱)	فارس	مقاله پژوهشی	شهروندان	۴۰۶	تصادفی ساده	اصفهان
مطالعه خانواده‌های شهر شیراز در زمینه عوامل و پیامدهای مدارا	جهانگیری و افراسیابی (۱۳۹۰)	فارس	مقاله پژوهشی	خانواده‌ها	۷۰۱	خوشه‌ای تصادفی	شیراز
سنجش میزان مدارای اجتماعی و عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر آن در شیراز	مقتدایی (۱۳۸۹)	فارس	رساله ارشد	شهروندان	۳۸۸	طبقه‌ای تصادفی	شیراز
بررسی رابطه میزان دین‌داری و انواع آن با مدارای اجتماعی	سراج‌زاده و همکاران (۱۳۸۳)	آذری	مقاله پژوهشی	دانشجویان	۳۳۵	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	اردبیل

۲-۳. نقد و بررسی پیشینه

پژوهش‌های انجام‌شده درباره مدارای سیاسی و اجتماعی با وجود داشتن یافته‌های ارزش‌مند، از یک جمع‌بندی و انسجامی کلی رنج می‌برند، داشتن مبانی نظری متفاوت، یافته‌ها متفاوت و با مکان جغرافیایی ویژه، امکان یک تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و داشتن یک چشم‌انداز کلی را غیرممکن می‌نمود، به این علت منظور این پژوهش با استفاده از روش فراتحلیل این است که مطالعاتی که دارای سنجه کمی (پیمایش) دارند، شناسایی کرده و بتوان متغیرهای مشابه را ترکیب و مکانیسم‌های علی مشترک اثرگذار بر مدارای اجتماعی-سیاسی را شناسایی نمود.

۳. مبانی نظری

مدارا، همواره مستلزم فائق آمدن است (Wolf, 2003, p.149). به طور کلی، امروزه حضور افراد و گروه‌های مختلف با اندیشه‌ها و رفتارهای متفاوت در کنار هم و لزوم احترام به حقوق یکدیگر (حاجیانی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۱)، داشتن زندگی مسالمت‌آمیز و دوری از رفتارهای شتاب‌زده توأم با خشونت از حساسیت ویژه‌ای برخوردار است (فیروزجانیان و همکاران، ۱۳۹۵). مدارا معادل کلمه لاتین Tolerance یا Toleration است. گروهی آن را معادل کلمه رواداری (پایا، ۱۳۸۱) یا مدارا کردن و خویش‌داری تعریف کرده‌اند (نیکفر، ۱۳۷۷). مدارا، نوعی الگوی رفتاری یا فضیلت اخلاقی از تساهل ورزی (والزر، ۱۳۸۳) و فضیلت پرهیز کردن از توسل به قدرت در برابر عقیده یا عمل دیگران است (Wernak, 2000, p.198). مدارای اجتماعی-سیاسی را می‌توان توجه به دیگران، ارزش‌مندشمردن تفاوت‌ها، پل‌زدن شکاف‌های فرهنگی، نپذیرفتن اندیشه‌های قالبی غیرمنصفانه، کشف زمینه‌های مشترک، ارج نهادن تنوع و توانایی زندگی، اجازه‌دادن به دیگران برای زندگی، توانایی اعمال نگرشی عینی و منصفانه عقاید، اعمال، مذهب و همه موارد متفاوت از دیدگاه فرد تعریف کرد (دومهری و همکاران، ۱۳۹۸). کلمه مدارا در سده ۱۶ جهت مقابله با شکاف فرقه‌های مذهبی و برای ترویج مدارای مذهبی مطرح شد (Conyers, 2001) و لازمه آن احترام به باور و عقیده‌های متفاوت و گوناگون است (قانع‌راد و خسروخاور، ۱۳۹۰، ص ۴۹) که نوعی توانایی و تعهد به شناخت، احترام و مشارکت کردن (گودیکانست، ۱۳۹۰، ص ۷۹) و گفت‌وگو و توافق با افرادی متفاوت از ما به حساب می‌آید و به‌عنوان نیروی سیاسی-اجتماعی شناخته می‌شود (Schatz & Mona, 2004, p. 24). تساهل و مدارا درجایی معنا دارد که شخص قدرت مداخله و جلوگیری از آن کار یا اندیشه را داشته باشد، ولی درعین حال اقدامی نکند (Mendus, 1997, p. 8). مدارا به معنای احترام به دیگران در انتخاب آزادانه رفتار، باور و خصایص فردی (Dennis Yeates, 2007) و خویش‌داری در برابر تعصب و پیش‌داوری نابیجاست (Hurton, 2001).

۳-۱. مدارای اجتماعی در مبانی اسلامی

صلح به معنای رایج آن یعنی فقدان جنگ که بشر برای آن تلاش‌های زیادی کرده است، در آغاز صدر اسلام؛ جزئی از فلسفه بعثت انبیا الهی بوده است (میرکوشش و نوری صفا، ۱۳۹۲، ص ۷). متفکران اجتماعی، در طول تاریخ درصدد کشف سازوکارهای مقابله با خشونت بین جوامع انسانی و کاهش آن بودند، متفکران اسلامی با شناسایی و مکاشفه در باب نفس انسانی، سعه صدر، تحمل و شکیبایی به مکانیسم‌های کاهش تضاد و منازعه انسانی؛ در اصل مدارای اجتماعی-سیاسی را تدوین کردند (شجاعی، ۱۳۹۶، ص ۲۹). مدارا به معنای رعایت نمودن، صلح و آشتی کردن، ملایمت، نرمی، آهستگی، رفق، تسامح، بردباری اجتماعی، تحمل، فروتنی، تواضع و سازگاری (دهخدا، ۱۳۸۹، ص ۲۰۵۲۱)؛ احترام و ارج گذاشتن بر تنوع و اختلاف آمده است (میرکوشش و نوری صفا، ۱۳۹۲، ص ۷). مدارا از مهم‌ترین مفاهیم، الگو و رویکردهای حکمرانی در اندیشه اسلامی است. قرآن کریم، احترام به عقاید دیگران را در سوره بقره آیه ۲۵۶ تأکید کرده و نبود اجبار و اکراه در دین معیار حکمرانی مسالمت‌آمیز بیان کرده است. به طوری که رشته مستحکم را ایمان به خدا بیان کرده و در آیه ۱۱ سوره حجرات؛ توهین به گروه و قومیت را منع نموده است (حقی و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۴۹۰۰). عدم اجبار در دین؛ نیک زیستی با ناهم‌کیشان نشان‌گر اهمیت مدارا در آیین و ادیان اسلامی است (سیاح، ۱۳۸۸، ص ۱). بر همین مبنا، مدار یکی از اصول اخلاقی اسلام است که پیشوایان دینی در تعامل با جامعه به آن تأکید خاصی داشته‌اند و در تاریخ اسلام مدارای با مخالفان دینی، مذهبی، سیاسی و شخصی وجود دارد (احسانی، ۱۳۹۸، ص ۳۴).

۳-۲. آثار و پیامدهای مدارای اجتماعی در جامعه اسلامی

اسلام، مدارای اجتماعی را برگرفته از صعه صدر و رحمت و محبت درونی مسلمان به همدیگر می‌داند که منجر به تحمل عقاید مخالف باشد، به طوری که با حدود الهی سازگار باشد و فرد خواست دیگران را بر خود ترجیح می‌دهد (روزبه، ۱۳۸۶، ص ۲۱). اسلام در تعامل بین مردم و تعامل مردم با حاکم، معیارهای حکمرانی را در گام اول مدارای

اجتماعی قرار داده است. به طوری که یکی از پایه‌های قدرت بیشتر را داشتن مدارای اجتماعی بیشتر تلقی کرده است تا با فرصت تبادل آراء، اندیشه‌های اجتماعی و تدبیر، مسائل اجتماعی جامعه را حل نمایند (رشاد، ۱۳۸۲، ص ۷۷). اسلام تأکید می‌کند که از آثار و پیامدهای مدارا، جامعه آرام، امن و اجتناب از تنش‌های اجتماعی و روانی است؛ به طوری که رشد علمی تمدن اسلامی در سده ۴ و ۵ نیز؛ ناشی از فضای باز بحث و گفتگو در جامعه اسلامی بوده و همین امر بسترهای نفاق اجتماعی را از بین می‌برد، در اثر همین مدارای اجتماعی، از تعداد دشمنان کاسته شده و بر تعداد دوستان حکومت افزوده می‌شود (افتخاری و موحدیان، ۱۳۹۶، ص ۴۵). سیر تاریخی مدارا به زمان ظهور اسلام می‌رسد و مناظره و مدارا در آن، در سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله؛ جلوه‌های خاصی داشته است، ایشان نرمی و مهربانی را از خصایص الهی می‌داند و مدارای کردن با مردم را نیمی از ایمان و نرمش با آن‌ها را نیمی از زندگی تلقی کرده است (بیات و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۴۷۶) و از ارکان حکمرانی اسلامی و بعثت انبیا الهی، عدالت و میانه‌روی بوده است (آیه ۲۵ سوره حدید) و رعایت حقوق شهروندان از جمله مشارکت سیاسی، حقوق انسانی و آزادی فردی و اجتماعی، قضایی و سیاسی، از اصول حکمرانی اسلامی است که جایگاه مدارای اجتماعی را می‌رساند، به طوری که احکام دینی به عدالت، مهربانی، صالح و سازش؛ پخش قدرت، مشارکت سیاسی؛ آزادی‌های اندیشه و بیان عقاید بسیار اهمیت قائل است (جوادی ارجمندی و رجایی، ۱۴۰۱، ص ۳۷۶).

۳-۳. نظریه ارتباطات میان فرهنگی

در طول تاریخ، ریشه بسیاری از اختلافات و جنگ‌ها ناشی از سوء ادراک و فقدان شناخت ملت‌ها نسبت به یکدیگر بوده است (رضایی و زهره‌ای، ۱۳۹۰، ص ۸۸). متفکران عوامل اصلی در دوستی و صلح پایدار میان اقوام را منوط به اشتراکات فرهنگی میان آن‌ها می‌دانند (Kupchan, 2010, p. 411). فرهنگ، تنها فرصت و بستری برای دوستی و ایجاد زندگی مسالمت‌آمیز است (Longxi, 2009, p 202). فرهنگ، آموزش و گفتگوی فرهنگی میان جوامع، بستر کاهش نابرابری‌ها، منازعه و اختلاف‌ها به شمار می‌رود. به این

معنی ارتباطات فرهنگی نوعی دیپلماسی فرهنگی است. بیگانه‌هراسی^۱ و نژادپرستی^۲ دو مفهومی هستند که سطح مدارای اجتماعی را کاهش می‌دهند. بیگانه‌هراسی از لحاظ روانی حالتی از خصومت و ترس نسبت به برون‌گروه‌هاست (Reynolds & etal, 1987, p. 28) و ارتباطی بسیار عمیق با قوم‌مداری، ناسیونالیسم و محلی‌گرایی دارد (Yakushko, 2009, p. 43). فقدان شناخت و آگاهی در گروه‌ها و فقدان تماس، اثری منفی بر نگرش گروه‌ها نسبت به هم دارند (Allport, 1954). به‌زعم پارک در اجتماع انسانی رقابت هست، اما هنجارها به آن الگو بخشید و انسجام ایجاد می‌کند. رقابت و تضاد تحت تأثیر فرهنگ است. به‌زعم هاوولی، الف. گروه‌های یکپارچه: اتحاد مبتنی بر همزیستی مسالمت‌آمیز، قدرت خلاق گروه‌های انسانی را تقویت می‌کند و ب. گروه مقوله‌ای: اتحاد مبتنی بر اشتراک، قدرت دفاعی گروه را افزایش می‌دهد. اتحاد مبتنی بر همزیستی مسالمت‌آمیز حالت مولد و اتحاد مبتنی بر اشتراک، حالت حفاظتی دارد (Thomoen, 2012). تماس شخصی بین گروه‌های اجتماعی درک و شناخت متقابلی را موجب شده و از میزان خصومت طلبی آن‌ها به نسبت به یکدیگر خواهد کاست (Thomsen, 2012)؛ براین اساس، مردم دنیای پیرامون خود را از طریق معیارهای فضای فرهنگی درک می‌کنند. مردم با فرهنگ‌های گوناگون، دنیا را متفاوت درک کرده و این در ارتباطات بین فرهنگی جامعه تأثیر دارد. ارتباطات بین فرهنگی در جامعه، از خصومت گروهی کاسته و همچنین از درک متفاوت آن‌ها نسبت به دنیای پیرامون مشابه جلوگیری می‌کند (Samarov et al, 2012). فقدان شناخت کافی نسبت به هم در بین گروه‌های قومی و فرهنگی متفاوت منجر به شکل‌گیری پیش‌داوری و تعصب اجتماعی خواهد شد که با خود اثرات منفی از جمله نزاع بین گروهی، نابرابری، خصومت و تنش بین گروهی، فاصله اجتماعی، بی‌اعتمادی را در پی دارد (Kim, 2012). درنهایت ازدواج بین گروهی قومی (Muttarak, 2013)، دوستی بین گروهی (Lancee, 2012) ارتباط بین قومی در محل کار و تعامل

1. Xenophobia.

2. Racism.

اجتماعی روزانه در همسایگی (Wessendorf, 2013) به کاهش کشمکش‌ها و فاصله بین قومی کمک می‌کند.

۴. روش‌شناسی

در این تحقیق از فراتحلیل کمی بهره گرفته شده است. فراتحلیل برآورد اندازه اثر مطالعات در یک واحد اصلی است که با ارجاع به مقالات منتشره، سال پژوهش، متغیرهای معنی‌دار با وابسته ارزیابی می‌شود. برای دریافت و جمع‌آوری مقالات از سایت نورمگز، سیویلیکا، ایران داک و مگ ایران با کلیدواژه «مدارای اجتماعی» در بازه زمانی ۱۳۸۳ الی ۱۴۰۲، با حجم نمونه ۴۶ تحقیق را شناسایی و پس از کنترل از حیث روشی، اعتبار، روایی و یافته‌های علمی، تعداد ۳۵ سند وارد نرم‌افزار شده و اندازه اثر نهایی هر پژوهش و اثر نهایی کل به وسیله فرمول فیشر و کوهن برآورد شده است. روش‌های آماری تحقیق اطلاعات موجود در تحقیق پس از کدگذاری، با نرم‌افزار CMA2¹ برای انجام محاسبات آماری، تجزیه و تحلیل شدند. در فراتحلیل مبنای ارزیابی آماری؛ ضریب همبستگی و حجم نمونه و سال مطالعات است.

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. یافته‌های توصیفی

- ۶۰/۶ درصد از پژوهش‌ها مقاله علمی پژوهشی؛ ۹ درصد مقاله کنفرانسی و ۳۰/۳ درصد رساله‌های ارشد و دکتری بوده است.
- روش نمونه‌گیری ۳۹/۳ درصد خوشه‌ای چندمرحله‌ای؛ ۲۴/۱ درصد تصادفی ساده؛ ۲۷/۲ درصد تصادفی طبقه‌ای؛ ۶ درصد هدفمند غیراحتمالی و ۳ درصد سهمیه غیراحتمالی بوده است.
- به لحاظ هویت قومی مورد مطالعه در پژوهش ۵۴/۵ درصد فارس؛ ۱۵/۵ درصد

1. Comprehensive Meta Analysis

عرب؛ ۹ درصد مازنی و آذری؛ ۶ درصد گُرد و ۱ درصد ترکمن و گُرد بوده است.
 - از بعد گروه و جامعه مطالعه؛ ۵۱/۷ درصد شهروندان عادی؛ ۳۰/۳ درصد دانشجویان دانشگاه؛ ۶ درصد کارکنان دولتی)؛ ۳ درصد داده‌های تحلیل ثانویه ملی بوده است.

۲-۵. یافته‌های استنباطی

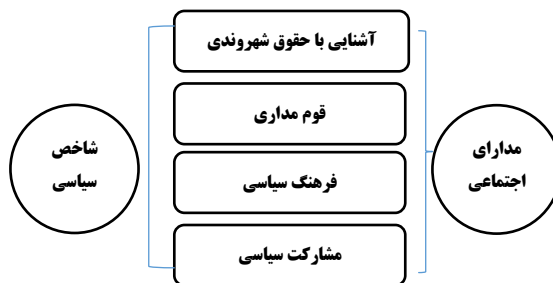
جدول شماره ۶: اندازه اثر پژوهش

گزارش آماری					عوامل اثرگذار	
sig	Z	حد پایین	حد بالا	اندازه اثر		
۰/۰۰۰	۳/۳۴۰	۰/۲۲۴	۰/۰۸۶	۰/۲۵۶	آشنایی با حقوق شهروندی	سیاسی
۰/۰۰۰	-۱۰/۴۲۶	-۰/۳۴۱	-۰/۲۵۳	-۰/۲۰۵	قوم مداری	
۰/۰۰۰	۸/۱۷۲	۰/۴۱۹	۰/۱۰۳	۰/۳۴۱	فرهنگ سیاسی	
۰/۰۰۰	۳/۵۴۱	۰/۱۶۲	۰/۰۸۸	۰/۱۷۹	مشارکت سیاسی	
۰/۰۰۱	۲/۸۶۶	۰/۱۶۷	۰/۰۸۴	۰/۱۲۵	هوش فرهنگی	فرهنگی
۰/۰۰۰	۹/۵۲۰	۰/۲۸۱	۰/۱۸۸	۰/۲۳۵	سرمایه فرهنگی	
۰/۰۰۰	۱۱/۰۱۳	۰/۷۰۳	۰/۳۱۰	۰/۱۵۹	استفاده از رسانه‌های جمعی	
۰/۰۰۲	۲/۲۹۷	۰/۶۱۹	۰/۰۵۷	۰/۳۷۲	میزان دین‌داری	
۰/۰۰۳	-۸/۷۱۰	۰/۱۷۱	-۰/۲۶۲	-۰/۱۳۸	فردگرایی اخلاقی	روانی
۰/۰۰۰	۵/۹۷۱	۰/۶۵۵	۰/۳۷۷	۰/۱۸۰	امید به آینده	
۰/۰۰۰	۴/۱۳۸	-۰/۲۸۱	-۰/۱۳۱	-۰/۱۵۵	محرومیت نسبی	
۰/۰۰۰	۶/۶۸۷	۰/۲۹۷	۰/۱۶۶	۰/۳۱۲	تاب‌آوری	

گزارش آماری					عوامل اثرگذار	
sig	Z	حد پایین	حد بالا	اندازه اثر		
۰/۰۰۰	۷/۸۰۱	۰/۵۶۱	۰/۳۶۲	۰/۳۶۷	انسجام اجتماعی	اجتماعی
۰/۰۰۰	-۳/۹۶۱	-۰/۳۶۴	-۰/۱۲۰	-۰/۲۴۱	احساس تبعیض اجتماعی	
۰/۰۰۰	۹/۷۵۲	۰/۸۷۱	۰/۱۲۶	۰/۱۹۵	رضایت از زندگی	
۰/۰۰۰	۸/۷۰۳	۰/۲۴۸	۰/۱۵۹	۰/۱۹۴	مشارکت اجتماعی	
۰/۰۰۰	۲/۰۲۰	۰/۴۷۳	۰/۳۵۳	۰/۴۱۵	سطح تحصیلات	جمعیتی
۰/۰۰۱	۳/۱۸۹	۰/۵۷۲	۰/۲۶۷	۰/۲۴۲	میزان درآمد	
۰/۰۰۰	۵/۶۸۱	۰/۳۸۸	۰/۱۴۷	۰/۲۹۶	پایگاه اقتصادی- اجتماعی	

بر این اساس، نتایج فوق نشان می‌دهد که:

الف. بین عوامل سیاسی و افزایش مدارای اجتماعی رابطه معنی‌داری وجود دارد. با افزایش میزان آشنایی با حقوق شهروندی، فرهنگ سیاسی و مشارکت سیاسی به همان میزان مدارای اجتماعی جامعه هم افزایش خواهد یافت و برعکس با افزایش قوم‌مداری، به همان میزان از سطح مدارای اجتماعی کاسته می‌شود.

شکل شماره ۱: کاربرد راهبردهای سیاسی مدارای اجتماعی

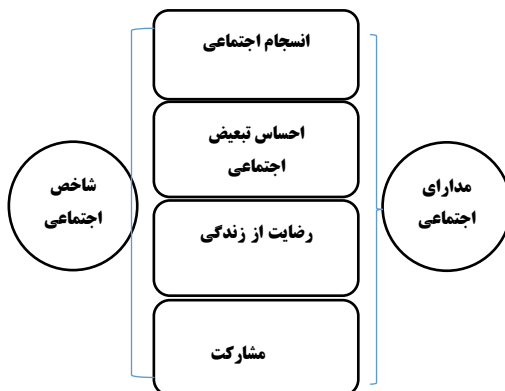
ب. میان عوامل فرهنگی و افزایش مدارای اجتماعی رابطه معنی‌داری وجود دارد. با

افزایش هوش فرهنگی و تقویت آن، سطح سرمایه فرهنگی استفاده از رسانه‌های جمعی و افزایش میزان دین‌داری به همان میزان مدارای اجتماعی افزایش خواهد یافت.

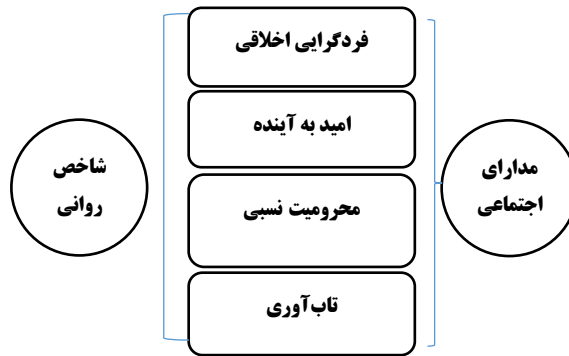
شکل شماره ۲: کاربری راهبردهای فرهنگی مدارای اجتماعی

ج. میان عوامل اجتماعی و افزایش مدارای اجتماعی رابطه معنی‌داری وجود دارد. افزایش میزان انسجام اجتماعی؛ میزان رضایت از زندگی؛ مشارکت اجتماعی به همان میزان مدارای اجتماعی افزایش خواهد یافت. برعکس با افزایش میزان احساس تبعیض اجتماعی به همان اندازه مدارای اجتماعی کاهش خواهد یافت.

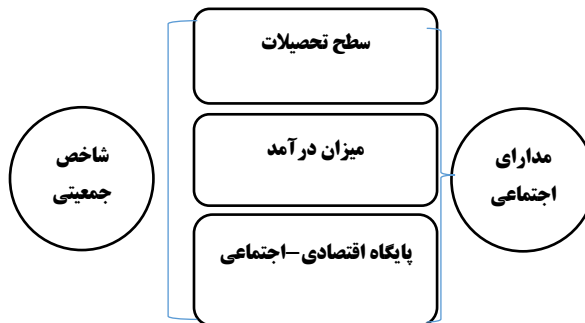
شکل شماره ۳: کاربری راهبردهای اجتماعی مدارای اجتماعی

د. میان عوامل روانی و افزایش مدارای اجتماعی رابطه معنی داری وجود دارد. با افزایش میزان فردگرایی اخلاقی؛ میزان محرومیت نسبی به همان میزان مدارای اجتماعی کاهش خواهد یافت؛ همچنین با افزایش میزان امید به آینده و میزان تاب آوری به همان اندازه مدارای اجتماعی افزایش خواهد یافت.

شکل شماره ۴: کاربرست راهبردهای روانی مدارای اجتماعی

ر. میان عوامل جمعیتی و افزایش مدارای اجتماعی رابطه معنی داری وجود دارد. با افزایش میزان سطح تحصیلات؛ میزان درآمد و پایگاه اقتصادی-اجتماعی به همان میزان مدارای اجتماعی افزایش خواهد یافت.

شکل شماره ۵: کاربرست راهبردهای جمعیتی مدارای اجتماعی

نتیجه‌گیری

مدارای اجتماعی در جامعه اسلامی و حکومت اسلامی، اهمیت والایی دارد. فلسفه بعث انبیای الهی و تداوم حکومت اسلامی؛ مدارای اجتماعی در میان مردم است، عدالت اجتماعی و قسط به عدل از عام‌ترین کلمه‌های در ادبیات اسلامی است. بنیان‌های شکل‌گیری انقلاب اسلامی، تکیه بر مدارای اجتماعی، می‌تواند مؤلفه‌های حکمرانی اسلامی را نهادینه سازد، از جمله مشارکت سیاسی کامل و همه‌جانبه، پاسخگویی اجتماعی، اثربخشی نظام اجتماعی-سیاسی، شفافیت اجتماعی، عدالت اجتماعی، جامعیت قانون، مسئولیت‌پذیری و انتقادپذیری؛ از محورهای مدارای اجتماعی هستند که جامعه از خشونت، تضاد سیاسی اجتماعی و تنش‌های قومی نجات داده، صلح، گفتگو و تاب‌آوری اجتماعی را جایگزین می‌کند، به تعبیری مبنای شکل‌گیری اجماع اجتماعی، وجود مدارای اجتماعی است، براین اساس پژوهش درصدد بررسی کاربردی راهبردهای مدارای اجتماعی در حکمرانی اسلامی-ایرانی است. در این باره پژوهش‌های گوناگونی میان بازه زمانی ۱۳۸۳ الی ۱۴۰۲ انجام شده است. نتایج ورود ۳۵ سند پژوهشی (پیمایشی) به نرم‌افزار CMA2 نشان می‌دهد که مدارای اجتماعی تابع عوامل چندبعدی و چندسطحی است. با بررسی یافته‌های حاصل از فراتحلیل (۱۳۸۳-۱۴۰۲)، می‌توان گفت که:

- عوامل سیاسی نقش به‌سزایی در افزایش مدارای اجتماعی دارد. بهبود وضعیت حقوق شهروندی ($r=0/256$)، فراهم‌سازی بسترهای مشارکت سیاسی ($r=0/179$) و افزایش فرهنگ سیاسی ($r=0/341$) از طریق آموزش، آگاه‌سازی و تغییر نگرش و جهان‌بینی؛ جامعه را به سوی مدارای اجتماعی سوق می‌دهد، در کنار عوامل افزاینده وضعیت مدارای اجتماعی؛ موانعی نیز وجود دارد که ظهور و توسعه مدارای اجتماعی را کندتر می‌نماید، هویت قوم و قوم‌مداری یکی از موانع سیاسی مدارای اجتماعی است. به طوری که شدت قوم‌مداری ($r=-0/205$) مدارای اجتماعی را دچار فرسایش کرده و به تنش و تضاد اجتماعی منجر می‌شود. این نتایج با یافته‌های ستوکل و ککا (۲۰۲۲م)،

بنی اسدی و همکاران (۱۴۰۰)؛ پیری (۱۴۰۰) و دستورانی (۱۴۰۰) همسو بوده و آن‌ها را تأیید می‌کند.

- فرهنگ، یکی از مکانیسم‌های حل و فصل کشمکش در جامعه چند قومی و ارتقای وضعیت مدارای اجتماعی است، به طوری که با نهادینه‌سازی فرهنگ و آگاه‌سازی جامعه چند قومی، می‌توان صلح، امنیت و همزیستی مسالمت‌آمیز را ترویج داد. هرچه سرمایه فرهنگی ($t=0/235$)؛ در جامعه بیشتر رواج یابد، به دلیل اشتراک و سهیم‌سازی جامعه در دانش، علم و آگاهی؛ اصلاح جهان‌بینی و نگرش‌های فرهنگی، به جای تخاصم، تعصب و پیش‌داوری، فرهنگ گفتگو، اجماع و مدار تقویت می‌شود. تعلق مذهبی و پایبندی به باورهای دینی ($t=0/372$)؛ در جامعه از طریق سرمایه مذهبی و تساهل میان اقوام و تقویت سرمایه اجتماعی، ضمن کاهش فاصله اجتماعی-قومی، آن‌ها را خشونت اجتماعی و تضاد منع کرده و انسجام اجتماعی بین فرهنگی را افزایش می‌دهد. در این میان سطح هوش فرهنگی نقش فعالی را ایفا می‌کند. با افزایش هوش فرهنگی ($t=0/125$)؛ گروه‌های قومی سازوکارهای بهتر و مناسبی را برای تعامل اجتماعی و حل و فصل تضادها پیدا می‌کنند. مهم‌ترین عامل در جوامع چند فرهنگی، رواج رسانه‌های جمعی است، با افزایش رسانه‌های جمعی و میزان استفاده از آن ($t=0/159$)؛ جامعه از تنش و تضاد اجتماعی اجتناب کرده و زندگی مسالمت‌آمیز را تجربه خواهند کرد. این یافته‌ها با نتایج مطالعاتی ولسیوز و همکاران (۲۰۲۱م)، فیروزجانیان و همکاران (۱۳۹۵)، جهانگیری و همکاران (۱۳۹۵)، شهریاری و همکاران (۱۳۹۵)، خلیلی (۱۳۹۵)، نصراللهی (۱۳۹۵)، باقری و همکاران (۱۳۹۴)، زالی‌زاده (۱۳۹۴)، رام هفشجانی (۱۳۹۴)، مقتدایی (۱۳۸۹) و سراج‌زاده و همکاران (۱۳۸۳) همسو بوده و آنها را تأیید می‌کند.

- عوامل اجتماعی، نقش بسزا و سازنده‌ای در افزایش میزان مدارای اجتماعی در ایران دارد. شاخص‌های اجتماعی از جمله ارتقای انسجام اجتماعی ($t=0/367$) و افزایش مشارکت اجتماعی ($t=0/194$) در جامعه؛ با ایجاد پیوند، ارتباط و تعامل جمعی، از طریق کاهش فاصله اجتماعی و ایجاد عناصر پیوندساز، مدارای اجتماعی را افزایش

می‌دهد. به این خاطر، در جامعه چند قومی، با افزایش میزان رضایت از زندگی ($r=0/195$)؛ مدارای اجتماعی، نیز بهتر می‌شود، این امر به منوط حل مسائل و مشکلات اجتماعی، از جمله بیکاری، تأمین نیازهای اساسی و کاهش آنومی اجتماعی است. از مهم‌ترین موانع مدارای اجتماعی، از بعد اجتماعی، موارد سلبی از جمله احساس تبعیض اجتماعی است که باعث کاهش مدارای اجتماعی در صورت شکاف طبقاتی و افزایش فاصله طبقاتی خواهد شد. در این میان با کاهش عدالت اجتماعی میان طبقات و گروهک‌های اجتماعی و افزایش احساس تبعیض اجتماعی ($r=-0/241$)؛ جامعه چندقومی به سمت شکنندگی و کشمکش سوق داده می‌شوند. مطابق نتایج فراتحلیل، این یافته‌ها با نتایج پژوهشی کرولی و والش (۲۰۲۰م)، ون درن (۲۰۱۴م)، زندگی دره غریبی و همکاران (۱۴۰۰)، جباری مراغوش (۱۳۹۹)، اونق و همکاران (۱۳۹۸)، بیاتی و همکاران (۱۳۹۸)، بهشتی و همکاران (۱۳۹۸)، دومهری و همکاران (۱۳۹۸)، قادرزاده و نصراللهی (۱۳۹۸) و قاضی نژاد و اکبرنیا (۱۳۹۶) همسو بوده و آنها را تأیید می‌کند.

- در کنار عوامل اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، دلایل روانی نیز نقش مهمی در افزایش و کاهش مدارای اجتماعی میان شهروندان دارد. ابعاد روانی دو بعد ایجابی و سلبی در پدیده مدارای اجتماعی دارد. بعد ایجابی مدارا به بسترهای تقویت‌کننده و پیشران ظهور مدارای اجتماعی اشاره دارد که می‌توان به افزایش میزان امید به آینده ($r=0/180$) و بالا رفتن میزان تاب‌آوری ($r=0/312$)، اشاره نمود. هرچه جامعه به آینده امید بیشتری داشته باشند و کمتر دچار یاس و آنومی شوند، به همان میزان خلق و خویی آرام داشته و در شرایط گوناگون اجتماعی و اقتصادی، از خود مدارا نشان می‌دهند، این امر به بالابردن تاب‌آوری نیاز دارد که با بالارفتن آستانه تحمل و بردباری، مدارای اجتماعی بهبود می‌یابد. در بعد سلبی (منفی) با افزایش گرفتن فردگرایی اخلاقی ($r=-0/138$)؛ از سطح مدارای اجتماعی کاسته می‌شود. به این معنی با کاهش حس نوع‌دوستی، رفتارهای همدلانه و بی‌تفاوتی مدنی، جامعه با فرسایش سرمایه اجتماعی مواجه شده و در نتیجه نسبت به همدیگر بردباری و مدارا نشان نخواهند. فردگرایی اخلاقی، در جوامعی که شدت محرومیت و تبعیض بیشتر است و جامعه در حال گذار از

سبک زیست سنتی به سوی مدرن (نوگرایانه) قرارداد، رخ می‌دهد، هرچه در این جوامع شدت محرومیت نسبی ($r = -0/155$) بیشتر، به همان میزان از ارزش و اهمیت مدارای اجتماعی کاسته می‌شود، تضاد اجتماعی و خشونت جمعی در جامعه انتشار می‌یابد و گروه‌های قومی به جای مصالحه و تعامل مثبت، رودی هم دیگر قرار گرفته و وارد نزاع جمعی می‌شوند که با یافته‌های پژوهشی دومهری و همکاران (۱۴۰۰)، زردموی اوردکلور (۱۴۰۰)، مؤمنی و همکاران (۱۳۹۵)، حسین‌زاده و همکاران (۱۳۹۴)، حقیقتیان و همکاران (۱۳۹۳)، بهشتی و رستگار (۱۳۹۲)، گلابی و رضایی (۱۳۹۲) و شریفی (۱۳۹۲) همسو بوده و آن‌ها را تأیید می‌کند.

- در نهایت می‌توان گفت که به دلایل ماهیت چندبعدی مدارای اجتماعی، عوامل جمعیتی و زمینه‌ای هم باعث افزایش مدارای اجتماعی می‌شوند، در این میان با افزایش سطح تحصیلات ($r = 0/415$)؛ آگاهی، دانش و نگرش‌های جامعه اصلاح و بهبود می‌یابد و در نتیجه مدارای اجتماعی ارتقا می‌یابد؛ همچنین با افزایش میزان درآمد ($r = -0/242$) و پایگاه اقتصادی- اجتماعی ($r = 0/296$) مدارای اجتماعی بهتر می‌شود که با نتایج پژوهشی افرا (۱۴۰۱)، اردشیری لردجانی (۱۴۰۰)، ادیبی و همکاران (۱۳۹۱) و جهانگیری و افراسیابی (۱۳۹۰) همسو بوده و آن‌ها را تأیید می‌کند.

فهرست منابع

- احسانی، سیدمحمد. (۱۳۹۸). مدارا با مخالفان در سنت و سیره پیشوایان معصوم علیهم‌السلام، فصلنامه معرفت، ۱۹(۱۵۶)، صص ۳۱-۴۴.
- احمدی، یعقوب؛ احمدی، وکیل؛ گودرزی، سعید و عبدالملکی، پروانه. (۱۴۰۰). تبیین جامعه‌شناختی مدارا و ابعاد آن (مورد مطالعه: شهروندان هجده سال به بالای استان کرمانشاه). فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۰(۲)، صص ۳۷۹-۴۰۸.
- ادیبی سده، مهدی؛ رستگار، یاسر و بهشتی، سید صمد. (۱۳۹۲). مدارای اجتماعی و ابعاد آن. مجله رفاه اجتماعی، ۲(۵)، صص ۳۵۳-۳۷۶.
- اردشیری لردجانی، ابراهیم. (۱۴۰۰). عوامل مرتبط با مدارای اجتماعی در میان بختیاری‌ها و دهکردی‌های مقیم شهرکرد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد، پردیس علوم انسانی و اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی.
- اسولیوان، تام. (۱۳۹۰). مفاهیم کلیدی ارتباطات (مترجم: سیدحسین رئیس‌زاده). تهران: فصل نو.
- افتخاری، اصغر؛ موحدیان، میلاد. (۱۳۹۶). ابعاد مفهومی مدارای سیاسی در جامعه اسلامی با تأکید بر سیره آیت‌الله مهدوی کنی. فصلنامه دانش سیاسی، ۱۳(۲۶)، صص ۳۵-۵۸.
- افرا، هادی. (۱۴۰۱). مدارای اجتماعی در جامعه فردگرا (مطالعه تأثیر فردگرایی بر مدارای اجتماعی جوانان در شهر بجنورد). مجله تحقیقات فرهنگی ایران، ۱(۵۷)، صص ۴۳-۶۸.
- اوتق، نازمحمد؛ حقی، ناصر و صوفی خجسته، عبدالخلیل. (۱۳۹۸). بررسی رابطه بین میزان دین‌داری با میزان مدارای اجتماعی در بین دانشجویان. فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی، ۱۱(۴۲)، صص ۱۰۳-۱۲۴.
- باقری، معصومه؛ نبوی، عبدالحسین و مقتدایی، فاطمه. (۱۳۹۴). بررسی رابطه احساس امنیت و مدارای اجتماعی در شهر اهواز. تهران: دومین همایش ملی راهکارهای توسعه و ترویج علوم تربیتی، روان‌شناسی، مشاوره و آموزش در ایران، <https://civilica.com/doc/462836>
- برخورداری، یاسر. (۱۳۹۹). کاربرد راهبرد مدارای سیاسی در الگوی حکمرانی نظام جمهوری اسلامی ایران از دیدگاه شهید مطهری. فصلنامه راهبرد، ۲۹(۹۵)، صص ۲۹-۵۲.

بنی اسدی، محمدرضا؛ قدیمی، بهرام؛ خیری، کاوه؛ علیپور درویش، زهرا و حجت، شهلا. (۱۴۰۰). شناسایی و تدوین مدل ترکیبی عوامل اجتماعی مؤثر بر مدارای اجتماعی تماشاگران لیگ برتر فوتبال ایران. مجله تغییرات اجتماعی - فرهنگی، ۱(۴)، صص ۱-۲۱.

بهشتی، سیدصمد؛ رستگار، یاسر. (۱۳۹۲). تبیین جامعه‌شناختی مدارای اجتماعی و ابعاد آن در بین اقوام ایرانی. مسائل اجتماعی ایران، ۴(۲)، صص ۷-۳۶.

بهشتی، سیدصمد؛ علیزاده آرنزد، مصطفی و کنعانی، زهرا. (۱۳۹۸). تبیین جامعه‌شناختی رابطه هوش فرهنگی و مدارای اجتماعی در بین شهروندان. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، ۸(۲)، صص ۸۷-۱۰۶.

بیات، مصطفی؛ برخوردار، یاسر و بیات، مرتضی. (۱۴۰۰). کاربست تساهل و مدارا در مدل حکمرانی حضرت امام خمینی علیه السلام. فصلنامه راهبرد، ۳۰(۱۰۰)، صص ۴۶۷-۴۹۴.

بیاتی؛ پروانه؛ جهانبخش، اسماعیل و بهیان، شاپور. (۱۳۹۸). واکاوی جامعه‌شناختی چالش‌ها و فرصت‌های مرتبط با مدارای اجتماعی در میان شهروندان تهران. مطالعات علوم اجتماعی، ۱۶(۶۲)، صص ۱۹-۴۰.

پایا، علی. (۱۳۸۱). گفتگو در جهان واقعی. تهران: طرح نو.

پیری، حسن. (۱۴۰۰). بررسی مدارای اجتماعی و دلالت گره‌های اجتماعی - فرهنگی مؤثر بر آن در شهرکاشان. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه کاشان، دانشکده علوم انسانی.

جباری مراغوش، پروانه. (۱۳۹۹). رابطه کیفیت زندگی شهری با مدارای اجتماعی در شهر تهران. تهران: نهمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، <https://civilica.com/doc/1178726>

جهانگیری، جهانگیر؛ افراسیابی، حسین. (۱۳۹۰). مطالعه خانواده‌های شهر شیراز در زمینه عوامل و پیامدهای مدارا. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۲(۴۳)، صص ۱۵۳-۱۷۵.

جهانگیری، جهانگیر؛ سردارنیا، خلیل‌الله و علیزاده، قاسم. (۱۳۹۵). بررسی رابطه سرمایه اجتماعی با مدارای سیاسی دانشجویان (مطالعه موردی: دانشگاه شیراز). توسعه اجتماعی، ۱۰(۳)، صص ۶۸-۸۲.

جوادی ارجمند، محمدجعفر؛ رجایی، رئوف. (۱۴۰۱). نقش تساهل و مدارا در حل و فصل منازعه‌های سیاسی و ارتقا ظرفیت نظام جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه سیاست، ۵۲(۲)، صص ۳۶۹-۳۹۸.

حاجیانی، ابراهیم. (۱۳۸۹). کنکاشی درباره هویت ایرانی. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.

حسین‌زاده، علی حسین؛ زالی‌زاده، مسعود و زالی‌زاده، محسن. (۱۳۹۴). بررسی جامعه‌شناختی ابعاد مدارای اجتماعی با تأکید بر ویژگی‌های شخصیتهای (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز). جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۶(۴)، صص ۱۴۹ - ۱۶۴.

حقی، عیسی؛ رجایی‌پور، مصطفی و احمیری، حسین. (۱۴۰۱). مدارای سیاسی و تعامل در قرآن و حدیث. فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۱)، صص ۴۹۰-۴۹۱۲.

حقیقتیان، منصور، انصاری، ابراهیم و دانایی‌اصل، هاشم. (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین سرمایه فرهنگی و مدارای اجتماعی معلمان (مطالعه موردی: معلمان شهر اصفهان). اولین کنفرانس ملی روان‌شناسی و علوم تربیتی، شادگان، <https://civilica.com/doc/383684>

خلیلی، مریم. (۱۳۹۵). بررسی رابطه بین قوم‌مداری و مدارای اجتماعی (نمونه مورد مطالعه: دانشجویان دو قومیت کرد و ترک دانشگاه‌های تهران. الزهرا. شهید بهشتی). رساله کارشناسی ارشد، وزارت علوم و تحقیقات فناوری، دانشگاه الزهراء ع، دانشکده علوم اجتماعی.

دستورانی، یداله. (۱۴۰۰). بررسی رابطه بین میزان دینداری و مدارای اجتماعی کارکنان ادارات با ارباب رجوع شهرستان جغتای. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور استان خراسان شمالی، مرکز پیام نور بجنورد.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۹۸). لغتنامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

دومهری، مصطفی؛ بهیان، شاپور و جهانبخش، اسماعیل. (۱۳۹۸). رابطه بین سرمایه اجتماعی و مدارای اجتماعی (استان مازندران). مجله مطالعات فرهنگ و ارتباطات، ۲۰(۴۷)، صص ۱۴۱-۱۶۴.

دومهری، مصطفی؛ جهانبخش، اسماعیل و بهیان، شاپور. (۱۴۰۰). راهبردهای ارتقای مدارای اجتماعی با تأکید بر نقش سرمایه اجتماعی و سرمایه فرهنگی. مجله مطالعات راهبردی فرهنگ، ۶(۲)، صص ۱۲۹ - ۱۵۹.

رام هفشجانی، نجمه. (۱۳۹۵). عوامل اجتماعی مرتبط با مدارای اجتماعی در بین جوانان شهر یزد. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد، دانشکده علوم اجتماعی.

رشاد، علی اکبر. (۱۳۸۲). دموکراسی قدسی. تهران: نشر اندیشه معاصر.

رضایی، علی اکبر؛ محمدعلی، زهرا. (۱۳۹۰). دیپلماسی فرهنگی. تهران: نشر جامعه‌شناسان.

روزبه، محمدحسن. (۱۳۸۶). مدارا. تهران: نشر عروج.

زالی زاده، مسعود؛ باقری، مسعود و ملتفت، حسین. (۱۳۹۷). بررسی عوامل خانوادگی مؤثر بر مدارای اجتماعی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شهید چمران). جامعه‌شناسی کاربردی، ۷(۷)، صص ۱۲۹-۱۴۶.

زردموی اوردکلو، شاپور. (۱۴۰۰). بررسی تعیین‌کننده‌های اقتصادی و اجتماعی مدارا در بین شهروندان شهر مشهد. پایان نامه دکتری، دانشگاه تبریز، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی.

زندى دره غریبی، امیرحسین؛ بهیان بهیان، شاپور و اسماعیلی، رضا. (۱۴۰۰). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مدارای اجتماعی (مورد مطالعه: گروه‌های قومی ساکن اهواز). مجله توسعه اجتماعی، ۳(۵)، صص ۲۱۵ - ۲۵۰.

زیرا، مارتین. (۱۳۸۵). نظریه‌های جامعه‌شناسی طردشدگان اجتماعی (مترجم: سیدحسین حسینی). تهران: انتشارات آن.

سوندرز، پیتر. (۱۳۹۵). نظریه اجتماعی و مسئله شهری (مترجم: محمود شارع‌پور). تهران: تیسرا.

سیاح، حسین. (۱۳۸۸). اسلام و گونه همزیستی با ناهمکیشان. فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی آینه معرفت، ۱(۵)، صص ۱ - ۳۰.

شجاعی، هادی. (۱۳۹۶). مدارای سیاسی در چارچوب‌های کلان فلسفه سیاسی اسلامی. فصلنامه علوم سیاسی، ۲۰(۷۹)، صص ۲۹-۵۲.

شریفی، سمیرا. (۱۳۹۲). سنجش مدارای اجتماعی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن در بین شهروندان ساکن تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد، وزارت علوم و تحقیقات و فناوری، دانشگاه الزهراء ع، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی.

شهریاری، ابوالقاسم؛ خلیلی، محسن و اکبری، حسین. (۱۳۹۵). سنجش تساهل سیاسی و عوامل مؤثر بر آن (نمونه پژوهشی: دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد). پژوهش راهبردی سیاست، ۱۸(۲۸)، صص ۸۹-۱۲۱.

فیروزجائیان، علی اصغر؛ شارع‌پور، محمود و فرزام، نازنین. (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه فرهنگی بر ارتباطات بین فردی با تأکید بر مدارای اجتماعی، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۱۷(۳۵)، صص ۷-۳۱.

قادرزاده، امید؛ نصراللهی، یوسف. (۱۳۹۸). مدارای اجتماعی در جوامع چند فرهنگی (مطالعه پیمایشی اقوام شهر میاندوآب). مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱(۱۶)، صص ۸۹-۱۳۳.

قاضی‌نژاد، مریم؛ اکبرنیا، الهه سادات. (۱۳۹۶). دین‌داری: مدارای اجتماعی یا فاصله اجتماعی (پیمایشی در میان مسلمانان و مسیحیان شهر تهران). مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۶(۲۱)، صص ۲۱-۴۰.

قانع‌راد، محمدامین؛ خسروخاور، فرهاد. (۱۳۹۰). جامعه‌شناسی کنشگران علمی در ایران. تهران: نشر علمی.

کرمانشاهی، معصومه؛ هاشیمان‌فر، سیدعلی و وحید، فریدون. (۱۴۰۲). بررسی تبیین پدیده تحمل اجتماعی در فضای اجتماعی شهر اصفهان. فصلنامه توسعه پایدار شهری، ۴(۱۰)، صص ۱۰۳-۱۲۳.

کوزر، لوئیس (۱۳۹۰). نظریه تقابلی‌های اجتماعی (مترجم: عبدالرضا نواح). تهران: نشر رسش. گلابی، فاطمه؛ رضایی، اکرم. (۱۳۹۲). بررسی مشارکت اجتماعی بر مدارای اجتماعی در بین دانشجویان. مطالعات و تحقیقات اجتماعی ایران، ۱۰(۱)، صص ۶۱-۸۶.

گلابی، فاطمه؛ عزیززاده‌اقدم، محمدباقر؛ آقاری، توکل و زردموی، شاپور. (۱۳۹۹). بررسی رابطه بین سرمایه فرهنگی-اجتماعی با مدارا در بین شهروندان (مطالعه شهروندان شهر مشهد). فصلنامه علوم اجتماعی مشهد، ۱۶(۳۴)، صص ۳۴۷-۳۸۸.

گودرزی، حسین. (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی هویت در ایران. تهران: مؤسسه مطالعات ملی. گودیکانست، ویلیام بی. (۱۳۹۰). پیوندها و تفاوت‌ها؛ راهنمای ارتباط کارآمد بین گروهی، (مترجمان: علی کریم (مله) و مسعود هاشمی). تهران: مؤسسه مطالعات ملی و تمدن ایران.

مقتدایی، فاطمه. (۱۳۸۹). سنجش میزان مدارای اجتماعی و عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر آن در شیراز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، وزارت علوم. تحقیقات و فناوری، دانشگاه چمران، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی.

مؤمنی، مریم؛ ایمان، محمدتقی و رجیبی، ماهرخ. (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی رابطه الگوهای دین‌داری با انواع مدارای اجتماعی (دانشجویان دانشگاه شیراز)، فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۳(۲۰)، صص ۳۲۱-۳۴۰.

میرزایی، مجتبی؛ میرزایی، حسین؛ آوریده، سولماز و شه‌پوری، هما. (۱۴۰۲). مطالعه تأثیر علل دینی و سرمایه اجتماعی بر میزان مدارای اجتماعی. فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۱۳(۴۶)، صص ۱۶۵-۱۹۱.

میرکوشش، امیر هوشنگ؛ نوری صفا، شهرزاد. (۱۳۹۲). هستی‌شناسی صلح بین‌الملل در بستر فرهنگ مدارا و صلح ایرانی. فصلنامه راهبرد، ۲۲(۶۸)، صص ۷-۳۸.

نصراللهی، یوسف. (۱۳۹۵). تأثیر اشکال سرمایه‌بر مدارای اجتماعی (مطالعه پیمایشی شهروندان ۱۸ - ۵۰ ساله میاندوآب). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کردستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

نیکفر، محمدرضا. (۱۳۷۷). خشونت. حقوق بشر: جامعه مدنی. تهران: انتشارات طرح نو. والزر، مایکل. (۱۳۸۳). در باب مدارا (مترجم: صالح نجفی). تهران: انتشارات شیرازه. ورناک، مری. (۱۳۷۹). مرزهای مدارا. مجله کیان، ۸(۴۵):

<http://ensani.ir/file/download/article/20121209084121-9560-21.pdf>

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. New York: Perseus.

Conyers, A. J. (2001). *The long Truce: How Toleration Made the Word Safer for Power and Profit*, Dallas TX: Spence Publication.

Crowley, Frank & Walsh, Edel. (2021). Tolerance, social capital, and life satisfaction: a multilevel model from transition countries in the European Union, *Review of Social Economy*, 2(14), pp. 32-98.

Dennis, Y. (2007). *Tolerating on faith: Lacke, Williams and the Origins of Political Toleration*, Dissertation, Department of Political Science, Duke University.

- Horton, J. (2001). *Toleration as a Virtue*. Retrieved October 10, 2014, from Universaltolerance.org
- Kim, J. (2012). Exploring the Experience of Intergroup Contact and the of Value of Recreation Activities in Facilitating Positive Intergroup Interactions immigrants. *Leisure Sciences*, 34(1), pp. 72-87.
- Kupchan, Ch. (2010). *How Enemies Become Friends: The Sources of Stable Peace*. Princeton: University Press
- Lancee, Bram (2012). *Immigrant Performance in the Labour Market. Bonding and Bridging Social Capital*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Longxi, Zh. (2009). *Openness and the Dialogue of Civilizations*. Palgrave Macmillan.
- Mendus, susan. (1997). *Toleration and the Limits of Liberalism*, NJ: Humanities Press International.
- Muttarak, Raya. (2013). Generation, ethnic and religious diversity in friendship choice: exploring interethnic close ties in Britain. *Ethnic and Racial Studies*, 37(1), pp. 71-98.
- Reynolds, V. Falger, V. & Vine, I. (1987). *The Sociobiology of ethnocentrism: evolutionary dimensions of xenophobia, discrimination, racism, and nationalism*. athens: University of Georgia Press
- Samarov, L. A. Porter, R. E. & McDaniel, E. R. (2012). *Intercultural Communication* (13th Edition ed). Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- Schatz, S & Mona. (2004). Social Toleration and social Civility: Key Elements for Transitioning Democratic Countries, *Journal of Comparative Social Welfare*, 16(13), pp. 23-31.
- Stoeckel, Florian , Ceka, Besir. (2022). Political tolerance in Europe: The role of conspiratorial thinking and cosmopolitanism, *Review of Social Economy* , 62(3), pp. 699-722.
- Thomsen, J. (2012). How does Intergroup Contact Generate Ethnic Tolerance? The Contact Hypothesis in a Scandinavian Context. *Scandinavian Political Studies*, 35(2), pp. 159-178.

- van Doorn, Marjoka. (2014). The nature of tolerance and the social circumstances in which it emerges, *Journal Homepage*, 62(6), pp. 123-167.
- Velthuis, Evi ,Maykel Verkuyten & Anouk Smeekes (2021).The Different Faces of Social Tolerance: Conceptualizing and Measuring Respect and Coexistence Tolerance,*Social Indicators Research*158(9), pp.1105–1125.
- Verkuyten, Maykel, Kumar Yogeeswaran &Levi Adelman. (2021).The social psychology of intergroup tolerance and intolerance, *European Review of Social Psychology* .13(1), pp.100-189.
- Wessendorf, Susan (2013.) Being open, but sometimes closed. Conviviality in a super-diverse London neighbourhood, *European Journal of Cultural Studies*, 6(8), pp. 1–14.
- Wolff, J. (2003). *Social Ethos and The Dynamics of Toleration*. UK: Manchester University Press.
- Yakushko, O. (2009). Xenophobia: Understanding the roots and consequences of negative attitudes toward immigrants. *The Counseling Psychologist*, 37(1), pp. 36-66.

References

- Adibi Sadeh, M., Rastgar, Y., & Beheshti, S. S. (2013). Social tolerance and its dimensions. *Journal of Social Welfare*, 2(5), pp. 353-376. [In Persian]
- Afra, H. (2022). Social tolerance in individualistic societies (Study on the impact of individualism on social tolerance among youth in Bojnourd). *Journal of Cultural Researches in Iran*, 1(57), pp. 43-68. [In Persian]
- Ahmadi, Y., Ahmadi, V., Goudarzi, S., & Abdolmaleki, P. (2021). Sociological explanation of tolerance and its dimensions (Case study: citizens aged 18 and above in Kermanshah, Iran). *Quarterly Journal of Social Studies and Researches in Iran*, 10(2), pp. 379-408. [In Persian]
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. New York: Perseus.
- Ardehshiri Lordjani, E. (2021). Factors related to social tolerance among Bakhtiari and Dehkordi residents of Shahrekord. [Master's thesis, Yazd University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Social Sciences]. [In Persian]
- Bagheri, M., Nabavi, A., & Moghtadaei, F. (2015). Examining the relationship between sense of security and social tolerance in Ahvaz. Tehran: 2nd National Conference on Strategies for Development and Promotion of Educational Sciences, Psychology, Counseling, and Education in Iran. From: <https://civilica.com/doc/462836> [In Persian]
- Bani Asadi, M. R., Ghadimi, B., Kheibari, K., Alipour Darvish, Z., & Hojjat, Sh. (2021). Identification and formulation of a combined model of social factors affecting social tolerance of spectators in the Iranian Premier League. *Journal of Social and Cultural Changes*, 1(4), pp. 1-21. [In Persian]
- Barkhordari, Y. (2020). Application of political tolerance strategies in the governance model of the Islamic Republic of Iran from the perspective of Martyr Motahari. *Quarterly Journal of Strategic Studies*, 29(95), pp. 29-52. [In Persian]
- Bayat, M., Barkhordari, Y., & Bayat, M. (2021). Application of tolerance and forbearance in the governance model of Imam Khomeini. *Quarterly Journal of Strategic Studies*, 30(100), pp. 467-494. [In Persian]

- Bayati, P., Jahanbakhsh, E., & Behiyan, Sh. (2019). Sociological analysis of challenges and opportunities related to social tolerance among citizens of Tehran. *Social Sciences Studies*, 16(62), pp. 19-40. [In Persian]
- Beheshti, S. S., & Rastgar, Y. (2013). Sociological explanation of social tolerance and its dimensions among Iranian ethnic groups. *Iranian Social Issues*, 4(2), pp. 7-36. [In Persian]
- Beheshti, S. S., Alizadeh Arand, M., & Kananian, Z. (2019). Sociological explanation of the relationship between cultural intelligence and social tolerance among citizens. *Strategic Researches on Iranian Social Issues*, 8(2), pp. 87-106. [In Persian]
- Conyers, A. J. (2001). *The long Truce: How Toleration Made the Word Safer for Power and Profit*, Dallas TX: Spence Publication.
- Crowley, Frank & Walsh, Edel. (2021). Tolerance, social capital, and life satisfaction: a multilevel model from transition countries in the European Union, *Review of Social Economy*, 2(14), pp. 32-98.
- Dastourani, Y. (2021). An Examination of the relationship between religiosity and social tolerance among employees and clients in Joghatai. [Master's thesis, Payam Noor University of North Khorasan, Bojnourd Center]. [In Persian]
- Dehkhoda, A. (2019). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Dennis, Y. (2007). Tolerating on faith: Lacke, Williams and the Origins of Political Toleration, *Dissertation*, Department of Political Science, Duke University.
- Dumehri, M., Behiyan, Sh., & Jahanbakhsh, E. (2019). The relationship between social capital and social tolerance (Mazandaran). *Journal of Culture and Communication Studies*, 20(47), pp. 141-164. [In Persian]
- Dumehri, M., Jahanbakhsh, E., & Behiyan, Sh. (2021). Strategies for enhancing social tolerance with an emphasis on social and cultural capital. *Journal of Strategic Studies of Culture*, 6(2), pp. 129-159. [In Persian]
- Eftekhari, A., & Movahedian, M. (2017). Conceptual dimensions of political tolerance in Islamic society with emphasis on the conduct of Ayatollah Mahdavi Kani. *Quarterly Journal of Political Science*, 13(26), pp. 35-58. [In Persian]

- Ehsani, S. M. (2019). Tolerance towards opponents in the tradition and conduct of the infallible Imams. *Journal of Marefat*, 19(156), pp. 31-44. [In Persian]
- Firouz-Jaian, A., Sharepour, M., & Farzam, N. (2016). Sociological examination of the impact of cultural capital on interpersonal communication with emphasis on social tolerance. *Culture-Communication Studies*, 17(35), pp. 7-31. [In Persian]
- Ghaderzadeh, O., & Nasrollahi, Y. (2019). Social tolerance in multicultural societies (Survey study of ethnic groups in Miyandoab). *Journal of Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad*, 1(16), pp. 89-133. [In Persian]
- Ghanei Rad, M. A., & Khosrowkhavar, F. (2011). *Sociology of scientific actors in Iran*. Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
- Golabi, F., & Rezaei, A. (2013). AN Examination of social participation on social tolerance among students. *Studies and Research on Social Issues in Iran*, 10(1), pp. 61-86. [In Persian]
- Golabi, F., Alizadeh Aghdam, M. B., Aghari, T., & Zardmoy, Sh. (2020). An Examination of the relationship between cultural-social capital and tolerance among citizens (Case study: citizens of Mashhad). *Quarterly Journal of Social Sciences Mashhad*, 16(34), pp. 347-388. [In Persian]
- Goodkunst, W. B. (2011). *Connections and Differences: A Guide to Effective Intergroup Communication* (A. Karim Malahi & M. Hashemi, Trans.). Tehran: National Studies and Civilization Institute. [In Persian]
- Goudarzi, H. (2005). *Sociology of Identity in Iran*. Tehran: National Studies Institute. [In Persian]
- Hajiani, E. (2010). *An Exploration of Iranian identity*. Tehran: Strategic Research Institute. [In Persian]
- Haqi, I., Rajaei-Pour, M., & Ahmari, H. (2022). Political tolerance and interaction in the Quran and Hadith. *Quarterly Journal of Political Sociology of Iran*, 5(11), pp. 4900-4912. [In Persian]
- Haqiqatian, M., Ansari, E., & Danaei-Asl, H. (2014). An Examination of the relationship between cultural capital and social tolerance among teachers (Case study: teachers in Isfahan). First National Conference on Psychology

- and Educational Sciences, Shadgan. From: <https://civilica.com/doc/383684>
[In Persian]
- Horton, J. (2001). *Toleration as a Virtue*. Retrieved October 10, 2014, from
Universaltolerance.org
- Hosseinzadeh, A. H., Zali-Zadeh, M., & Zali-Zadeh, M. (2015). A Sociological
study of social tolerance dimensions with emphasis on personality traits (Case
study: Shahid Chamran University students in Ahvaz). *Applied Sociology*,
26(4), pp. 149-164. [In Persian]
- Jabbari Maraghoush, P. (2020). The relationship between urban quality of life and
social tolerance in Tehran. Tehran: 9th National Conference on Research in
Management and Humanities in Iran. From: <https://civilica.com/doc/1178726>
[In Persian]
- Jahangiri, J., & Afrasiabi, H. (2011). A Study of families in Shiraz regarding
factors and consequences of tolerance. *Applied Sociology*, 22(43), pp. 153-
175. [In Persian]
- Jahangiri, J., Sardarnia, K., & Alizadeh, Q. (2016). An Examination of the
relationship between social capital and political tolerance among students
(Case study: Shiraz University). *Social Development*, 10(3), pp. 68-82. [In
Persian]
- Javadi Arjmand, M. J., & Rajaei, R. (2022). The role of tolerance and forbearance
in resolving political disputes and enhancing the capacity of the Islamic
Republic of Iran. *Quarterly Journal of Politics*, 52(2), pp. 369-398. [In
Persian]
- Kermanshahi, M., Hashemianfar, S. A., & Vahida, F. (2023). An Examination of
the phenomenon of social tolerance in the social space of Isfahan. *Quarterly
Journal of Urban Sustainable Development*, 4(10), pp. 103-123. [In Persian]
- Khalili, M. (2016). An Examination of the relationship between ethnicism and
social tolerance (Case study: students of Kurdish and Turkish ethnicities in
Tehran universities: Al-Zahra and Shahid Beheshti). [Master's thesis, Ministry
of Science, Research and Technology, Al-Zahra University, Faculty of Social
Sciences]. [In Persian]

- Kim, J. (2012). Exploring the Experience of Intergroup Contact and the of Value of Recreation Activities in Facilitating Positive Intergroup Interactions immigrants. *Leisure Sciences*, 34(1), pp. 72-87.
- Kozer, L. (2011). *Social Encounters and Differences* (A. Karim Malahi & M. Hashemi, Trans.). Tehran: Rasesh Publishing. [In Persian]
- Kupchan, Ch. (2010). *How Enemies Become Friends: The Sources of Stable Peace*. Princeton: University Press
- Lancee, Bram. (2012). *Immigrant Performance in the Labour Market. Bonding and Bridging Social Capital*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Longxi, Zh. (2009). *Openness and the Dialogue of Civilizations*. Palgrave Macmillan.
- Mendus, S. (1997). *Toleration and the Limits of Liberalism*, NJ: Humanities Press International.
- Mirkoushesh, A. H., & Nouri Safa, Sh. (2013). Ontology of international peace in the context of Iranian culture of tolerance and peace. *Quarterly Journal of Strategic Studies*, 22(68), pp. 7-38. [In Persian]
- Mirzaei, M., Mirzaei, H., Avrideh, S., & Shahpouri, H. (2023). A Study of the impact of religious causes and social capital on the level of social tolerance. *Quarterly Journal of Culture in Islamic University*, 13(46), pp. 165-191. [In Persian]
- Moghtadaei, F. (2010). Measurement of social tolerance and the social and cultural factors affecting it in Shiraz. [Master's thesis, Ministry of Science, Research, and Technology, Chamran University, Faculty of Economics and Social Sciences]. [In Persian]
- Momeni, M., Iman, M. T., & Rajabi, M. (2016). A Sociological examination of the relationship between religiosity patterns and types of social tolerance (Shiraz University students). *Quarterly Journal of Culture in Islamic University*, 3(20), pp. 321-340. [In Persian]
- Muttarak, R (2013). Generation, ethnic and religious diversity in friendship choice: exploring interethnic close ties in Britain. *Ethnic and Racial Studies*, 37(1), pp. 71-98.

- Nasrollahi, Y. (2016). The impact of forms of capital on social tolerance (Survey of citizens aged 18-50 in Miyandoab). [Master's thesis, Kurdistan University, Faculty of Literature and Humanities]. [In Persian]
- Nikfar, M. R. (1998). *Violence. Human Rights: Civil Society*. Tehran: Tarh-e-No Publications. [In Persian]
- Onaq, N., Haqi, N., & Soufi Khojasteh, A. (2019). Examining the relationship between religiosity and social tolerance among students. *Quarterly Journal of Sociological Studies*, 11(42), pp. 103-124. [In Persian]
- Payah, A. (2002). *Dialogue in the real world*. Tehran: Tarh-e-No. [In Persian]
- Piri, H. (2021). An Examination of social tolerance and social-cultural indicators affecting it in Kashan. [Doctoral dissertation, Kashan University, Faculty of Humanities]. [In Persian]
- Qazinejad, M., & Akbarnia, E. S. (2017). Religiosity: social tolerance or social distance (Survey among Muslims and Christians in Tehran). *Studies and Research on Social Issues in Iran*, 6(21), pp. 21-40. [In Persian]
- Ram Hafshejani, N. (2016). Social factors related to social tolerance among youth in Yazd. [Master's thesis, Yazd University, Faculty of Social Sciences]. [In Persian]
- Rashed, A. (2003). *Sacred Democracy*. Tehran: Contemporary Thought Publishing. [In Persian]
- Reynolds, V. Falger, V., & Vine, I. (1987). *The Sociobiology of ethnocentrism: evolutionary dimensions of xenophobia, discrimination, racism, and nationalism*. Athens: University of Georgia Press.
- Rezaei, A. A., & Mohammadali, Z. (2011). *Cultural diplomacy*. Tehran: Sociologists Publications. [In Persian]
- Roosbeh, M. H. (2007). *Tolerance*. Tehran: Orooj Publications. [In Persian]
- Samarov, L. A. Porter, R. E. & McDaniel, E. R. (2012). *Intercultural Communication* (13th ed). Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- Saunders, P. (2016). *Social Theory and Urban Issue* (M. Sharepour, Trans.). Tehran: Tisa. [In Persian]

- Sayyah, H. (2009). Islam and the types of coexistence with non-believers. *Quarterly Journal of Philosophy and Islamic Theology*, 1(5), pp. 1-30. [In Persian]
- Schatz, S & Mona. (2004). Social Toleration and social Civility: Key Elements for Transitioning Democratic Countries, *Journal of Comparative Social Welfare*, 16(13), pp. 23-31.
- Shahriari, A., Khalili, M., & Akbari, H. (2016). Measurement of political tolerance and influencing factors (Case study: Ferdowsi University of Mashhad students). *Strategic Policy Research*, 18(28), pp. 89-121. [In Persian]
- Sharifi, S. (2013). Measurement of social tolerance and its influencing social factors among residents of Tehran. [Master's thesis, Ministry of Science, Research, and Technology, Al-Zahra University, Faculty of Social Sciences and Economics]. [In Persian]
- Shojaei, H. (2017). Political tolerance in the frameworks of Islamic political philosophy. *Quarterly Journal of Political Science*, 20(79), pp. 29-52. [In Persian]
- Stoeckel, F., & Ceka, B. (2022). Political tolerance in Europe: The role of conspiratorial thinking and cosmopolitanism, *Review of Social Economy*, 62(3), pp. 699-722.
- Sullivan, T. (2011). *Key concepts in communication* (S. H. Raeis Zadeh, Trans.). Tehran: Fasle No. [In Persian]
- Thomsen, J. (2012). How does Intergroup Contact Generate Ethnic Tolerance? The Contact Hypothesis in a Scandinavian Context. *Scandinavian Political Studies*, 35(2), pp. 159-178.
- Van Doorn, M. (2014). The nature of tolerance and the social circumstances in which it emerges, *Journal Homepage*, 62(6), pp.123-167.
- Varnak, M. (2000). *Boundaries of Tolerance*. *Kian Journal*, 8(45). <http://ensani.ir/file/download/article/20121209084121-9560-21.pdf> [In Persian]

- Velthuis, E., Maykel V., & Anouk, S. (2021). The Different Faces of Social Tolerance: Conceptualizing and Measuring Respect and Coexistence Tolerance, *Social Indicators Research*, 158(9), pp.1105–1125.
- Verkuyten, M., Kumar, Y., & Levi, A. (2021). The social psychology of intergroup tolerance and intolerance, *European Review of Social Psychology* .13(1), pp. 100-189.
- Walzer, M. (2004). *On Tolerance* (S. Najafi, Trans.). Tehran: Shirazeh Publications. [In Persian]
- Wessendorf, S. (2013.) Being open, but sometimes closed. Conviviality in a super-diverse London neighbourhood, *European Journal of Cultural Studies*, 6(8), pp. 1–14.
- Wolff, J. (2003). *Social Ethos and The Dynamics of Toleration*. UK: Manchester University Press.
- Yakushko, O. (2009). Xenophobia: Understanding the roots and consequences of negative attitudes toward immigrants. *The Counseling Psychologist*, 37(1), pp. 36-66.
- Zali-Zadeh, M., Bagheri, M., & Moltafet, H. (2018). An Examination of family factors affecting social tolerance (Case study: Shahid Chamran University students). *Applied Sociology*, 29(7), pp. 129-146. [In Persian]
- Zandi Dare Gharibi, A. H., Behiyan, Sh., & Esmaeili, R. (2021). An Examination of social factors affecting social tolerance (Case study: ethnic groups residing in Ahvaz). *Journal of Social Development*, 3(5), pp. 215-250. [In Persian]
- Zardmoy Ordaklu, Sh. (2021). AN Examination of economic and social determinants of tolerance among citizens of Mashhad. [Doctoral dissertation, Tabriz University, Faculty of Law and Social Sciences]. [In Persian]
- Zebra, M. (2006). *Social Exclusion Theories* (S. H. Hosseini, Trans.). Tehran: An Publications. [In Persian]

Design and Validation of a Curriculum Model for Social Education in the Second Year of High School in the Iranian Educational System¹

Farideh Goudarzi¹
Abbas Abbaspour³

Hassan Maleki²
Mahboubeh Khosravi⁴

1. PhD Graduate in Curriculum Planning, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author).
Email: fared_motlagh@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-5821-1041
2. Professor of Curriculum Planning, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
Email: maleki_cu@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-1467-1118
3. Assistant Professor of Curriculum Planning, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
Email: khosravi12m@yahoo.com; Orcid: 000-0002-5709-6213
4. Associate Professor of Educational Management, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.
Email: abbaspour1386@gmail.com; Orcid: 0000-0002-1467-1118

Abstract

Given that we live in a society with social principles and rules, familiarity with social education models is essential for the proper education of

1. This article has been taken from a PhD dissertation entitled: "Designing and Validating a Social Education Curriculum Model for the Second Year of High School in Iran's Education System" (Supervisor: Hasan Maleki, Advisors: Mahbubeh Khosravi, Abbas Abbaspour), Allameh Tabataba'i University, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Department of Educational Sciences, defended on January 1, 2023.

* **Cite this article:** Goudarzi, F., Maleki, H., Khosravi, H., & Abbaspour, A. (2024). Design and Validation of a Curriculum Model for Social Education in the Second Year of High School in the Iranian Educational System. *Journal of Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 185-213. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.66296.2000>.

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

☑ **Received:** 16/04/2023 • **Revised:** 22/05/2024 • **Accepted:** 30/06/2024 • **Published online:** 28/09/2024

© **The Authors**

individuals. Besides the role of families, a significant part of social education is manifested in schools through the curriculum. The purpose of this research is to design and validate a social education curriculum model for the second year of high school in Iran's education system. The qualitative approach of this research uses the phenomenological method, involving semi-structured interviews with 15 experts through purposive snowball sampling and theoretical saturation techniques. The qualitative data were analyzed using thematic analysis, while in the quantitative section, 286 second year of high school teachers in Tehran were randomly selected. Data collection was conducted using a researcher-developed questionnaire. The qualitative findings identified 82 basic themes and 10 organizing themes, including features such as goals (cognitive, affective, and psychomotor), content (selection and organization), teaching and learning methods (selection and methods), and evaluation (principles and methods). The quantitative analysis showed that the identified components adequately explain the characteristics of the social education curriculum elements and that these features are relatively satisfactory.

Keywords

Model Design, Curriculum, Social Education, the Second Year of High School.

طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره دوم متوسطه نظام آموزشی ایران^۱

فریده گودرزی^۱ حسن ملکی^۲ محبوبه خسروی^۳ عباس عباسپور^۴

۱. دانش آموخته دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

fared_motlagh@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-1467-1118

۲. استاد، برنامه‌ریزی درسی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی (ع)، تهران، ایران.
maleki_cu@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-1467-1118

۳. استادیار، برنامه‌ریزی درسی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی (ع)، تهران، ایران.
khosravi12m@yahoo.com; Orcid: 0000-0002-1467-1111

۴. دانشیار، مدیریت آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی (ع)، تهران، ایران.
abbaspour1386@gmail.com; Orcid: 0000-0002-1467-1118

چکیده

با توجه به اینکه ما در جامعه‌ای با اصول و قواعد اجتماعی زندگی می‌کنیم، آشنایی با الگوهای تربیت اجتماعی، از ضرورت‌های قابل توجه تربیت صحیح افراد است. از آنجاکه افزون بر نقش خانواده‌ها، بخش بزرگی از تربیت اجتماعی در مدارس از طریق برنامه درسی تبلور می‌یابد، هدف از پژوهش حاضر، طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره دوم متوسطه در نظام آموزشی ایران است. رویکرد پژوهش در بخش کیفی با استفاده از روش پدیدارشناسی و از طریق نمونه‌گیری هدفمند از نوع گلوله برفی

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان: «طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره دوم متوسطه نظام آموزشی ایران» است.

* استاد به این مقاله: گودرزی، فریده؛ ملکی، حسن؛ خسروی، محبوبه و عباسپور، عباس. (۱۴۰۳)، طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره دوم متوسطه نظام آموزشی ایران. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۲(۴۵)، صص ۱۸۵-۲۱۳.
<https://doi.org/10.22081/JISS.2024.66296.2000>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۶ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۱۱/۲۸ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

و تکنیک اشباع نظری به مصاحبه نیمه ساختمند با ۱۵ نفر از متخصصین پرداخته شد. برای تحلیل داده‌های کیفی از روش تحلیل مضمون استفاده شد و در بخش کمی نیز ۲۸۶ نفر از معلمان دوره دوم متوسطه شهر تهران به شیوه تصادفی انتخاب شدند. جمع‌آوری داده‌ها از روش پرسش‌نامه محقق انجام گردیده است. تحلیل یافته‌های کیفی منجر به شناسایی ۸۲ مضمون پایه و ۱۰ مضمون سازمان‌دهنده شامل ویژگی‌های؛ اهداف (شناختی، عاطفی و روانی حرکتی)، محتوا (انتخاب و سازماندهی)، روش‌های یاددهی و یادگیری (گزینش و روش‌ها) و ارزش‌یابی (اصول و روش‌ها) شد. در بخش کمی نیز نتایج تحلیل عاملی نشان داد که مؤلفه‌های ذکرشده به خوبی ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی را تبیین می‌کند و همچنین این ویژگی‌ها در سطح به نسبت مطلوبی قرار دارند.

کلیدواژه‌ها

طراحی الگو، برنامه درسی، تربیت اجتماعی، دوره دوم متوسطه.

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و براساس آیات کریمه قرآن اجتماعی بودن انسان در متن خلقت و آفرینش او پی‌ریزی شده است آن چنان که در سوره حجرات آمده است «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ؛ ای مردم شما را از مرد و زنی آفریدیم و شما را ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا بدین وسیله یکدیگر را بازشناسید. همانا گرامی‌ترین شما نزد خدا با تقواترین شماست» (حجرات، ۱۳). در سیره معصومان علیهم‌السلام به ویژه امام علی علیه‌السلام نیز بعد اجتماعی انسان از جایگاهی ویژه و با اهمیت برخوردار است. از دیدگاه امام علی علیه‌السلام مسلمانان در جامعه اسلامی با یکدیگر برادر بوده و میان آنها حقوق و تکالیفی وجود دارد «ولا خیک علیک مثل الذی لک علیه؛ هر حقی تو به گردن برادرت داری، او هم برگردن تو دارد (حرانی، ۱۳۵۴، ص ۶۹) پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز با توجه به اصل اجتماعی شدن به گرایش افراد در برابر اجتماع و تعامل با دیگران توصیه و تأکید کرده و می‌فرماید: «رأس عقل، بعد از ایمان، دوستی و معاشرت با مردم و خیررساندن به همه انسان‌های خوب و بد است در همین زمینه امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: با یکدیگر ارتباط داشته باشید و به هم نیکی کنید و دلسوز و مهربان باشید، همان گونه که خدا فرموده، برادر نیکوکار باشید (مجلسی، ۱۳۵۳، ص ۹۷)؛ بنابراین بر اساس آنچه که گفته شد می‌توان تربیت اجتماعی را یکی از مهم‌ترین تربیت‌ها دانست و از ابعاد مهم تربیت در نظام تربیتی اسلام است؛ زیرا نه تنها خود فرد بلکه همه کسانی که به نوعی با او در ارتباط هستند، از این ارتباط متأثر می‌شوند (یزدانی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۰). تربیت اجتماعی عبارت است از، آماده کردن تدریجی همه افراد جوامع برای زندگی مبتنی بر دوستی و همکاری به منظور رفع نیازهای مادی و رسیدن به سعادت معنوی در جامعه جهانی سرشار از صلح و عدالت از طریق توجه همه‌جانبه و واقع‌بینانه به ویژگی‌های نوع بشر و تعدیل، اصلاح و هدایت غرایز درونی او و سپردن کنترل اعمال و رفتارش به دست مراقبان درونی (علیشاهی، ۱۳۹۴، ص ۷۲).

تربیت اجتماعی به اشکال مختلف نهادینه کردن کسب دانش اجتماعی در چارچوب

آموزش‌های رسمی و غیررسمی اشاره دارد که می‌تواند به دو شکل رسمی و غیررسمی در مدارس و سایر سازمان‌ها و نهادها انجام شود (Thomas, 2005, p. 45). در بُعد غیررسمی، نهادها و سازمان‌های مختلف قرار دارند که نگرش‌ها، باورها و فکری اجتماعی دانش‌آموزان را شکل می‌دهند (Almond & Verba, 2015, p. 108). در بُعد رسمی تربیت اجتماعی از طریق برنامه درسی و در قالب برنامه‌های تربیت معلم، آموزش و پرورش مبتنی بر حقوق بشر، حقوق سیاسی و اجتماعی و عمل فکورانه مبتنی بر پشتوانه نظری ممکن خواهد بود (Becker, et al, 2015, p. 98). با توجه به مطالب بیان‌شده، پرسش اصلی تحقیق عبارت است از الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره دوم متوسطه کدام است؟

۱. بیان مسئله و مبانی نظری

تربیت اجتماعی، بر اساس محیط و پارادایم غالب در جامعه می‌تواند حالت‌های متفاوت داشته باشد (Yu, 2017, p. 119) و در ذیل آن می‌توان رویکردها، تعاریف، اصول، اهداف و روش‌های مختلفی را متصور شد (Kristjansson, 2015, p. 483)؛ اما با وجود این تفاوت در جهت‌گیری‌ها، همه نظام‌های آموزشی برای عینیت‌بخشیدن به رویکرد خود در تربیت اجتماعی نیازمندند که از چارچوب مشخصی پیروی کرده و نقشه راه صریحی را تعقیب نمایند. این نقشه راه و برنامه عمل در امر تربیت اجتماعی به عنوان برنامه درسی تربیت اجتماعی شناخته می‌شود که به شکل‌های گوناگون توسط متخصصان تعریف شده است. برنامه درسی تربیت اجتماعی، منظومه درهم تنیده‌ای از تعاملات انسانی، اجتماعی و تربیتی می‌باشد که براساس نظریه‌های جامعه‌شناختی به نیت تغییر و تحول در نظام‌های آموزشی و تربیتی طراحی و تدوین شده است. در درون این حوزه، ابعاد اخلاقی، فرهنگی و سیاسی درهم تنیده می‌باشد که می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای هویت‌یابی، تعاملات پیچیده انسانی و اجتماعی و رشد فردی و اجتماعی دانش‌آموزان فراهم نماید (ملکی و مذبوحی، ۱۳۹۸، ص ۷۲). دستیابی دانش‌آموزان به خود رهبری، تعهد اجتماعی، ایجاد

روحیه مدنی، جامعه‌پذیری، پذیرش فرهنگ‌های گوناگون (Dreton, 1997, p. 76) (فانحی‌زاده و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۱۶۴؛ المدرسی، ۱۳۷۹ و ۱۳۳ و Gay, 1980, p. 133) ایجاد روحیه تفکر مستقل، پرورش تفکر انتقادی (Sun, 2014) حل مشکلات اجتماعی (Chao, 2017, p. 89) بحث درباره امور اجتماعی (Dan, 2016, p. 44) نقد و تجزیه و تحلیل وضعیت موجود و مشارکت در فرایندهای گروهی (Qian, 2017, p. 83) از مهم‌ترین اهداف برنامه‌های درسی تربیت اجتماعی است. در زمینه تربیت اجتماعی و برنامه درسی تربیت اجتماعی پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته است (McCormack, 2006, p. 217). به این نتیجه رسید که بهبود روش‌های تربیت اجتماعی به رشد دمکراسی در جامعه کمک کرده و در یادگیری‌های انتقادی و اندیشمندانه یاری‌رسان است یافته‌های (یاوری و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۵۲) نشان‌دهنده جایگاه بسیار کم‌رنگ توجّه اصولی و همه‌جانبه به آموزش و تربیت شهروندی دانش‌آموزان دوره متوسطه است (جمالی تازه کند، ۱۳۹۲، ص ۱۷) بیان می‌نمایند که کمتر از ۸ درصد محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی مؤلفه‌های تربیت شهروندی را مورد توجّه قرار داده است (مدبوحی و صالحی‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۱۵) به این نتیجه رسیده‌اند که طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی تربیت اجتماعی مبتنی بر قرآن نیازمند طراحی چهار عنصر اساسی برنامه درسی یعنی: اهداف، محتوا و روش‌های سازماندهی، راهبردهای یاددهی-یادگیری و روش‌های ارزش‌یابی در تربیت اجتماعی می‌باشد که ضمن توجه به ویژگی‌های مخاطبان این دوره از مهم‌ترین مؤلفه یعنی گنجینه ارزش‌مند مکتب تربیت، قرآن بهره‌مند باشد.

نتایج تحقیقات (دهقانی، ۱۳۹۰، ص ۴۵) نیز بیانگر این واقعیت است که مؤلفان کتاب‌های درسی اجتماعی علی‌رغم تلاش فراوان نتوانسته‌اند در کاهش رویکرد موضوع‌محوری و توجه به رویکرد دانش‌آموز‌محوری موفق باشد (احمدی، ۱۳۹۰، ص ۹۸). معتقد است برنامه درسی دوره دوم متوسطه برخلاف تأکید اسناد بالادستی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درس ملی مطابق با نیازهای دانش‌آموزان نبوده و یک‌سری حفظیات در آنها گنجانده شده که ارزش علمی چندانی ندارند.

با توجه به نتایج تحقیقات گوناگون در حوزه تربیت اجتماعی که بیان گر این واقعیت مهم بودند که رضایت کافی در این باره حاصل نشده است و کمبودها و ضعف‌هایی مشاهده می‌شود. که نشان‌دهنده مهاجرماندن بُعد تربیت اجتماعی است. محقق بر آن شد تا چنین موضوعی را مدنظر قرار دهد؛ از این رو پرکردن این خلا پژوهشی و کمرنگ کردن این خصلت منفی در برنامه درسی تربیت اجتماعی در پژوهش حاضر می‌تواند در توسعه و پیشبرد برنامه درسی تربیت اجتماعی، علی‌الخصوص در مقطع متوسطه دوم نظام آموزشی نقش مهمی داشته باشد؛ بنابراین با علم به اینکه یکی از عوامل مؤثر در موفقیت هر نظام آموزشی منوط به بومی بودن برنامه‌ها و تناسب الگوهای آن با ویژگی‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است محقق درصدد است ضمن بهره‌گیری از منابع معتبر گوناگون و به ویژه اسناد بالادستی مشخص کند که عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی (بر مبنای نظریه تایلر) در دوره متوسطه دوم چه ویژگی‌هایی باید داشته باشند؟ و اعتبار الگوی تدوین شده برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره متوسطه دوم چگونه است؟

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، توسعه‌ای - کاربردی است که به روش ترکیبی از نوع اکتشافی متوالی انجام شد. در بخش کیفی پس از مطالعه مبانی نظری، اسناد علمی و بررسی الگوهای موجود در زمینه تربیت اجتماعی با استفاده از روش پدیدارشناسی و از طریق نمونه‌گیری هدفمند از نوع گلوله برفی و تکنیک اشباع نظری به مصاحبه نیمه ساختمند با ۱۵ نفر از متخصصان حوزه تربیت اجتماعی، مطالعات برنامه درسی، فلسفه تعلیم و تربیت و روانشناسی تربیتی از میان اساتید دانشگاه‌های علامه طباطبایی، تهران، تربیت مدرس و شهید بهشتی، که بیشترین آشنایی و اطلاع در زمینه موضوع مورد نظر را داشتند پرداخته شد. برای تحلیل داده‌های کیفی از روش تحلیل مضمون استفاده شد و در نتیجه چارچوب اولیه الگوی مورد نظر شکل گرفت. در مرحله بعدی با استفاده از

معیارهای اعتبارسنجی کیفی (قابلیت اعتبار و تأییدپذیری) چارچوب اولیه اعتبارسنجی گردید. برای اطمینان از پایایی کیفی چارچوب اولیه نیز از آزمون قابلیت اعتماد (اطمینان‌پذیری) استفاده شد. و در بخش کمی نیز برای اعتبارسنجی الگو از نظر کمی و تعیین وضعیت اهمیت ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره دوم متوسطه در نظام آموزشی ایران ۲۸۶ نفر از معلمان دوره دوم متوسطه شهر تهران به روش تصادفی انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده در بخش کمی پرسش‌نامه بود. برای تعیین پایایی پرسش‌نامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد که مقدار آن ۰.۸۴٪ به دست آمد. برای تعیین روایی صوری و محتوایی پرسش‌نامه‌ها از نظر متخصصان استفاده شد و روایی سازه با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی ارزیابی قرار گرفت.

۳. یافته‌های پژوهش

نتایج و یافته‌های حاصل از روش تحلیل مضمون که بر روی داده‌های برآمده از مصاحبه با مطلعان کلیدی و مطالعه اسناد، منابع و متون و تحقیقات پیشین به روش همسوسازی برای دست‌یابی به پاسخ پرسش اول به منظور شناسایی «ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی» انجام گرفت نشان داد که الگوی مذکور متشکل از چهار عامل: ۱. اهداف، ۲. محتوا، ۳. روش‌های یاددهی - یادگیری و ۴. شیوه‌های ارزش‌یابی است. این عوامل می‌توانند به عنوان ابعاد کلی یا عوامل اصلی و کلیدی چارچوب مفهومی و نظری الگو در نظر گرفته شوند؛ زیرا این ابعاد بیشترین توجه و تأکید را در بین عناصر و عوامل و ویژگی‌های مطرح‌شده از سوی متخصصان مشارکت‌کننده در پژوهش و پیشینه تحقیقات و الگوها و چارچوب‌های ارائه شده در حوزه عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی برای شکل‌دادن الگوی مذکور به خود اختصاص داده‌اند. گفتنی است که کلی‌بودن ابعاد مذکور از یک طرف و لزوم کاربرد الگو در عمل به عنوان ابزاری کاربردی برای سنجش عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی از طرف دیگر،

می‌تواند تا هر یک از ابعاد به سطوح و اجزای عینی تری تقسیم شود تا از دنیای نظر به میدان و فضای عمل نزدیک شود. بدین منظور، داده‌های حاصل از مصاحبه با مشارکت کنندگان، الگوها، مطالعات و تحقیقات پیشین در خصوص عوامل اصلی شناسایی شده مورد بررسی قرار گرفت و بیشترین جنبه‌ها و ویژگی‌های هر عامل استخراج گردید و تحت عنوان ملاک‌های مربوط به آن عامل در نظر گرفته شد؛ براین اساس هر یک از عوامل ۴ گانه مذکور به دو یا چند ملاک تقسیم شد که در نتیجه ۱۰ ملاک: ۱. اصول تدوین اهداف، ۲. اهداف شناختی، ۳. اهداف عاطفی، ۴. اهداف مهارت، ۵. اصول انتخاب محتوا، ۶. اصول سازمان‌دهی و ارائه محتوا، ۷. اصول گزینش روش‌های یاددهی-یادگیری، ۸. انواع رویکردها و روش‌های یاددهی-یادگیری، ۹. اهداف و اصول ناظر بر ارزش‌یابی و ۱۰. روش‌های ارزش‌یابی شکل گرفت. در ادامه برای عینت بخشی بیشتر به ملاک‌ها و افزایش قابلیت اجرا و ارزش‌یابی الگو تا اندازه ممکن، هر یک از ملاک‌ها به شاخص‌ها و سطوح جزئی تری به نام نشان‌گرها تبدیل شدند که در نتیجه ۸۲ نشان‌گر به عنوان مهم‌ترین ویژگی‌ها یا جنبه‌های ملاک‌های ده‌گانه احصا و برای تدوین الگوی مورد نظر لحاظ گردید؛ و بدین ترتیب چارچوب مفهومی و نظری اولیه برای «الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی» در قالب ۴ عامل، ۱۰ ملاک و ۸۲ نشان‌گر شکل گرفت. که در جدول شماره ۱ آورده شده است.

به منظور بررسی روایی و پایایی کیفی چارچوب اولیه برآمده از روش تحلیل مضمون با استفاده از معیارهای اعتبارسنجی کیفی (قابلیت اعتبار و تأییدپذیری) و قابلیت اعتماد (اطمینان‌پذیری) و همسوسازی با پیشینه نظری و پژوهشی نتایج نشان داد که این چارچوب اولیه به لحاظ کیفی از اعتبار لازم برخوردار است و این بدان معناست که فرآیند پیگیری شده برای دست‌یابی به چارچوب مفهومی این الگو از دقت و اعتبار لازم برخوردار است و می‌توان با اطمینان از این چارچوب در مراحل بعدی پژوهش استفاده کرد.

جدول ۱. مضامین پایه و سازمان دهنده برنامه درسی تربیت اجتماعی

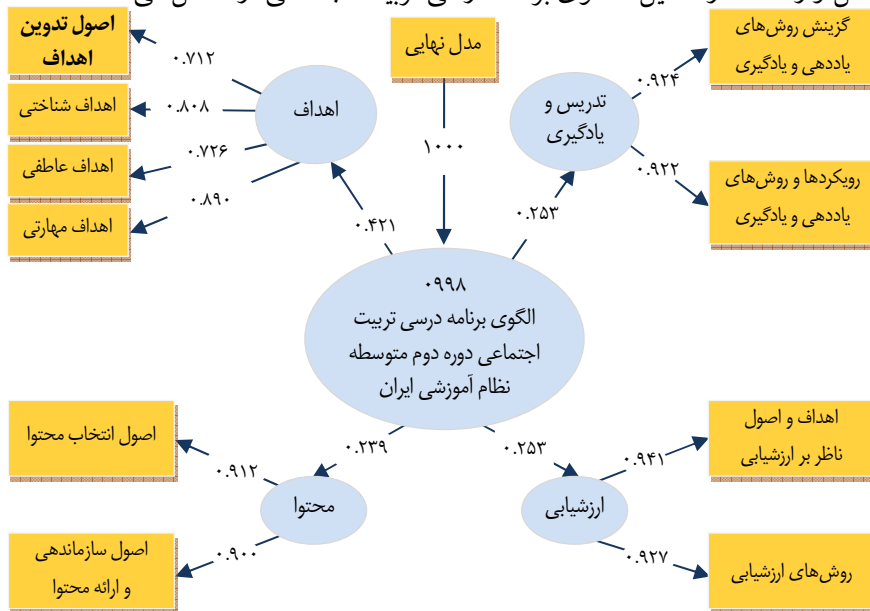
مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
برنامه درسی تربیت اجتماعی	اصول تدوین اهداف	توجه متعادل به سه سطح شناخت و نگرش و رفتار، توسعه و شناسایی ارزش‌های اجتماعی اساسی و پایه، تناسب اهداف با سطح نیازهای رشدی دوره، تأکید بر اهداف تکامل یافته‌تر، هم‌گرایی اهداف.
	اهداف شناختی	توسعه هویت اجتماعی، توسعه هویت بومی و اسلامی، توسعه ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی، تعمیق شناخت نیازهای دانش‌آموزان دوره، توجه به قوی‌تر کردن تفکر در بالاترین سطح، آموزش شناخت آسیب‌های اجتماعی. آشناساختن متریبان با شایستگی‌های فضیلت‌محور، توجه و تأکید به فرهنگ بومی و محلی.
	اهداف عاطفی	تقویت توجه به حقوق خود و دیگران، ایجاد علاقه برای تحقق شایستگی‌ها، ایجاد و تقویت نگرش در برابر تجربه و تحلیل آسیب‌های اجتماعی، ایجاد علاقه و انگیزش به مفاهیم دین و معنویت و خودشناسی، ایجاد علاقه به ارزش‌های مطلوب مانند هویت، آزادی، عدالت، نبود تبعیض نژادی، صلح، دوستی... ایجاد تقویت روحیه همکاری.
	اهداف مهارتی	تقویت مهارت‌های جهت‌یادگیری‌های مادال‌عمر (تفکر انتقادی، مهارت حل مسئله، تفکر انتزاعی، ...) مهارت و نگرش لازم برای داشتن نقش مؤثر در جامعه محلی و ملی، ایجاد مهارت تحلیل‌گری اجتماعی. قضاوت ارزشی و توانایی درک اجتماعی.

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
<p>همخوانی محتوا با اهداف، تنوع در شکل‌های ارائه محتوا، تأکید بر وسایل کمک آموزشی به جای توجه صرف به کتاب‌های درسی، توجه به رفتار افراد به عنوان محتوا، تقویت محتوای ارزشی، اخلاقی، اجتماعی، قابلیت یاد دادن ارزش‌ها و نقش‌های اجتماعی، پرورش محتوای به منظور تقویت قوه فطرت الهی، توانایی تشخیص آسیب‌های اجتماعی (معرفتی، رفتاری، ...)، تناسب و هماهنگی محتوا با واقعیت‌ها و ضرورت‌های اجتماعی.</p>	<p>اصول انتخاب محتوا</p>	
<p>توجه به اصل استمرار و تأکید بر الگوی مارپیچی، تأکید تعادل میان محتوای از پیش تعیین شده و محتوای متساعدکننده، رعایت توالی و پیش‌نیاز، توجه به اصول و منطق توالی در ارائه محتوا، تنظیم عمودی و افقی محتوا با صبغه اجتماعی بالا، محتوا تلفیقی، تناسب محتوا با اهداف.</p>	<p>اصول سازماندهی و ارائه محتوا</p>	
<p>تأکید بر روش‌های تدریس فعال و دانش‌آموزمحوری، هم‌خوانی روش‌های آموزش و یادگیری با اهداف و محتوا، فراهم آوردن بستر مناسب در آموزش برای اشتراک تجربه، فراهم آوردن بستری مناسب برای استفاده از روش‌های با صبغه اجتماعی بالا، اهمیت بالای آموزش غیرمستقیم برای تربیت اجتماعی.</p>	<p>اصول گزینش روش‌های یاددهی و یادگیری</p>	

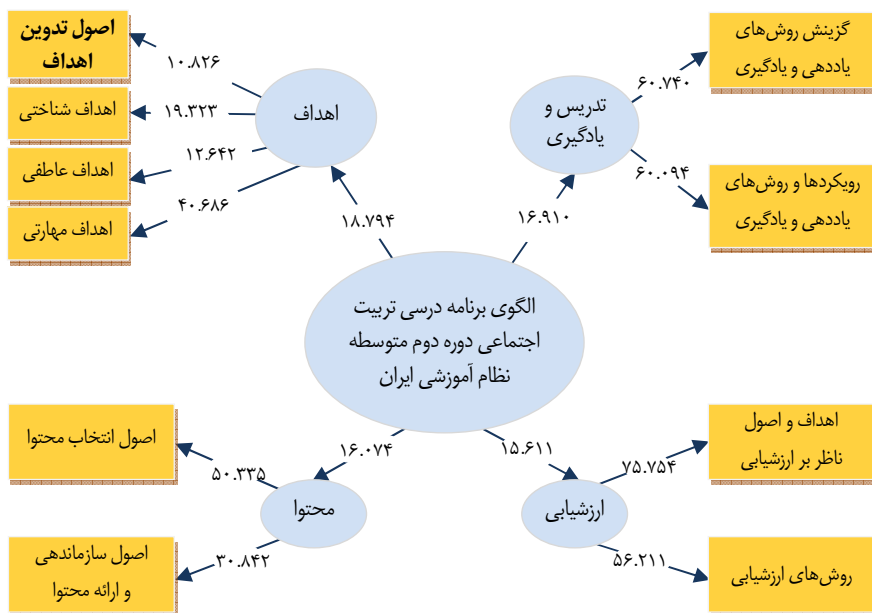
مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
	رویکردها و روش‌های یاددهی - یادگیری	استفاده از روش ایفای نقش و داستان‌گویی، تأکید بهینه بر استفاده از فضای مجازی و فناوری نوین، روش کاوش‌گری اجتماعی، فعالیت‌های تیمی در گروه‌های کوچک، تعیین پروژه‌های مشترک با روش‌های حل مسئله، تأکید بر روش‌های پویا و فعال جهت تقویت مهارت‌های تفکر، روش گردش علمی جهت شناخت اقوام و فرهنگ‌ها، روش الگویی، تعاملی، طوفان مغزی، بدیعه‌پردازی، روش گفتگو و تعاملات دوطرفه، استفاده از روش‌های سخنرانی، بحث کلاسی، پرسش و پاسخ، روش بازگویی و کنفرانس، استفاده از چارت‌ها و پوسترها و فیلم‌های آموزشی، استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی کمک آموزشی.
	اهداف و اصول ناظر بر ارزش‌یابی	تشخیص میزان دست‌یابی به اهداف، اصلاح و تکوین برنامه درسی تربیت اجتماعی، رشد و ترقی یادگیرندگان، توجه و اهمیت به ارزش‌یابی تشخیصی، توجه به قابلیت‌ها و تفاوت‌های فراگیران، توجه به ارزش‌یابی فرایندی و پیاپی، متنوع و ترکیبی بودن ارزش‌یابی کمی و کیفی، قضاوت حرفه‌ای معلمان، افزایش سهم فراگیران در ارزش‌یابی، جامع بودن ارزش‌یابی، تناسب ارزش‌یابی با اهداف تربیت اجتماعی.
	روش‌های ارزش‌یابی	به کارگیری پرسشنامه خودارزیابی، ارزش‌یابی چندجانبه توسط معلمان، اولیای مدرسه و والدین، ارزش‌یابی‌های مهارتی و عملیاتی، استفاده از ابزارهای کیفی (مشاهده، چک لیست، مصاحبه) خودارزیابی توسط دانش‌آموزان و داشتن پوشه کار، ارزش‌یابی متریان از همدیگر، استفاده از وسایل ارتباطی جمعی در ارزش‌یابی.

با توجه به مضامین سازمان‌دهنده و پایه مشخص شده، پرسش‌نامه ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی تدوین شد. پس از اجرای پرسش‌نامه برای مشخص کردن

اینکه آیا ویژگی‌های عناصر به درستی توسط مؤلفه‌هایی که در بخش کیفی شناسایی شدند، سنجیده می‌شود، از تحلیل عاملی تأییدی مرتبه‌ی اول و دوم استفاده شد. نتایج حاصل از به کارگیری آماره تحلیل عاملی تأییدی در دو مرتبه برای اعتبارسنجی نهایی چارچوب مفهومی حاصل از مرحله کیفی پژوهش نشان داد که این چارچوب به‌طور کلی به‌لحاظ کمی نیز از اعتبار لازم برخوردار است؛ و در نتیجه ترکیب ساختاری چارچوب با ۴ عامل، ۱۰ ملاک و ۸۲ نشان‌گر مورد تأیید قرار گرفت. لازم به توضیح است که تحلیل عاملی مرتبه اول برای تعیین بار عاملی هر یک از نشان‌گرها بر روی ملاک‌ها مربوطه انجام شد. نتایج حاصل از تحلیل عاملی تأییدی مرتبه اول حاکی از آن است که ۸۲ نشان‌گر از بار عاملی لازم (بالای ۰/۴۰) برای تبیین ملاک‌های مربوط برخوردار هستند. تحلیل عاملی مرتبه دوم نیز برای تعیین بار عاملی هر یک از ملاک‌ها بر روی عوامل و نیز عوامل بر روی الگو انجام شد. نتایج حاصل از تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم نیز نشان داد که بار عاملی مشاهده‌شده در تمامی موارد مقداری بزرگتر از ۰/۳ دارد که نشان می‌دهد همبستگی مناسبی میان متغیرهای قابل مشاهده با متغیرهای پنهان مربوط به خود وجود دارد و ۱۰ ملاک و ۴ عامل وارد شده در تحلیل «الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی» را شکل می‌دهند.

نمودار (۱): بارهای عاملی هر مؤلفه و خرده مقیاس در تحلیل عاملی مرتبه دوم

نمودار (۲): اعداد معناداری هر مؤلفه و خرده مقیاس در تحلیل عامل مرتبه دوم

بر اساس نتایج مدل اندازه‌گیری مندرج در نمودار (۱) بار عاملی مشاهده‌شده در تمامی موارد مقداری بزرگتر از $0/3$ دارد که نشان می‌دهد همبستگی مناسبی میان متغیرهای قابل مشاهده با متغیرهای پنهان مربوط به خود وجود دارد؛ همچنین بر اساس نتایج مدل اندازه‌گیری مندرج در نمودار (۲) مقدار بوت استرایپنگ (آماره t) در همه موارد از مقدار بحرانی $1/96$ بزرگ‌تر است که نشان می‌دهد همبستگی میان متغیرهای قابل مشاهده با متغیرهای پنهان مربوط به خود معنادار است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت هر متغیر اصلی به درستی ارزیابی قرار گرفته است و با عنایت به یافته‌های حاصل از این مقیاس می‌توان به آزمون فرضیه‌های پژوهش پرداخت.

به منظور نشان‌دادن میزان همبستگی درونی و همسویی گویه‌های سنجش، روایی همگرا^۱ نیز محاسبه شده است.

1. Convergent Validity

جدول (۲): روایی همگرا و پایایی متغیرهای تحقیق

مقوله کلی	آلفای کرونباخ	AVE	CR
هدف	۰/۷۹۲	۰/۶۲۰	۰/۸۶۶
محتوا	۰/۷۸۱	۰/۸۲۰	۰/۹۰۱
تدریس و یادگیری	۰/۸۲۷	۰/۸۵۲	۰/۹۲۰
ارزش‌یابی	۰/۸۵۵	۰/۸۷۳	۰/۹۳۲

با توجه به اینکه آلفای کرونباخ تمامی متغیرها بزرگتر از ۰/۶ است؛ بنابراین تمامی متغیرها از نظر پایایی مورد تأیید است. از طرفی، چون مقدار میانگین واریانس استخراج‌شده (AVE) بزرگتر از ۰/۵ است، بنابراین روایی همگرا نیز تأیید می‌شود. مقدار روایی مرکب (CR) نیز بزرگتر از AVE است. که نشان دهنده آن است که الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی از پایایی درونی مطلوب برخوردار است. به‌طورکلی از نتایج و یافته‌های به‌دست‌آمده فوق می‌توان چنین استنباط کرد که چارچوب پیشنهادی زیر برای «الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی» به‌لحاظ نظری از اعتبار کیفی و کمی لازم برخوردار است.

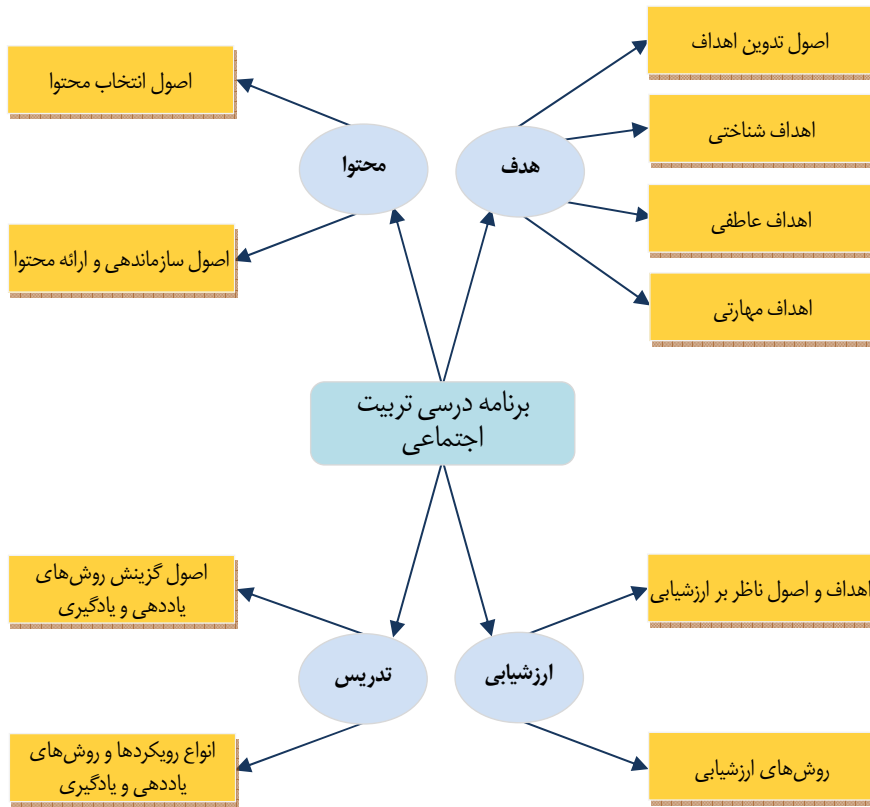
برای بررسی میزان اهمیت ویژگی‌های عناصر برنامه‌ریزی درسی تربیت اجتماعی از آزمون t تک نمونه‌ای استفاده شد که نتایج آن در جدول ۳ آورده شده است.

جدول ۳. شاخص‌های توصیفی و آزمون t برای عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی و مؤلفه‌های آن

متغیر	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	مقدار t	درجه آزادی	سطح معناداری
اصول تدوین اهداف	۲۵۰	۴.۴۵۶۰	۳۹۰.۷۴.	۵۸.۹۱۸	۲۴۹	۰/۰۰۱
اهداف شناختی	۲۵۰	۴.۵۷۶۷	۲۹۳.۴۸.	۸۴.۹۴۲	۲۴۹	۰/۰۰۱

متغییر	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	مقدار t	درجه آزادی	سطح معناداری
اهداف عاطفی	۲۵۰	۴.۵۹۲۰	۲۶۸۷۵.	۹۳.۶۶۳	۲۴۹	۰/۰۰۱
اهداف مهارتی	۲۵۰	۴.۶۴۰۰	۳۷۰۹۷.	۶۹.۹۰۰	۲۴۹	۰/۰۰۱
اصول انتخاب محتوا	۲۵۰	۴.۴۵۷۵	۳۲۴۳۱.	۷۱.۰۵۹	۲۴۹	۰/۰۰۱
اصول سازمان-دهی و ارائه محتوا	۲۵۰	۴.۳۶۵۰	۳۲۵۵۰.	۶۶.۳۰۶	۲۴۹	۰/۰۰۱
اصول گزینش روش‌های یاددهی- یادگیری	۲۵۰	۴.۴۲۴۰	۳۶۸۷۴.	۶۱.۰۶۱	۲۴۹	۰/۰۰۱
انواع رویکردها و روش‌های یاددهی- یادگیری	۲۵۰	۴.۳۹۲۵	۲۷۶۷۰.	۷۹.۵۷۱	۲۴۹	۰/۰۰۱
اهداف و اصول ناظر بر ارزش‌یابی	۲۵۰	۴.۳۰۶۷	۲۵۴۴۳.	۸۱.۲۰۳	۲۴۹	۰/۰۰۱
روش‌های ارزش‌یابی	۲۵۰	۴.۳۲۲۹	۳۶۷۵۳.	۵۶.۹۱۰	۲۴۹	۰/۰۰۱

بر اساس داده‌های فوق میانگین امتیاز تخصیص داده شده از سوی افراد نمونه به وضعیت اهمیت عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی در دوره دوم متوسطه از میانگین نظری (نمره متوسط مقیاس که برابر با ۳ می‌باشد) بیشتر است؛ بنابراین می‌توان اظهار داشت که از نگاه اعضای نمونه امتیاز مقوله‌های مورد بررسی بیشتر از حد متوسط است. به علاوه با در نظر گرفتن مقدار t و $p = ۰/۰۰۱$ می‌توان اظهار داشت که با ۹۹ درصد اطمینان این نتیجه معنی‌دار می‌باشد و با توجه به اینکه میانگین تجربی بزرگتر از میانگین نظری است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اهمیت عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی در دوره دوم متوسطه در سطح مطلوبی قرار دارد.

نمودار (۳): الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی

نتیجه‌گیری

مطابق تعاریفی که از تجربیات صاحب‌نظران و بررسی اسناد بدست آمد هدف تربیت اجتماعی رسیدن به صلاحیت‌ها، توانمندی‌ها و شایستگی‌های اجتماعی است که فرد از طریق شناخت ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی و تجزیه و تحلیل آنها متناسب با فرهنگ بومی - اسلامی رفتار کند و همان‌طور که گفته شد تحقق تربیت اجتماعی از طریق برنامه درسی تبلور می‌یابد؛ براین اساس پژوهش حاضر با هدف شناسایی ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی بر پایه چهار عنصر هدف / محتوا / روش / ارزش‌یابی به عنوان اصلی‌ترین عناصر مشترک تمامی مدل‌های برنامه‌ریزی درسی انجام شد. بر مبنای

یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که در بعد اهداف بایستی به اصول انتخاب اهداف که شامل توجه متعادل به سه سطح شناخت، نگرش و رفتار در تدوین اهداف تربیت اجتماعی، توسعه و شناسایی ارزش‌های اجتماعی و اساسی، توسعه سطح تفکر در سطوح بالا (انتقادی، حل مسئله، انتزاعی) مهارت تحلیل‌گری اجتماعی، توسعه هویت اجتماعی، آموزش شناخت آسیب‌های اجتماعی (معرفتی، رفتاری، گفتاری) و تجزیه و تحلیل آنها، توجه به حقوق خود و دیگران، همگرایی و هم‌پوشانی اهداف با سطح نیازهای رشدی دوره توجه شود در تبیین این یافته می‌توان گفت که هدف تربیت اجتماعی رشد شایستگی‌های اجتماعی است. و ارزش‌های اجتماعی به صورت صلاحیت‌ها و شایستگی‌هایی تعریف می‌گردد که فراگیر باید به سطحی از رشد و تعالی در آنها دست یابد؛ بنابراین در تعیین اهداف و مقاصد توجه به بُعد جامعیت مدنظر باشد و از پرداختن صرف به اهداف شناختی خودداری شود و به توجه متوازن و هماهنگ به ابعاد سه‌گانه دانشی، بینشی و مهارتی چرخش نماید. با این اوصاف شناسایی مصادیق ارزش‌های اجتماعی اساسی و پایه اهمیت بالایی دارد و در فرایند گزینش ارزش‌های اجتماعی باید چند نکته را مدنظر قرار داد. اول آنکه، برای شناسایی و گزینش ارزش‌های اجتماعی از اهداف تکامل یافته استفاده شود. که لازمه آن این است که با مراجع به منابع مکتوب و مستند تاریخی و اجتماعی و منابع دینی مانند آیات و روایات بهره برد (عقیلی، ۱۳۹۸، ص ۲۲). دوم، در انتخاب و ارائه این ارزش‌های اجتماعی باید تلاش شود اهداف با هم همگرا باشند تا این ارزش‌ها به صورت مجموعه‌ای از نظام ارزشی ارائه شود. با تأکید بر نتایج پژوهش، در برنامه درسی تربیت اجتماعی پرورش هویت و شخصیت اجتماعی فراگیران به عنوان هدف والای اجتماعی در سطوح دانش، نگرش و مهارت باید مورد توجه قرار گیرد. تا دانش‌آموزان بتوانند ضمن توجه به حقوق خود و دیگران و تحقق شایستگی‌های اجتماعی در به کارگیری ارزش‌های مانند هویت، آزادی، عدالت، صلح و ... برای داشتن نقشی موثر در جامعه محلی و ملی متمرکز شوند برای تحقق این اهداف باید به پرورش تفکر در سطوح بالا، مهارت تحلیل‌گری اجتماعی فراگیران، مطابق با شناخت نیازهای دانش‌آموزان و با توجه به سطح توانایی آنها توجه شود.

در بُعد محتوا نتایج نشان داد که اولین چیزی که از هر محتوا انتظار می‌رود، علاوه بر ظاهر مناسب، بایستی به تناسب هماهنگی و توازن محتوا با اهداف، تناسب محتوا با نیازهای فراگیران و سطح علائق و سطح درک و فهم آنها، استفاده از متریبان در تعیین محتوای تربیتی، تنوع در شکل‌های ارایه محتوا، مانند محتوای عملیاتی، کاربردی، نظری و تحلیلی، تقویت نگرش در برابر تجزیه و تحلیل آسیب‌های اجتماعی، تأکید بر وسایل کمک آموزشی بجای توجه صرف به کتاب‌های درسی، توجه به اصل استمرار در مفاهیم و استفاده از الگوی مارپیچی در زمینه کسب شایستگی‌ها و مهارت‌ها، رعایت پیش‌نیازها و رعایت توالی در تنظیم محتوای که صبغه اجتماعی بالایی دارند، تأکید تعادل میان محتوای از پیش تعیین شده و محتوای متساعدکننده، تأکید بر محتوای تلفیقی توجه شود. در تبیین این یافته نیز می‌توان گفت که محتوا باید از اهداف گرفته شود و مانند اهداف باید جامعیت داشته باشد. بیشتر مصاحبه‌کنندگان اظهار داشتند محل بروز اهداف در محتوای برنامه درسی تربیت اجتماعی در یک سطح منسجم و متوازن به صورت «کاربردی» در سه سطح: دانشی، نگرشی و عاطفی می‌باشد. تنوع در شکل‌های ارایه محتوا گزینش شده به صورت محتوای تحلیلی، عملیاتی و کاربردی به جای پرداختن به محتوای تنها مکتوب باید مدنظر قرار گیرد تا ضمن توجه به سطح توانایی‌ها، نیازها و علائق دانش‌آموزان، رفتار آنان را نیز به صورت بخشی از محتوای برنامه درسی تربیت اجتماعی مورد نظر قرار دهد. در غیر این صورت وجود محتوای که هیچ‌گونه درک و فهمی در یادگیرندگان ایجاد نکند و فراگیر نتواند با آن ارتباط برقرار کند محتوا مطلوب تربیت اجتماعی نمی‌باشد (ملکی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۳). از سوی با توجه به آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی که متوجه جامعه است تقویت نگرش در برابر تجزیه و تحلیل آسیب‌های اجتماعی در میان دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه برای داشتن اجتماعی سالم ضروری به نظر می‌رسد به منظور پیشگیری از این رفتارهای پرخطر اجتماعی تقویت تفکر فراگیران در بالاترین سطح (تفکر و خلاقیت) در تمام حوزه‌های تربیتی و یادگیری (در سه سطح شناختی و نگرشی و عملیاتی به صورت در هم تنیده و هماهنگ) از جمله حوزه برنامه درسی تربیت اجتماعی باید مدنظر قرار گیرند تا متریبان

بتوانند مهارت تحلیل‌گری مسایل و آسیب‌های اجتماعی را داشته باشند برای سازماندهی محتوای انتخاب شده در کسب شایستگی‌ها و مهارت‌های اجتماعی و تحقق آنها اصل تکرار و استمرار با استفاده از الگوی مارپیچی باید به جد تحت توجه قرار گیرد زیرا زمینه‌های یادگیری عمیق را در دانش‌آموزان فراهم کرده و پرورش قدرت تفکر و تحلیل مسائل اجتماعی در دانش‌آموزان را فراهم می‌نماید. ویژگی مهم دیگر برای سازماندهی تأکید تعادل میان محتوای از پیش تعیین شده و محتوای متساعدکننده بود که باعث بوجود آمدن انعطاف در ارایه محتوا می‌شود، از طرفی چون تربیت اجتماعی دارا محتوای متساعدکننده (ضمنی) با صبغه اجتماعی بالاست؛ از این رو رعایت پیش نیازها و توالی، وحدت و انسجام در تنظیم عمودی و افقی محتوا لازم و ضروری است.

از آنجایی که هدف تربیت اجتماعی آماده‌ساختن افراد برای زندگی اجتماعی از طریق به‌کارگیری روش‌های مناسب برای انتقال و پرورش دانش‌ها و مهارت‌ها و صلاحیت‌های مورد نیاز است، بایستی در اصول‌گزینش این روش‌ها و انتخاب رویکردها و روش‌های یاددهی و یادگیری تربیت اجتماعی دقت نظر به‌عمل‌آید و در بُعد اصول از روش‌های تدریس با صبغه اجتماعی بالا که منجر به پاسخ‌گویی حل مسائل و مشکلات اجتماع می‌شوند، روش‌های غیرمستقیم، روش‌های تدریس فعال و دانش‌آموزمحور استفاده گردد، در بُعد انتخاب از روش‌های: کاوشگری، پروژه‌های مشترک با روش حل مسئله، گفتگو گروهی و پرسش‌گری توأم با مشارکت دانش‌آموزان، همیاری و همکاری، ایفای نقش و داستان‌گویی استفاده شود. در تبیین این یافته می‌توان گفت: از آنجایی که هدف تربیت اجتماعی آماده‌ساختن افراد برای زندگی اجتماعی است، باید در به‌کارگیری روش‌های یاددهی-یادگیری متناسب با اهداف دقت نظر به‌عمل بیاید و از طریق به‌کارگیری روش‌های مناسب به‌گونه‌ای که فراگیران بتوانند مسائل اجتماعی را با ذهنی خلاق و پویا تحلیل و بپذیرند و به افرادی مسئول و قانون‌گرا تبدیل شوند دقت شود کاربست روش‌های مشارکتی (کاوش‌گری، پروژه‌های مشترک با روش حل مسئله، همیاری و گفتگو گروهی....) در سه حیطه شناخت، نگرش و مهارت به‌طور متوازن نشان‌دهنده جایگاه بالای آموزش غیرمستقیم و تأکید بر روش‌های تدریس فعال و دانش‌آموزمحور در

این نوع برنامه درسی خواهد بود؛ افزون‌براین با پذیرفتن این واقعیت که یادگیری در این نوع برنامه درسی فقط به محیط کلاس درس و مدرسه محدود نمی‌شود. و وظیفهٔ معلمان در فرایند آموزشی، فقط انتقال واقعیت‌های علمی نیست، بلکه باید موقعیت مطلوب یادگیری معنادار را فراهم کنند تا دانش‌آموزان به فعالان کنشگر در اجتماع تبدیل شوند؛ بدین ترتیب دانش‌آموزان در عمل به تمرین بسیاری از مهارت‌های مورد نیاز برای مشارکت کامل در فعالیت‌های خانواده به عنوان یک عضو، در فعالیت‌های اجتماعی به عنوان یک شهروند جامعه و یک شاغل موفق در اجتماع نیز می‌پردازند.

در بعد ارزش‌یابی نتایج نشان داد که ارزش‌یابی برنامه درسی تربیت اجتماعی باید به صورت پیوسته انجام گیرد و مبتنی بر خود ارزش‌یابی، هم ارزش‌یابی و ارزش‌یابی گروهی باشد. از آنجایی که هدف از این نوع ارزیابی میزان تحقق شایستگی‌های اجتماعی است و از آنجایی که رفتار انسان پیوسته به صورت یک فرایند مداوم در جریان است با یکبار ارزش‌یابی نتیجه قطعی حاصل نمی‌شود؛ از این رو وجود استمرار در ارزیابی، تناسب ارزش‌یابی با اهداف، محتوا و روش‌ها، توجه به قابلیت‌های فراگیران، افزایش سهم فراگیران در ارزش‌یابی، خود ارزش‌یابی توسط دانش‌آموزان، ارزیابی چند جانبه و مشارکتی توسط معلمان مدیران و والدین و خود دانش‌آموزان، استفاده از ارزیابی‌های مهارتی و عملیاتی به منظور تقویت شایستگی‌ها و توانمندی‌های مهارتی و عملیاتی دانش‌آموزان و استفاده از ابزارهای گوناگون کیفی ارزش‌یابی متناسب با نیازهای واقعی یادگیرندگان مثل چک لیست، مشاهده و مصاحبه مورد توجه قرار گیرد. در تبیین این یافته‌ها می‌توان گفت که عنصر سنجش و ارزش‌یابی مانند دیگر عناصر برنامه درسی تربیت اجتماعی بایستی مطابق با منطق مدرس و با هدف کسب شایستگی‌ها و مهارت‌ها به طور هماهنگ در سه بعد شناختی، نگرشی و مهارتی طراحی شود. برای تحقق این ویژگی ارزیابی باید به صورت پیوسته و مستمر انجام گیرد زیرا که تربیت اجتماعی به عنوان یک فرایند مداوم و مجموعه در هم تنیده از تعاملات انسانی، اجتماعی و تربیتی همیشه جریان دارد. و به دلیل ماهیت کارکردی تربیت اجتماعی استفاده از ارزیابی‌های مهارتی و عملیاتی مدنظر قرار گیرد چرا که هدف، میزان توسعه و پرورش آگاهی‌های اجتماعی دانش‌آموزان

به صورت واقعی و عینی است نه به عنوان ابزاری برای ارتقا از یک پایه به پایه دیگر (ملکی و مذبوحی، ۱۳۹۸، ص ۷۵). برای تحقق اهداف مهارتی و عملیاتی تربیت اجتماعی از ابزارهای کیفی گوناگون و همچنین ارزش‌یابی متناسب با توانایی‌ها و نیازهای واقعی یادگیرندگان (در سه سطح ضعیف، متوسط و قوی) به عنوان دیگر روش‌های ارزش‌یابی مورد استفاده قرار گیرد. استفاده از ارزیابی‌های فردی به صورت کار پوشه و پرسش‌نامه خود ارزیابی، ارزیابی‌های چندجانبه به صورت ارزیابی متریان از یکدیگر و ارزیابی مریان و والدین، برای کمک به مدارس به منظور بررسی وضعیت مهارت‌های اجتماعی متریان در ابعاد فردی و اجتماعی از روش‌های مرسوم ارزیابی در این نوع برنامه درسی است؛ همچنین از دیگر روش‌های مرسوم، ارزیابی‌های تکوینی و پایانی به صورت شفاهی و کتبی برای سنجش میزان آگاهی‌ها و شایستگی‌های اجتماعی نیز می‌توان استفاده نمود.

تأمل بر پیشنهادهایی برای عمل و سیاست‌گذاری.

* چارچوب پیشنهادی این پژوهش به عنوان مبنایی برای تدوین برنامه‌های درسی تربیت اجتماعی برای دوره متوسطه دوم مورد استفاده قرار گیرد.

* محتوا و کتاب‌های درسی تربیت اجتماعی در دوره دوم متوسطه به عنوان مهم‌ترین ابزارهای تربیت اجتماعی در این دوره می‌توانند بر اساس اصول مطرح‌شده در این برنامه درسی مورد بازنگری قرار گیرند.

* با توجه به یافته‌های پژوهش در خصوص ویژگی‌های عناصر برنامه درسی پیشنهاد می‌شود که گروه برنامه‌ریزان آموزشی و درسی وزارت آموزش و پرورش توجه ویژه‌ای به موضوع مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی، تحقق شایستگی‌ها و ارزش‌ها در مبحث هدف‌ها و محتوای مناسب با هدف‌ها و روش‌های فعال و شاگردمحور در امر آموزش و تدریس، ارزش‌یابی‌های مستمر و تکوینی، ارزش‌یابی به وسیله خود و هم‌سالان در برنامه درسی اقدام کنند.

* پیشنهاد می‌شود طی یک کارگاه این طرح و نمونه به مدیران گروه‌های آموزشی و درسی سراسر کشور معرفی شود تا به هنگام برنامه‌ریزی مورد استفاده قرار گیرد. معاونت مقطع متوسطه آموزش و پرورش نیز می‌تواند در اجرا از این طرح بهره‌برداری کند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

- احمدی، پروین. (۱۳۹۰). طراحی و سازماندهی محتوای برنامه درسی. رویکردی بین‌رشته‌ای در برنامه درسی تلفیقی (چاپ اول). تهران: آبیژ.
- المدرس، زهره. (۱۳۷۹). کارکرد دروس علوم اجتماعی دوره آموزش متوسطه در بهنجار کردن کنش اجتماعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی علیه السلام.
- جمالی تازه کند، محمد؛ طالب زاده نویریان، محسن؛ و ابوالقاسمی، محمود. (۱۳۹۲). تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۰(۱۰)، صص ۱-۱۹.
- دهقانی، مرضیه. (۱۳۹۰). طراحی الگوی مطلوب (جایگزین) برنامه درسی تربیت اجتماعی برای دوره راهنمایی تحصیلی ایران (رساله دکتری). مشهد. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- عقیلی، رمضان. (۱۳۹۸). طراحی الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران. مجله تدریس پژوهشی، ۶(۴)، صص ۱-۲۳.
- علیشاهی، علی. (۱۳۹۴). کارکردهای مؤثر تربیت اجتماعی در جامعه از دیدگاه علامه طباطبائی علیه السلام. مجله معرفت، ۲۴(۲۰۸)، صص ۶۷-۸۰.
- شعبه‌الحرانی، ابو محمد حسن بن علی بن حسین. (۱۳۵۴). تحف العقول. تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
- فاتحی‌زاده، مریم؛ نصر اصفهانی، احمدرضا و فتحی، فاطمه. (۱۳۸۴). بررسی کیفی عملکرد دبیرستان در ایجاد و پرورش مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان. مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه اصفهان، ش ۲۴، صص ۱۶۵-۱۶۳.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۵۳). بحارالانوار. تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
- مذبوحی، سعید؛ ملکی، حسن. (۱۳۹۸). برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره ابتدایی. تهران: انتشارات آوای نور.

- مذبحی، سعید؛ صالحی زاده، مسلم. (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر تربیت اجتماعی در دوره ابتدایی با تأکید بر آموزه‌های قرآنی. تهران: انتشارات رشد فرهنگ.
- ملکی، حسن. (۱۳۸۴). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عملی). مشهد: پیام اندیشه.
- ملکی، حسن. (۱۳۹۵). اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان.
- یاوری، زهرا؛ کشتی آرای، نرگس و احمدی، غلامرضا. (۱۳۹۲). تدوین اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تأکید بر تربیت شهروندی، رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۴(۱۳)، صص ۱۶۶-۱۴۷.
- یزدانی، فتانه. (۱۳۹۷). طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره اول متوسطه با تأکید بر اسناد بالادستی. مجله پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی، ۶(۲)، صص ۹۵-۱۱۷.
- Almond, G. A., & Verba, S. (2015). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton university press.
- Becker, A., Dewet, A., & Van Vollenhoven, W. (2015). Human rights literacy: Moving towards rights- based education and transformative action through understandings of dignity, equality and freedom. *South African Journal of Education*, 35(2), p.1044.
- Becker, A., Dewet, A., & Van Vollenhoven, W. (2015). Human rights literacy: Moving towards rights- based education and transformative action through understandings of dignity, equality and freedom. *South African Journal of Education*, (35)2, p. 1044.
- Chao, M. E. N. (2017). *Function of Ideological and Political Education in Mass Incidents*. DEStech Transactions on Social Science, Education and Human Science, (mess).
- Dan, N. I. E. (2016). Analysis of the Effectiveness of the Discourse Power of Ideological and Political Education. *Journal of the Party School of Shengli oilfield*, 6,030.

- Dreton, Sh. (1997 AP). The forgotten intervention: How to design environment that foster friendship. Research, Today's Youth: *The community cirde of Journal*, 2, pp. 6-10.
- Gay, G. (1980). "Conceptual Models of the Curriculum-Planning Process," pp. 120-143 in Arthur W. Foshay, ed., *Considered Action for Curriculum Improvement*, 1980 ASCD Yearbook. Washington, DC: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Kristjansson, K. (2015). Aristotelian character education: A précis of the 2015 book. *Journal of moral education*, 45(4), pp. 481-489.
- McCormack, S. (2006). What is social education? A self-study into the nature of social education in a pre-service social studies methods course: Transitioning between social studies and social education. University of Houston .
- Qian, Z. W. (2017). Plural Society Thought Trends' Challenge and Responses on Ideological and Political Education in Colleges. *DEStech Transactions on Social Science, Education and Human Science*, (mess).
- Sun, p. (2014). Using blogs as a support to ideological and political education. *Journal of arts and humanities*, 3(8), pp. 109-113
- Thomas, T. K. C. (2005). *Civic and political education*. In *Education and Society in Hong Kong and Macao* (pp. 175- 200). Springer Netherlands.
- Thomas, T. K. C. (2005). *Civic and political education*. In *Education and Society in Hong Kong and Macao* (pp. 175- 200). Springer Netherlands.
- Yu, S. (2017). *A Study on College Students' Ideological and Political Education from the Perspective of System Harmony and Traditional Culture*. *DEStech Transactions on Social Science, Education and Human Science*, (icsste).

References

- Aghili, R. (2019). *Designing a curriculum model for moral education in the elementary education system of Iran*. *Journal of Research in Teaching*, 6(4), pp. 1-23. [In Persian]
- Ahmadi, P. (2011). *Designing and organizing curriculum content: An interdisciplinary approach to integrated curriculum* (1st ed.). Tehran: Aeezh. [In Persian]
- Alishahi, A. (2015). Effective functions of social education in society from the perspective of Allameh Tabataba'i. *Journal of Ma'arifat*, 24(208), pp. 67-80. [In Persian]
- Al-Modares, Z. (2000). *The function of social studies courses in normalizing social action in high school education*. Master's thesis, Allameh Tabataba'i University. [In Arabic]
- Almond, G. A., & Verba, S. (2015). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton university press.
- Becker, A., Dewet, A., & Van Vollenhoven, W. (2015). Human rights literacy: Moving towards rights- based education and transformative action through understandings of dignity, equality and freedom. *South African Journal of Education*, 35(2), p.1044.
- Becker, A., Dewet, A., & Van Vollenhoven, W. (2015). Human rights literacy: Moving towards rights- based education and transformative action through understandings of dignity, equality and freedom. *South African Journal of Education*, 2(35), p. 1044.
- Chao, M. E. N. (2017). *Function of Ideological and Political Education in Mass Incidents*. *DEStech Transactions on Social Science, Education and Human Science*, (mess).
- Dan, N. I. E. (2016). Analysis of the Effectiveness of the Discourse Power of Ideological and Political Education. *Journal of the Party School of Shengli oilfield*, 6,030 .

- Dehghani, M. (2011). *Designing an optimal curriculum model for social education in Iran's middle school* (Doctoral dissertation). Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Dreton, Sh. (1997 AP). The forgotten intervention: How to design environment that foster friendship. Research, Today's Youth: *The community cirde of Journal*, 2, pp. 6-10.
- Fatehizadeh, M., Nasr Esfahani, A. R., & Fathi, F. (2005). Qualitative study of high school performance in fostering students' social skills. *Journal of Psychology and Educational Sciences, University of Isfahan*, 24, pp. 163-165. [In Persian]
- Gay, G. (1980). "Conceptual Models of the Curriculum-Planning Process," pp. 120-143 in Arthur W. Foshay, ed., *Considered Action for Curriculum Improvement*, 1980 ASCD Yearbook. Washington, DC: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Jamali Tazekand, M., Talebzadeh Nobarian, M., & Abolqasemi, M. (2013). An Analysis of the position of citizenship education components in the social studies curriculum of high school. *Research in Curriculum Planning*, 10(10), pp. 1-19. [In Persian]
- Kristjansson, K. (2015). Aristotelian character education: A précis of the 2015 book. *Journal of moral education*, 45(4), pp. 481-489.
- Majlesi, M. B. (1974). *Bihar al-Anwar*. Tehran: Islamic Scientific Publications. [In Persian]
- Maleki, H. (2005). *Curriculum planning: A practical guide*. Mashhad: Payam Andisheh. [In Persian]
- Maleki, H. (2016). *Principles of curriculum planning*. Tehran: Burhan School Cultural Institute. [In Persian]
- Mazbouhi, S., & Maleki, H. (2019). *Social education curriculum in elementary education*. Tehran: Avaye Noor Publications. [In Persian]
- Mazbouhi, S., & Salehizadeh, M. (2016). *An introduction to social education in elementary school with emphasis on Quranic teachings*. Tehran: Roshd Farhang Publications. [In Persian]

- McCormack, S. (2006). What is social education? A self-study into the nature of social education in a pre-service social studies methods course: Transitioning between social studies and social education. University of Houston .
- Qian, Z. W. (2017). Plural Society Thought Trends' Challenge and Responses on Ideological and Political Education in Colleges. *DEStech Transactions on Social Science, Education and Human Science*, (mess).
- Sho'bah al-Harani, A. (1975). *Tuhaf al-Uqul*. Tehran: Islamic Scientific Publications. [In Arabic]
- Sun, p. (2014). Using blogs as a support to ideological and political education. *Journal of arts and humanities*, 3(8), pp. 109-113
- Thomas, T. K. C. (2005). *Civic and political education*. In *Education and Society in Hong Kong and Macao* (pp. 175- 200). Springer Netherlands.
- Thomas, T. K. C. (2005). *Civic and political education*. In *Education and Society in Hong Kong and Macao* (pp. 175- 200). Springer Netherlands.
- Yavari, Z., Kashti Araei, N., & Ahmadi, G. (2013). Developing curriculum objectives in high school with emphasis on citizenship education. A new approach in educational management, 4(13), pp. 147-166. [In Persian]
- Yazdani, F. (2018). Designing and validating a social education curriculum model for the first grade of middle school with emphasis on upstream documents. *Journal of Research in School and Virtual Learning*, 6(2), pp. 95-117. [In Persian]
- Yu, S. (2017). A Study on College Students' Ideological and Political Education from the Perspective of System Harmony and Traditional Culture. *DEStech Transactions on Social Science, Education and Human Science*, (icsste).

An Analysis of Effective or Disruptive Lived Experiences on Women's Peace Post-Marriage: A Case Study of Women Aged 20 to 30 in the City of Ahram¹

Narges Mandegari¹

Razieh Mirali Malek²

1. Master's Degree in Women's Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author).

Email: n.mandegar5@gmail.com; Orcid: 0009-0009-8941-5811

2. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Email: rmiralimalek@gmail.com; Orcid: 0009-0005-4258-247X

Abstract

Marriage establishes one of the most fruitful relationships where spouses, through having a positive and harmonious relationship, can determine their mental health and tranquility. This study aims to explore the lived experiences that either positively or negatively impact the tranquility of married women who have been in their marriage for 1 to 5 years. The research employed a qualitative approach using thematic analysis and the Atreide Sterling technique through semi-structured interviews and purposive sampling. The target group consisted of 13 married women aged 20 to 30 years from the city of Ahram in Bushehr, Iran. The MAXQDA2020 software was used for thematic analysis. Results from the

1. **Cite this article:** Mandegar, N., & Mir Ali Malek, R. (2024). An Analysis of Effective or Disruptive Lived Experiences on Women's Peace Post-Marriage: A Case Study of Women Aged 20 to 30 in the City of Ahram. *Journal of Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 214-248. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.66119.1996>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

▣ **Received:**02/03/2023 • **Revised:**08/06/2024 • **Accepted:**29/06/2024 • **Published online:** 28/09/2024

© **The Authors**

textual data revealed that the overarching category of effective communication skills includes organizing factors such as attentive emotional relationships, supportive and accommodating relationships, value and moral alignment, and interactions in communication with children. Categories related to ineffective interactions and disturbances to women's tranquility include organizing themes such as conflicts with the spouse's family, excessive interactions with the spouse's friends, dysfunctional relationships and reactions, and economic problems. In line with the findings of this study, it can be concluded that training in effective interpersonal communication techniques and addressing cognitive needs can improve relationships, correct ineffective interactions, and reduce interpersonal conflicts among couples.

Keywords

Couple Tranquility, Married Women, Communication Skills, Thematic Analysis, Ahram City

واکاوی تجارب زیسته مؤثر یا مخل بر آرامش زنان پس از ازدواج: مطالعه موردی زنان ۲۰ تا ۳۰ ساله شهر آهرم^۱

نرگس ماندگار^۱ راضیه میر علی ملک^۲

۱. کارشناسی ارشد، رشته مطالعات زنان دانشگاه ادیان و مذاهب قم، ایران (نویسنده مسئول).

Email: n.mandegar5@gmail.com; Orcid: 0009-0009-8941-5811

۲. گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

Email: rmiralimalek@gmail.com; Orcid: 0009-0005-4258-247X

چکیده

ازدواج، زمینه‌ساز پربرترین روابطی است که زن و شوهر در طول زندگی مشترک، می‌توانند با داشتن رابطه مطلوب و سازشی، سلامت روانی و آرامش خود را تعیین کنند. هدف تحقیق حاضر، مطالعه تجارب زیسته مؤثر یا مخل بر آرامش زنان متأهل است که در بازه زمانی ۱ تا ۵ سال از زندگی مشترکشان گذشته است. روش این نوشتار از نوع کیفی و به روش تحلیل مضمون و تکنیک آتراید استرلینگ به صورت مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته و نمونه‌گیری هدفمند بوده و جامعه هدف ۱۳ زن متأهل با میانگین سنی ۲۰ تا ۳۰ ساله شهر آهرم از استان بوشهر بوده‌اند. برای تحلیل مضامین از نرم‌افزار MAXQDA2020 استفاده شد که طبق نتایج حاصل از داده‌های متنی به‌دست‌آمده، مقوله فراگیر مهارت‌های ارتباطی مؤثر شامل عوامل سازمان‌دهنده‌ای همچون روابط توجه‌آمیز عاطفی، روابط سازشگر و پشتیبان، همسویی ارزشی و اخلاقی و تعاملات در ارتباطات با فرزند می‌باشد. مقولات در ارتباط با تعاملات ناکارآمد و مخل آرامش زنان، شامل:

۱. **استناد به این مقاله:** ماندگار، نرگس؛ میرعلی‌ملک، راضیه. (۱۴۰۳). واکاوی تجارب زیسته مؤثر یا مخل بر آرامش زنان پس از ازدواج: مطالعه موردی زنان ۲۰ تا ۳۰ ساله شهر آهرم. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۲(۴۵)، صص ۲۱۴-۲۴۸.
<https://doi.org/10.22081/JISS.2024.66119.1996>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۱ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۳/۱۹ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

مضامین سازمان دهنده، تعارضات در ارتباط با خانواده زوجین، تعاملات افراطی همسر با دوستان، روابط و واکنش‌های ناکارآمد و مشکلات اقتصادی است. همسو با یافته‌های تحقیق حاضر می‌توان نتیجه گرفت آموزش فنون و مؤلفه‌های ارتباطی مطلوب بین فردی و تأمین نیازهای شناختی، می‌تواند عامل بهبود روابط و اصلاح تعاملات ناکارآمد و مراقبت و کاهش تعارضات بین فردی در زوجین باشد.

کلیدواژه‌ها

آرامش زوجین، زنان متأهل، مهارت‌های ارتباطی، تحلیل مضمون.

۱. مقدمه و بیان مسئله

ازدواج از قدیمی‌ترین و عالی‌ترین پیوندهای انسانی است که ارضاکننده و رشد دهنده‌ی شخصیت آدمی است (کریمی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۲۵۵). اسلام در بیان قرآن، آفرینش زن و مرد و همزیستی و زوجیت آن‌ها را برای آرامش، سکونت و نجات از تلاطم‌های روحی و اضطراب‌های زندگی قرار داده است تا بهداشت روانی انسان را تأمین کند، تا در کنار جنس مخالف خودتان در درون خانواده - مرد در کنار زن، زن در کنار مرد - آرامش پیدا کنید (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۱، ص ۷۸، حاج‌علی اکبری، ۱۳۹۲، ص ۵۵، بانکی‌پور فرد، ۱۳۹۳، ص ۲۴). به اعتقاد کلاود^۱ نیز، ازدواج بزرگترین، هدیه الهی به بشر است و فرصتی است برای زن و مرد که همچون یک جان در دو بدن، کنار یکدیگر زندگی کنند (کلاود، ۱۳۹۰، ص ۱۱).

پیامبر خدا ﷺ، ازدواج در اسلام را محبوب‌ترین بنیاد نزد خداوند معرفی نموده‌اند (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۹، ص ۱۲). هدف ازدواج و تشکیل خانواده، تنها رفع نیاز جنسی و یا فرزنددار شدن و بقای نسل نیست؛ بلکه پرکردن خلا روحی توسط زوجین و دست‌یافتن به رشد و کمال انسانی است، زن و مرد باید محیطی باصفا، در کانون خانواده بسازند که سبب سکون و آرامش آن‌ها باشد (رحیمی یگانه، ۱۳۸۹، ص ۱۸). براین اساس، ضرورت ازدواج و تشکیل خانواده در نظام الهی، بالطبع مهم‌ترین عامل مؤثر بر آرامش روان، آسایش فکر و جان و احساس رضامندی درونی است که همراه با آن تأملات روحی در انسان به کمترین حد خود رسیده و مسرت باطنی وی، آشکار می‌گردد (بیستونی، ۱۳۸۴، ص ۱۴، شکوهی، ۱۳۸۸، ص ۴۴).

اولسون^۲ و همکاران، رابطه و مهارت‌های ارتباطی زناشویی را از اصول ازدواج موفق می‌دانند (کریمی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۲۵۵). زوجین می‌توانند با برخورد و تعامل سازنده و به‌کارگیری مهارت‌های ارتباطی مطلوب در روابط خود، زمینه‌ساز

1. Cloud
 2. Olson

خانواده‌ای با نشاط باشند. مشکلات ارتباطی، جزء اساسی‌ترین، ریشه‌های مشکلات خانواده بوده (جاویدی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۶۶) و طبق یافته‌های شفرت و اسکارز^۱ الگوی ارتباطی آشفته بر سلامت روان زوجین تأثیر چشم‌گیری دارد (کریمی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۲۵۶).

در راستای چگونگی نوع رابطه زوجین، تحقیقات و محتوای فراوانی جهت تقویت مهارت‌های ارتباطی و افزایش چرخه آگاهی همسران ارائه شده تا خانواده‌ای متعادل با ایجاد روابط مطلوب شکل گیرد. اما خودآگاه یا ناخودآگاه، رفتارهای ارتباطی نامتناسب، نارضایتی و مشکلاتی را در بین زوجین ایجاد می‌نماید که مقدار زیادی از انرژی جسمانی، عاطفی و روانی افراد را به خود اختصاص می‌دهد؛ از این رو اگر مسائل بین زوجین به خوبی اداره شوند، باعث رشد شخصی و تعمیق رابطه خواهد گشت (میلر و همکاران ۲، ۱۳۸۸، ص ۲۰). ارتباط رضایت‌بخش در ازدواج امری ضروری است که تعاملات ضعیف و نبود مهارت‌های ارتباطی مؤثر، سبب تعارضات اختلاف‌آمیز و گاهی با تشدید اختلافات منجر به طلاق خواهد شد و سبب تقویت یا تضعیف پیوند زناشویی می‌شود.

مطالعه نوع ارتباطات در زیسته زناشویی زوجین، سبب دریافت اطلاعات عینی و کیفیت سنجی روابط دو طرفه در فرایند ازدواج است که با میزان بازنمایی خرسندی یا نارضایتی آنها، راهنمای اندیشمندان و دغدغه‌مندان حوزه خانواده است، تا با دریافت الگوی ارتباطی، از زناشویی ناشاد کاسته و از میزان جدایی زوجین جلوگیری کننده و با ارائه آموزش لازم، مانع چالش‌های اختلاف‌آمیز و فروپاشی زندگی زناشویی و از بین رفتن آرامش اشخاص شد^۳. مسئله پژوهش حاضر، فهم و درک زنان متأهل از

1. Siffert A & Schwarz B

2. Miller & Partners

۳. براساس آمار اعلام‌شده از سوی سازمان ثبت احوال کشور به ازای هر ۲ ازدواج ۱ طلاق در کشور به ثبت

رسیده است (<https://www.alef.ir/news/4020419022>).

آرامش پس از ازواج است که جامعه هدف بر اساس متغیری چون گذشت ۱ الی ۵ سال از زندگی مشترک، تحصیلات، شرایط اقتصادی و اجتماعی و وضعیت شغلی ناهمگون است؛ چراکه طبق آمارها در حقیقت، به ازای هر ۳ ازدواجی که در سال ۹۹ تاکنون ثبت شده است، یک طلاق هم به ثبت رسیده و نسبت ازدواج به طلاق در کشور ۳ به ۱ است و بیشتر این طلاقها متعلق به زوج‌هایی بوده که میان ۱ تا ۵ سال از زمان ازدواج آنها می‌گذرد، طبق آمار طلاق در ایران، بیشتر زوج‌ها در پنج سال اول زندگی از هم جدا می‌شوند^۱ و وربروگ و جیمز هاوس، در پژوهش‌هایی به این نتایج دست یافته‌اند که یک ازدواج بدحال می‌تواند ۳۵ درصد بر بیماری‌های زوج‌ها بیفزاید و چهار سال از طول عمر بکاهد (گاتمن و سیلور، ۱۳۸۶، ص ۱۷). براساس این مطالعات و شناخت از دانش مهارتی زوجین، مسئولیت و اقدامات مداوم و کابردی، دغدغه‌مندان حوزه خانواده گسترده‌تر می‌نماید، از این سو پرداختن به سبک ارتباطی همسران و انجام پژوهش‌های علمی، در جهت تقویت و کنترل و پیش‌گیری از زندگی‌های نابسامان و ناشاد امری اساسی است. در این پژوهش با پرداختن به درک و تفسیر زنان از آرامش پس از ازدواج با توجه به تجربیات مهارت ارتباطی زیسته زناشویی آنان، در دریافت این فرضیه‌هاست که زنان در ارتباط مؤثر و یا مخل آرامش پس از ازدواج چه راهبردهای اتخاذ کرده‌اند؟ و چه پیامدهای در زندگی زناشویی آنان به بار داشته است؟

۲. پیشینه پژوهش

در رابطه با موضوع ازدواج و مهارت‌های ارتباطی زوجین و کیفیت زندگی زناشویی تحقیقات متنوعی از ابعاد گوناگون انجام پذیرفته است؛ به طور مختصر، روشنی و همکاران^۲

1. <https://dadsoo.com/divorce-statistics-in-iran60/>

۲. در تحقیقی دیگر با عنوان «روایت زنان از موانع آرامش در زندگی زناشویی» به عوامل اختلال آرامش زنان در زندگی زناشویی پرداخته‌اند (روشنی و همکاران، ۱۳۹۹).

(۱۳۹۴) در تحقیقی با روش کیفی و رویکرد نظریه مبنایی، «امنیت تأمین نیازهای عاطفی و مادی»، بر آرامش زنان، از مهم‌ترین نتایج، این نگاشته بوده است و یافته‌های تحقیق خجسته‌مهر و محمدی (۱۳۹۵) نیز از میان ۱۴ زن و مرد متأهل نشان می‌دهد که احساس خوشبختی به معنای «احساس آرامش» و «احساس رضایت» است و دسته‌ای از پژوهش‌ها، پیرامون اثربخشی مهارت‌های ارتباطی زوجین بر کیفیت زندگی مشترک به تبیین و چگونگی تأثیر مهارت‌های ارتباطی با احساس خشنودی و آرامش زوجین پرداخته است؛ در مقاله‌ی کنارکوهی و همکاران (۱۳۹۸) یافته‌ها نشان داد که آموزش راهبردهای مدیریت هیجان مبتنی بر رویکرد (EFT) تأثیر معناداری بر افزایش شادکامی و بهبود الگوهای ارتباطی زوجین دارد. فولادی و همکاران (۱۳۹۲) آموزش مهارت‌های ارتباطی بر مؤلفه‌های سلامت روانی زوجین، تفاوت معنی‌داری نشان داده است. نعمتی و همکاران (۱۳۹۶) با پژوهش در منابع اسلامی به این نتایج دست یافته‌اند که تأمین نیازهای مالی، ارضای نیازهای جنسی و عاطفی و ایمان مناسب و متناسب، همسران چهار عامل اصلی در ایجاد آرامش روانی همسران می‌باشد. در پایان‌نامه حیدری هرستانی (۱۳۹۷) کدهای محوری سازوکارهای آرامش روانی زنان متأهل، شامل آرامش روانی در ارتباط با خدا، در ارتباط با جهان هستی، در ارتباط با خود و در ارتباط با دیگران بوده است. زارع بیدگی (۱۳۹۴) نیز در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، غلام‌زاده جفره (۱۳۹۵) در رساله دکتری مشاوره، در بخشی از یافته‌ها با مطالعه بر افراد متأهل راضی و ناراضی به کارکردهای ازدواج در کسب آرامش دست یافته‌اند.

در این مقاله با مطالعه تجربه زیسته زنان متأهل با میانگین ثابت سنی و سال ازدواج در دوران اولیه زندگی زناشویی، تلاش شده با متغیر موقعیت زیسته جامعه هدف به روش تحلیل مضمون، به تفسیر و تبیین میزان بهره‌مندی زنان از آرامش با توجه به روابط زناشویی به این مسئله مهم و اساسی پرداخته شود.

۳. چارچوب مفهومی

ازدواج، سنت الهی و پاسخ فطری و منطقی به یک نیاز است و یک خواست طبیعی، زیستی و روانی برای زن و مرد است که بر پایه روابط پایای جنسی، عاطفی و معنوی است و مهم‌ترین واقعه در طول زندگی انسان‌ها است (به‌پژوه، ۱۳۹۴، ص ۱۴). از دیدگاه اولسون^۱ ازدواج پربرترین و بادوام‌ترین رابطه انسانی است که همچنین می‌تواند مایوس‌کننده‌ترین، ناکام‌کننده‌ترین و تعارض‌زاترین رابطه انسانی باشد، رضامندی از ارتباط به شدت بر سلامتی تاثیر می‌گذارد (لاهیجی و مقتدری، ۱۳۹۵، ص ۳).

یکی از عوامل موفقیت و خوش‌بختی، آرامش است، آرامش، باعث سلامت روح، روان و جسم است و از بیماری‌های روحی و جسمی جلوگیری می‌نماید و عامل بهبود روابط اجتماعی و سازگاری با اعضای خانواده می‌باشد (رجایی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۱۸). هیکس^۲ و همکاران، بر این باورند که زوج‌ها باید یاد بگیرند که چگونه جو را آرام کنند، آرامش خود را بازیابند و آن‌ها باید دریابند که چگونه می‌توان «هیجان‌ات شدید متفاوت» را تنظیم و تعدیل کرد (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۷۵). زوج‌هایی که از رابطه زناشویی خود ناراضی هستند، مهم‌ترین رفتارهای نامطلوب طرف خود را این موارد ذکر می‌کنند: انتقاد گریز، سرد بودن، کم‌کردن در کارهای خانه و حامی نبودن (آجلی لاهیجی و مقتدری، ۱۳۹۵، ص ۴). گاتمن و سیلور^۳ معتقدند ازدواج‌هایی که زوج‌ها به ویژه زنان، تعاملات را به شیوه‌ای هجومی و با نامهربانی آغاز می‌کنند، در برابر ازدواج‌هایی که در آنها همسران به شروعی نرم‌تر در گفتگوها عادت دارند، به احتمال بیشتری در معرض طلاق قرار خواهند گرفت و در ازدواج‌های شاد و باثبات، همسران یکدیگر را غرق رفتارهای توجه‌آمیز می‌کنند که رفتارهای توجه‌آمیز، کیفیت‌هایی هستند که جنبه‌های مثبت ازدواج را شکوفا می‌سازند (گاتمن و سیلور، ۱۳۸۶). آرون تی

1. Olson
 2. Hicks
 3. Gottman & silver

یک^۱ معتقد است که زن و شوهر به همکاری، مودت، حسن تفاهم و باورهای همگون نیاز دارند باید انعطاف‌پذیر، پذیرنده و بخشنده باشند، باید خطاهای یکدیگر را تحمل کنند و به خصوصیات هم بها بدهند و تنها در صورت تقویت این خصوصیات به مرور ازدواج به بلوغ و شکوفایی می‌رسد (بک، ۱۳۸۸، ص ۲۵). تقسیم وظایف، مسایل دخل و خرج خانواده، فعالیت‌های اجتماعی و تفریحی، انتخاب محل زندگی، داشتن فرزند، تربیت فرزند و ... با نداشتن مهارت‌های لازم در تصمیم‌گیری، روابط زن و شوهر را با مشکل روبه‌رو می‌سازد، تحقق هدف‌های عملی زندگی زناشویی و هدف‌های عاطفی، مستلزم روحیه همکاری در برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری مشترک، تصمیم منطقی، کار و اجرای مؤثر آن است، وقتی زن و شوهر فاقد این مهارت‌ها هستند، احتمال اختلافات و ناسازگاری زیاد می‌شود (بنی‌اسدی، ۱۳۸۱، ص ۹)؛ بنابراین، ازدواج مهم‌ترین پیوندی است که در آن زن و شوهر در طول زندگی مشترک می‌توانند با داشتن رابطه مطلوب و سازشی، سلامت روانی و آرامش خود را تعیین کنند.

در ارتباطات زوجین، فشار کار، والدین زوجین، پول، کارهای خانه، نوزاد تازه متولدشده: این موارد می‌تواند بارزترین زمینه‌های اختلافات زناشویی باشد (گاتمن، ۱۳۸۸، ص ۶۹۳) و به نظر گاتمن، تنها راه حل اختلافات زناشویی، سازش می‌باشد (گاتمن، ۱۳۸۸، ص ۶۸۰) و هر ازدواجی با وظایف عاطفی خاصی روبرو می‌شود که زن و شوهر باید با هم به آن دست یابند تا زندگی مشترکشان رشد کند و عمیق‌تر شود (گاتمن، ۱۳۸۸، ص ۶۹۵) و برای شکوفایی رابطه باید ارتباط مؤثر میان افراد درگیر وجود داشته باشد و این راهی برای انتقال نگرانی‌های درونی، افکار و خواسته‌هایشان، با این هدف که یکدیگر را بهتر درک کنید و اگر این عنصر حیاتی در رابطه نادیده گرفته شود بیشتر ارتباطات متلاشی خواهد شد؛ زیرا ارتباط امری دو طرفه است: صحبت کردن و گوش سپردن، بنابراین زن و شوهر باید زمانی را برای یکدیگر بگذارند تا علاوه بر ابراز خود، به

1. Aaron T. Beck

احساسات شخص دیگر گوش دهند (گرانت^۱، ۱۳۹۹، ص ۱۸) و به اعتقاد «گلسر»^۲، نداشتن رابطه و پیوند عاطفی، یا وجود روابط ناخوشایند یا رابطه‌ای که در آن رضایتی وجود ندارد، ریشه اصلی تمام مشکلات پایدار روان‌شناختی در افراد است و بر مفهوم سلامت روانی فرد به اهمیت روابط عاطفی متقابل بین افراد تأکید شده است (شمسا، ۱۳۹۷، ص ۱۱۹).

۴. روش‌شناسی

پژوهش حاضر به روش کیفی، تحلیل مضمون^۳ تکنیک آتراید استرلینگ^۴ به صورت مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته و نمونه‌گیری هدفمند صورت گرفته است. پس از تدوین «راهنمای مصاحبه» با نظارت کارشناس حوزه زن و خانواده، در حین گفتگو با مشارکت کنندگان نیز، دست محققان در ارائه پرسش‌های همسو با موضوع تحقیق و مطالب عنوان‌شده از سوی مشارکت کنندگان باز بوده است. برای جلب اعتماد مصاحبه‌شوندگان، ضمن توضیح هدف پژوهش، به محفوظ ماندن اطلاعات گفته شده و هویت آنان، تضمین داده شد. در ملاقات با مصاحبه‌شوندگان با تقدیم هدایا گفتگویی صمیمی میان محققان و مصاحبه‌شوندگان رخ داد و با موافقت مشارکت کنندگان گفتگوها ضبط و سپس پیاده‌سازی شد.

پژوهش حاضر، در فرایند کلی این تحقیق جهت دقت در صلاحیت مشاهدات و اطمینان‌پذیری مفاهیم استخراج‌شده، تلاش شد از ابتدای انجام کار، از استاد کارشناس استفاده شود و در مراحل اولیه انجام مصاحبه‌ها، داده‌های متنی در اختیار استاد ناظر تحقیق حاضر قرار می‌گرفت تا کیفیت مصاحبه‌ها، قضاوت و سنجیده شود و در هر

-
1. Grant
 2. Glasser
 3. Thematic analysis
 4. Attride-Stirling's

مرحله تجزیه و تحلیل داده‌ها، به دلیل داشتن حساسیت به کسب نتایج مطلوب، جهت بازیابی در اختیار استاد ناظر قرار داده می‌شد و در نهایت تا مراحل سه‌گانه کدگذاری، بارها از سوی محقق رفت و برگشت‌های با استاد ناظر جهت اعتبارسنجی دقیق یافته‌ها، صورت پذیرفت.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها روش اترید- استرلینگ^۱ از روش‌های مرسوم کدگذاری در تحلیل مضمون می‌باشد که مبتنی بر تشکیل شبکه مضامین است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به مضمون‌های پایه^۲ کدها و نکات کلیدی موجود در متن و مضمون‌های سازمان‌دهنده^۳ که از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه به‌دست آمده‌اند و مضامین فراگیر^۴ که مضامین کلی حاکم بر داده‌ها هستند، طبقه‌بندی شده است (شیخ‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۵). که پس از تبدیل شدن فایل‌های صوتی به داده‌های متنی و پیاده‌سازی آن در نرم افزار مکس کیودا^۵ کدگذاری داده‌های خام آغاز گردید.

روش نمونه‌گیری در این تحقیق، هدف‌مند بوده و تلاش شده مشارکت کنندگان، با ملاک‌های ثابتی همچون: میانگین سنی بین ۲۰ تا ۳۰ سال که ۱ الی ۵ سال از آغاز زندگی مشترکشان گذشته بود، براساس تحصیلات، شرایط اقتصادی و اجتماعی و وضعیت شغلی ناهمگون انتخاب شوند. فرایند نمونه‌گیری تا ۱۳ نفر از زنان متأهل ادامه یافت که با استفاده از معیار اشباع داده‌ها، فرایند نمونه‌گیری پایان یافت و با توجه به شرایط مذکور، با ۱۳ نفر از زنان متأهل شهر آهرم از استان بوشهر مصاحبه انجام گرفت که به‌صورت تقریبی، میان ۶۰ تا ۱۲۰ دقیقه به طول انجامید که مشخصات آنان (به غیر از نام که به‌صورت مستعار در نظر گرفته شده است)، در جدول (شماره ۱) آمده است.

1. Attride-Stirling
2. basic themes
3. organizing themes
4. global themes
5. MAXQDA 2020

جدول شماره ۱- مشخصات زنان مورد مطالعه^۱

ردیف	نام	سن	مدت زمان زندگی مشترک	تعداد فرزندان	تحصیلات	وضعیت فعالیت
۱	محبت	۲۹	۱	۰	لیسانس	فروشنده
۲	ستاره	۳۰	۴	۱	لیسانس	خانه‌دار
۳	بهار	۲۲	۲	۱	دیپلم	خانه‌دار
۴	افسانه	۲۴	۴	۱	دیپلم	خانه‌دار
۵	لاله	۲۸	۲	۰	فوق دیپلم	کارمند اداری
۶	سمیرا	۲۸	۳	۰	لیسانس	خانه‌دار
۷	رویا	۲۱	۴	۱	سیکل	خانه‌دار
۸	سنا	۲۹	۱	۱	لیسانس	خانه‌دار
۹	رقیه	۲۵	۴	۱	لیسانس	خانه‌دار
۱۰	مریم	۲۸	۴	۱	دانشجو	فروشنده
۱۱	درسا	۲۵	۴	۱	لیسانس	دبیر
۱۲	سودابه	۲۸	۵	۱	لیسانس	خانه‌دار
۱۳	شکوفه	۲۰	۱	۱	دانشجو	آزاد

۵. یافته‌های پژوهش

در مرحله اولیه استخراج داده‌ها، ۴۳۲ مضمون به دست آمد که پس از جداسازی و ادغام مضامین مشابه و همسان، کدهای پایه مجزا شد و مفاهیمی که نشان‌دهنده چگونگی الگوی مهارتی زوجین در دریافت آنان از آرامش پس از ازدواج‌شان با یک‌دیگر مرتبط بودند ترکیب شد و مقولات مؤثر و محل آرامش حاصل از تجربیات زیسته استخراج شد.

۱. به منظور رعایت اصول اخلاقی، از اسامی مستعار استفاده شده است و اسامی مذکور حقیقی نیستند.

جدول ۲- مضامین مهارت‌های ارتباطی مؤثر در آرامش پس از ازدواج

مضامین پایه	مقولات سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
توجه به نیازهای مادی و عاطفی، ابراز محبت و عشق ورزی، ابراز محبت همراه با احترام، تحسین ویژگی‌های خوب همسر در جمع، دلجویی و انعطاف‌پذیری، قدردانی و توجه به علایق همسر، مرور خاطرات خوش زندگی. دریافت هدایا	روابط توجه‌آمیز عاطفی	مهارت‌های ارتباطی مؤثر
تبادل نظر همسران، نبود جانب‌داری غیرمنطقی، مسئولیت‌پذیری و تعامل در امور زناشویی، معاشرت همدلانه در مسائل خانوادگی و اجتماعی، آشتی زود هنگام همسر، تعریف از همسر، درک و پشتیبانی متقابل. تعدیل توقعات	روابط سازش‌گر و پشتیبان	
گذشت و نبود پنهان‌کاری، پای‌بندی به اخلاق و اعتقادات دینی، صداقت و نبود خیانت، همگرایی در مناسبات دینی و اجتماعی	همسویی ارزش‌ها و اخلاق محوری	
حفظ تعاملات سازنده در راستای امنیت فرزند، رابطه مادری و دلدادگی به همسر، عشق مادری و فرزند.	تعاملات در ارتباط با فرزند	

۵-۱. مهارت‌های ارتباطی مؤثر بر آرامش

از جمله مفاهیم گسترده دربردارنده‌ی مهارت ارتباطی مؤثر بر آرامش زنان در زندگی زناشویی، پژوهش حاضر، «روابط توجه‌آمیز عاطفی و روابط سازشگر و پشتیبان

همسران» است، که شامل دسته‌ای از «مهارت‌های ارتباطی مطلوب و احترام‌آمیز همراه با ابراز محبت و عشق‌ورزی» است و همچنین «همسویی ارزش‌ها و اخلاق محوری» و «تعاملات در ارتباط با فرزند»، از مقولات سازمان‌دهنده‌ای است که عامل دریافت حس خوشایند و آرامش همراه با احساس خوشبختی و رضایت از زندگی زناشویی در زنان پژوهش حاضر شده است.

۵-۱-۱. روابط توجه‌آمیز عاطفی

رابطه عاطفی به معنای توجه مهربانه، تمایل، روی آوردن و مهرورزی به دیگران است که عاطفه همسران از توجه به دیگری، به نحوی که ذهن فرد به خودش معطوف نیست و این توجه همراه با مهربانی است (مولوی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۶۷). از ابعاد مهم در روابط زوجین، بُعد عاطفی است که اگر نباشد، فضای خانواده به فضای سرد و بی‌روح تبدیل می‌شود و در صورت عدم درستی برقراری روابط، زمینه‌ساز اختلال در سایر روابط خواهد شد و بی‌اعتنایی به این بُعد، آسیبی جدی به زندگی زوجین وارد می‌کند، این رابطه در میان زن و شوهر، نتیجه‌ای کلیدی به نام «آرامش» دارد و مسیرهای رسیدن به این آرامش نیز از دو راه «مودت و رحمت» می‌گذرد (بانکی‌پورفرد، ۱۳۹۹، ص ۱۶۷). ساختاری از روابط، نظیر «برآوردن خواسته‌های مادی و عاطفی و درک شدن در شرایط روحی نامناسب از سوی همسر، تریک‌های مناسبی و هدیه‌دادن، گردش‌های خانوادگی و دعوت از همسر در اماکن تفریحی، ارسال پیامک و استوری‌های محبت‌آمیز، توجه‌داشتن به علایق همسر و انجام کارهای مورد علاقه همسر و همچنین مرور کردن لحظات خوش زندگی و رفتارهای ارتباطی عاطفی با استفاده از لحن و کلمات محبت‌آمیز» از مقوله‌های مهارتی موفقی است که جزو خوشایندترین و شادی‌آفرین‌ترین لحظات زندگی خود می‌داند و این رفتارها را کانون توجه همسرشان به خود تلقی کرده و آن روابط را نشان‌دهنده اهمیت‌داشتن آن‌ها برای همسران‌شان عنوان داشته؛ آنان معتقد بودند که این نوع رفتارهای توجه‌آمیز سبب‌شده در زندگی زناشویی گذشت بیشتری داشته باشند و روابط بینشان مستحکم‌تر و صمیمیت‌شان گسترش یابد.

کد شماره ۱۳ با ۱ سال زندگی مشترک: «شوهرم با یکی از دوستان صمیمی مان خونه اون‌ها، وسایل جشن تولدم را آماده کرده، بدون اینکه من بفهمم، خیلی حس خوبی داشت، تولدهام همیشه سورپرایزم کرده».

همچنین فراهم‌ساختن «روابط عاطفی مثبت عاشقانه و محترمانه و ابراز محبت کلامی و غیر کلامی، گوش دادن به نظرات و دردودل همسر، صدازدن زن با الفاظ محبت‌آمیز در منزل و مقابل اعضای خانواده» نیز، بر ایجاد حس صمیمیت و احساس عزت‌مندی زنان مورد مطالعه در این پژوهش افزوده است.

لاله، ۲۸ ساله با ۲ سال زندگی مشترک: «دائماً به من میگه دوست دارم، یا بهم پیامک میزنه، دلم تنگ‌شده، حتی برای پوشیدن لباس با همدیگه اظهارنظر می‌کنیم که مثلاً من دوست دارم تو این لباس رو بپوشی».

«درک روحیات و احساسات زن و داشتن تعامل دل‌جویانه همسر در هنگام بروز هیجانات منفی روحی و روانی و ناراحتی‌های حاصل از مشاجرات پیش‌آمده میان زوجین و یا خانواده‌ها»، از دسته روابط مؤثر عاطفی دیگری است که حاصل تعریف زنان از آرامش در زندگی زناشویی است.

بهار ۲۲ ساله، با ۱ سال زندگی مشترک: «به خاطر مهر و محبتی که بهم داده موقعی که ناراحتم شوهرم هی میاد مسخره و شوخی می‌کنه می‌فهمه که من ناراحتم می‌خواهد از دل من در بیاره، دلجویم میکنه، تمام میشه و میره و نهایت صمیمیت پیش میاد اون لحظه احساس آرامش و خوشبختی بهم دست میده».

«ابراز محبت و عشق‌ورزی» از جمله مقولات مهم عاطفی پر تکرار در احساس آرامش و رضایت زنان از زندگی زناشویی است که از نظر زنان مورد مطالعه در این پژوهش عموماً محبت‌های دوستانه‌ای که از سوی همسرشان به آنان شده عامل سرزندگی و افزایش وابستگی به همسر و تداوم زندگی زناشویی خود عنوان داشته‌اند.

رویا ۲۱ ساله، با ۴ سال زندگی مشترک: «فقط محبت کردنش برای من کافی هست، ۱۰۰٪ ازش راضی هستم».

۵-۱-۲. روابط سازشگر و پشتیبان

پشتیبانی و حمایت‌گری از همسران، در «حیطه اجتماعی، خانوادگی و روابط بین فردی»، سبب خشنودی زوجین از زندگی مشترک و دریافت آرامش روانی از این نوع رفتارها می‌باشد. «سازشگری همسر همراه با رفتارهای حمایتی»، جز رفتارهای است که زنان از آن حس خوبی دریافت کرده‌اند.

رقیه ۲۵ساله، با ۴سال زندگی مشترک «شوهرم همه جوره کنارمه، چه مشکلی داشته باشم در حیطه کاری یا در هر حیطه دیگه و خانواده، پشتم رو خالی نمی‌کنه، حمایت می‌کنه».

«هنگام مشاجرات پیش‌روی زوجین به واسطه رفتار سازشگر همسر با آشتی زودهنگام همراه بوده و با ابراز محبت و نبود طولانی‌کردن ناراحتی و قهر، نهایت صمیمیت و رضایت برای زنان به دست آمده است و در مواردی که تفاوت‌ها بر سر مسائل خانوادگی و شکایت زن از رفتارهای نامناسب خانواده همسر بوده نبود جانب‌داری غیرمنطقی و اظهارنظر مسألت‌آمیز، زنان را به احساس رضایت و آرامش رسانده، همچنین درک متقابل و حمایت از زن و تحسین و تعریف از او در جمع سبب شده که در مقابل آن زنان به سبب همسرشان رابطه مطلوبی با خانواده همسر برقرار نمایند و در راستای علایق او اقدام نمایند».

همچنین «همکاری با زن در امور خانه‌داری و مسئولیت‌پذیری و تقسیم کار در منزل و همچنین توجه‌داشتن به تربیت و مراقبت از فرزند» نیز از رفتارهای تعاملی و حمایت‌گونه است که بر آرامش و احساس رضایت زنان افزوده است.

۵-۱-۳. همسویی ارزش‌ها و اخلاق محوری

همسانی میان دو فرد آنها را به سوی یکدیگر جذب، و پیوند آن‌ها استوار می‌کند، به نظر بوشان^۱ همسان همسری ازدواج افرادی است که ویژگی‌های مشابه فیزیکی،

1. Buchan

روان‌شناختی، اقتصادی و اجتماعی یا فرهنگی دارند (احمدی و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۱۴۵) و هیتون و پرات^۱ به این نتیجه دست یافته‌اند که میان میزان عمل به باورهای دینی و میزان صمیمیت، توافق، صداقت، محبت و پای‌بندی به تعهدات وجود دارد؛ به این معنا که هرچه میزان عمل به باورهای دینی در زوجها بالاتر باشد، آن‌ها احساس رضایت بیشتری دارند (احمدی و رحیمی مهران، ۱۴۰۰، ص ۳۱) و در تحقیقی که استفان و برادفورد^۲ روی ۷۰۴ زوج انجام دادند، نتایج نشان می‌دهد که هماهنگی ارزش‌های زن و مرد، ارتباط قوی و مثبتی با رضامندی زن و شوهر دارد (بنی‌اسدی، ۱۳۸۱، ص ۱۰). به گفته زنان در این پژوهش با وجود چالش‌ها و دغدغه‌های محیط اجتماعی فعلی، در کنار عشق و علاقه، وجود «اعتماد و عدم خیانت، داشتن صداقت و عدم پنهان‌کاری میان همسران و همسویی گرایش‌ها و پای‌بندی به اعتقادات دینی» جز موارد مهم و با ثبات و مؤثر در آرامش خود عنوان داشته‌اند.

کد ۶: «شوهرم، خیانتکار نیست. همین خیانت موضوع مهمی هست که آرامش را از آدم می‌گیره، اینکه رمز گوشه‌نشینی شوهرم رو من بلدم، گوشه‌نشینی رو در اختیارم می‌ذاره، بهم اعتماد داره و من هم بهش اعتماد دارم».

همسویی زوجین در «رعایت اخلاق و حضور مشترک در مناسبات دینی و اجتماعی و در نظر گرفتن رضایت خداوند در زندگی فردی و خانوادگی همراه با خوش‌اخلاقی همسر با ابراز مهر و محبت»، براساس گفتگوی آنان، عامل قوت قلب زنان به ثبات زندگی است و بر آرامش و نگرش زنان از ازدواج، تأثیر مثبت و معناداری داشته است.

کد ۱: «رعایت می‌کنه راضی نیست پول حروم بیاد توی خونه، دست کسی رو می‌گیره، نمازش رو ترک نمی‌کنه، اینها من رو خوشحال میکنه و علاقه‌ام بهش بیشتر میشه».

1. Heaton, T. B. & Pratt, E. L

2. Stephen&Bradford

تعدادی از مشارکت کنندگان «توجه همسر به التزامات دینی را بر مادیات ترجیح داده و با داشتن احساس رضایت از حضور و از همراهی همسرش در مراسمات و اماکن مذهبی یا دیگر اماکن مورد علاقه‌شان، ابراز خرسندی و حس عزت‌مندی» داشته‌اند.

اکثر زنان مورد مطالعه در این پژوهش، مقیدبودن همسرشان به موازین دینی مانند؛ «نماز، روزه، انجام واجبات و داشتن روحیه انفاق و نبود وجود رفتارهای غیراخلاقی» را بسیار ارزشمند می‌دانستند و دارابودن همسر از این خصوصیات، بر احساس رضایت آنان از زندگی زناشویی افزوده است.

«بردباری و داشتن روحیه گذشت» نیز از جمله خصوصیات اخلاقی است که زندگی زناشویی زوجین را با دوام و پایدار می‌سازد و تأثیر مثبتی بر حل تنش‌های روحی و اخلاقی آنان داشته است. به عنوان نمونه:

افسانه، ۲۴ساله: «نمی‌تونم بگم صددرصد ولی ۹۰ درصد راضیم به خاطر اینکه با این اخلاق‌های خاصی که من دارم هر کسی غیر از شوهرم بود نمی‌تونست این قدر من را تحمل بکنه، شوهرم در اوایل زندگیمون نسبت به نارضایتی‌های من خیلی سعه‌صدر به خرج می‌داد».

۴-۱-۵. تعاملات در ارتباط با فرزند

همه‌ی زنان صاحب فرزند گفته‌اند؛ «صاحب فرزندشدن» و «عشق مادری به فرزند» جزو خوشایندترین بخش زندگی آنان بوده است. عشق و رابطه محبت‌آفرین میان فرزند و مادر از جمله مقوله‌های آرامش‌بخش در زندگی زنان است که زنان می‌گویند: «بخاطر فرزند تلاش کرده‌ایم بر بهبود روابط خود و همسرمان توجه بیشتری نشان دهیم» و در مواردی زنان با ترجیح دادن ازدواج، گفته‌اند، «خوب است ازدواج کرد تا حس خوشایند رابطه میان مادر و فرزند تجربه شود».

جدول ۳. مضامین محل آرامش - تجربه زیسته زنان از آرامش پس از ازدواج

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
هم خانگی زوجین با خانواده همسر، دخالت خانواده، وابسته پروری همسر به خانواده، حمایت افراطی همسر از خانواده	تعارضات در ارتباط با خانواده زوجین	
بیرون گردی، ولخرجی و رفیق بازی همسر	تعاملات افراطی همسر با دوستان	
عدم همکاری و درک متقابل، روابط سرد و نبود ابراز احساسات، خشونت و رفتارهای تدافعی و نبود مدیریت خشم، نبود تامین نیازها و رفع توقعات، گریز از مسولیت پذیری و بی نظمی همسر	روابط و واکنش های ناکارآمد	روابط و تعاملات محل آرامش
شغل همسر و درآمد کم، چالش های مالی، اشتغال بیش از حد همسر و نبود حضور در منزل،	تعارضات در ارتباط با مشکلات اقتصادی	

طبق یافته های جدول ۳ مسائل اختلاف آمیز و روابط نامطلوب، عامل اصلی کاهش آرامش و رضایت زنان از زندگی زناشویی است. رابطه های معیوب سبب بروز تعارض میان همسران است، تعارض های بین فردی در برگیرنده تجربه احساسات ناراحت کننده همچون: مورد بی توجهی و بی احترامی واقع شدن، تحقیر، کنترل شدن، است که همسران قادر نیستند با آن احساسات کنار بیایند (شمسا، ۱۳۹۷، ص ۱۲۰). مضامین سازمان دهنده در ارتباط با روابط ناکارآمد در این مطالعه شامل: «تعارضات در ارتباط با خانواده های زوجین»، «تعاملات افراطی همسر با دوستان»، «روابط و واکنش های ناکارآمد»، «تعارضات در ارتباط با مشکلات اقتصادی» است.

۵-۲. تعارضات در ارتباط با خانواده زوجین^۱

در ارتباط با خانواده زوجین، تنش اصلی خانواده اغلب بین مادرشوهر و زن است (گاتمن، ۱۳۸۶، ص ۷۰۳). از موضوعات تنش‌زا مرتبط با خانواده همسر شامل ناسزاگویی به خانواده همسر، شکایت از آنها، اختلاف نظر زوجین در مورد نحوه‌ی برخورد با خانواده‌های یکدیگر، مشاجره زوجین بر سر دخالت‌ها و متهم کردن خانواده‌های یکدیگر در ایجاد مشاجرات می‌باشد (چراغی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۴۵۴). زنان ابراز داشته تفاوت‌های خانوادگی چون «هم‌خانه‌بودن با خانواده همسر» و «نداشتن حریم فردی در کنار خانواده زوجین»، سبب ایجاد بی‌حرمتی‌ها و شکایت‌هایی از سوی آنان در مقابل مردان شده و با توجه به حساسیت مرد به خانواده و نبود جانب‌داری منطقی و سوگیری همسر، منجر به بروز رفتارها و گفتمان‌های تدافعی با شدت تنش‌های ارتباطی میان زوجین شده و درصد بالایی از آمار اختلال آرامش زنان در زندگی زناشویی، شامل شده است.

اکثر پاسخ‌گویان، وجود «گفتگوهای نامناسب خانواده همسر»، «حمایت‌های بی‌رویه همسر از خانواده، بدون مشورت با زن»، «وابسته پروری و جانب‌داری افراطی والدین از همسر»، عامل سلب آرامش و ایجاد درگیری میان خود و همسرشان ابراز داشته‌اند و «حساسیت و سوگیری‌ها و نبود انتقادپذیری بودن همسر» عامل تشدید جدال لفظی و ناسزاگویی میان خود و همسرشان روایت کرده‌اند و اذعان داشتند بیشتر گفتگوها و درگیری ما به سبب خانواده همسر است.

افسانه ۲۴ ساله: «سرخود کاری انجام می‌ده شوهرم خودش باعث شده من سرد بشم موقعی که احساس می‌کنم با خانوادش مقایسه شدم حس هیچ محبتی بهش ندارم» (کد ۸).

«حرف‌ها و حدیث‌های بین خانواده‌ها، مثلاً مادرشوهرم و یا خواهر شوهرم که حرفی

۱. مشکل با خانواده همسر در روابط زوجین ایرانی آنقدر تأثیرگذار است که جزو پنج عامل اول تعیین‌کننده طلاق در پژوهش‌های حوزه خانواده گزارش شده است (چراغی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۴۵۴).

زدند، چون روی خانواده‌اش حساس هست وقتی من یه چیزی میگم، بهم می‌پره میگه اینقدر حرف نزن».

در برخی موارد، عکس آن اتفاق افتاده است که خانواده خود زن با بیان خصوصیات رفتارهای همسرش در نزد او، وی را در برابر رفتارهای همسرش حساس کرده و روی روابط او با همسرش اثر منفی گذاشته‌اند.

۵-۲-۱. تعاملات افراطی همسر با دوستان

«رفیق بازی و روابط افراطی و بیرون‌گردی همسر با دوستانش» از جمله مسائلی است که از رضایت زندگی زناشویی زنان به شدت کاسته است.

همسر میگه، مگه من مترسک تو هستم که هر چی تو بگی بگم چشم، اختلاف نظر ما همیشه سر دوستای شوهرم هست از من منفعت میبرن و من مخالفم، با صحبت، حل شدنی نیست، تنها چیزی که روی زندگیم اثر می‌ذاره همین هست، شوهرم می‌دونه حساسیت دارم، میگه می‌دونم روی این موضوع حساس هستی، از من هم توقع نداشته باش رهاشون کنم (کد۵).

طبق گفته‌های زنان، بیرون‌گردی و تفریحات همسرشان با دوستان عامل غیبت طولانی همسر در کنار زن و فرزند شده و روابط عاطفی آنان، را محدود کرده است.

۵-۲-۲. روابط و واکنش‌های ناکارآمد

به‌طور کلی روابط و واکنش‌های ناکارآمد در این دسته اختصاص به مضامینی چون؛ «عدم دریافت پاسخ مطلوب به انتظارات و نیازهای حمایتی زنان از سوی مردان»، «رفتارهای نامطلوب همسر»، «عدم تعامل‌گری و درک‌شدن از سوی همسر» و «ارتباط نامطلوب همسر در حضور فرزند»، از عوامل اختلاف زوجین و اختلال آرامش زنان، در زندگی زناشویی آنان است.

«توقعات و انتظارات برنیامده از سوی همسر»، از جمله مواردی است که باعث رنجش زنان شده و در مواردی زنان گفته‌اند «ما توقعات و انتظارات زیاد و بی‌جا نداشته

ولی همسرمان در برابر انتظاراتی که گاهی ابراز می‌کنیم بی‌تفاوت است و با ابراز توقعات، سبب خشم همسر و جداخوابی او شده است.

کد ۱۰: «بعد از ازدواج خیلی شاد نیستم مجردیم خیلی شادتر بودم ولی الان این شادی را ندارم شوهرم باهام همراه و هماهنگ نیست».

کد ۱۲: «دوست دارم، زمانی که تولد یا مناسبت دیگری هست، لااقل بهم تبریک بگه من توی دلم هست من که توقع آنچنانی ندارم تبریکی هم شوهر بگه بد نیست».

کد ۱: «من از شوهرم، توقع بیجا ندارم ولی چیزهای که می‌گم می‌خواهم، همش می‌گه ندارم».

مریم، ۲۸ساله: «من انتظار دارم شوهرم هر روز چندین مرتبه به من ابراز علاقه کنه ولی آن‌طور که من می‌خواهم ابراز احساسات نمی‌کنه».

زنان علاقه‌مندند «مورد توجه عاطفی همسر خود قرار گیرند و به آنان ابراز محبت شود و عدم دریافت توجهات عاطفی از سوی همسر و یا عدم تأمین نیازهای مادی خواسته‌شده، نتیجه احساس بی‌توجهی همسرشان به خود محسوب می‌کنند».

روابط ناکارآمد استخراج‌شده از گفتگوی زنان به مواردی چون: «پرخاشگری همسر»، «بی‌نظمی و عدم انجام وظایف شخصی»، «بی‌مسئولیتی همسر»، «کمبود ابراز احساسات از سوی همسر»، «زودرنجی و قهر همسر»، «عجول و کم‌حوصله‌بودن»، «عدم تعامل و همکاری در امور خانه» و «عدم درک شرایط حساس روحی و روانی زنان» از جمله مواردی است که زمینه‌ساز تنش و نارضایتی میان همسران شده است.

محبت، ۲۹ساله: «شوهرم در کم نمی‌کنه، فکر نمی‌کنه من سر فلان موضوع ناراحت باشم، خیلی سطحی فکر می‌کنه، اگه باهاش هم حرف بزنم درک نمی‌کنه و من همیشه تو حال خودم هستم چه ناراحت باشم چه خوشحال اون نمی‌فهمه».

یا پاسخ‌گوی دیگری با شکایت از اینکه همسرش تعاملی با او در اداره امور خانه و تربیت فرزند نداشته، می‌گوید: «آدم ریلکسی هست، برای کارهای خونه و بچه‌داری اصلاً کمک نمی‌کنه فقط بچه رو می‌بره تو خیابون دور میزونه و می‌آرتیش» (کد ۷).

در موارد محدودی زنان از ارتباط نامطلوب زناشویی همسر در حضور فرزند شکایت داشته‌اند.

رقیه، ۲۵ ساله می‌گوید: «قبل از اینکه دخترم به دنیا بیاد با هم مشکلی نداشتیم، متأسفانه الان در راستای تربیت فرزندمون که جلوی فرزندمون رعایت کنه، خیلی به مشکل برخوردیم».

«قهر زود هنگام همسر یا عدم بردباری و بی‌توجهی به نظرات همسر» از جمله رفتارهای ناکارآمدی است که بر آرامش زنان در زندگی پس از ازدواج مؤثر واقع شده است.

کد ۴: «من می‌خواهم باهاش حرف بزنم میگه خسته هستم، چیزی نگو، وقتی من ادامه میدم و بحث بالا میگیره، جاشو عوض میکنه که من دیگه حرف نزنم».

۳-۲-۵. مشکلات اقتصادی

فشارهای اقتصادی و نبود تأمین خواسته‌های مالی و رفاهی زنان، نارضایتی از شغل و درآمد کم آن و بی‌پاسخ ماندن خواسته‌های زنان، در بسیاری از موارد عامل تنش میان زوجین شده است.

کد ۳: «از ۱۰۰ درصد ۵۰ درصد از زندگی‌م راضی هستم و ۵۰ درصد راضی نیستم، شغل اداری نداره، بیشتر بحث ما در مورد شغلش و هزینه هامون هست که به خرج زندگی مون نمی‌رسیم، مثلاً بهش میگم این چیز رو بخریم میگه نداریم همین ندارم‌ها، من را عصبی می‌کنه».

در میان زنان مورد مطالعه این پژوهش، تعدادی عنوان داشته که دنبال چشم و هم‌چشمی و مقایسه‌گری نبوده و تلاش کرده‌اند با در نظر گرفتن مبانی اخلاقی و الگوی دینی، مادیات تأثیر بر کلیت زندگی و رابطه آنها با همسرشان نگذارد، اما با این همه از تنگدستی و نبود اقناع تمایلات و تأمین مالی از سوی همسر، ابراز نارضایتی کرده و از آن رنج می‌برند.

کد ۱: «اگه همسر رو در نظر نگیرم، فقط مسائل اقتصادی را در نظر بگیرم، فقط ۲۰

درصد آرامش دارم، تنها چیزی که ذهنم را درگیر کرده، قضیه مالی است، که آرامش را از من گرفته، خیلی اختلاف‌های ما تو خونه سر پول هست. در زندگی ما فقط دغدغه مالی هست، ذهنت که درگیر میشه، زودتر عصبانی میشی، پول چیزیه که با صحبت کردن حل نمیشه».

همچنین «اشتغال بیش از حد همسر و در فاصله زمانی زیاد بر سرکار بودن و کاهش روابط عاطفی میان همسران» از جمله مسائل و موانع آرامش برای زنان در زندگی زناشویی است.

همان‌گونه که از یافته‌های جدول شماره ۳ مشاهده می‌شود، «عدم آگاهی و عدم برقراری ارتباط موثر و نداشتن مهارت در کنترل هیجانات منفی در برابر چالش‌ها و تعاملات پیش‌رو زوجین در زندگی زناشویی»، مؤثرترین عامل مخل آرامش همسران است. از این رو می‌توان نتیجه گرفت آموزش و آگاهی‌بخشی نه تنها به صورت نظری، بلکه کاربردی و کارگاهی در جهت توانمندسازی اشخاص در مراحل سنی مناسب ازدواج، با ارائه آموزش فنون و مؤلفه‌های ارتباطی مطلوب بین فردی و تأمین نیازهای شناختی، می‌تواند عامل بهبود روابط و اصلاح تعاملات ناکارآمد و کنترل و کاهش تعارضات بین فردی باشد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین تجربیات زیسته مؤثر و مخل بر آرامش زنان پس از ازدواج و با استفاده از روش تحلیل مضمون، انجام شد. جامعه هدف ۱۳ زن متأهل با میانگین سنی ۲۰ تا ۳۰ ساله شهر آهرم از استان بوشهر بوده‌اند. داده‌های حاصل از پژوهش حاضر در قالب دو گروه از زنان راضی و ناراضی در چارچوب مهارت‌های ارتباطی مؤثر و مخل بر آرامش زنان مورد مطالعه و دسته‌بندی قرار گرفت.

یافته‌ها نشان داد روابط مؤثر و ابراز رفتارهای توجه‌آمیز سهم مهم و مؤثری در احساس آرامش و رضایت زنان از زندگی زناشویی دارد، روابط مؤثر و محبت‌های دوستانه‌ای که زنان از همسران دریافت می‌کنند، سرزندگی و افزایش وابستگی به

همسر و دل‌گرمی به تداوم زندگی زناشویی از مصادیق مهم تعریفی زنان از آرامش پس از ازدواج بود. در میان زوجین موفق روابط کارآمد سبب‌شده، مشکلات و تعارضات پیش‌رو را با تکنیک و راهبردهای مهارتی، حل نمایند یا تأثیر بسزایی بر زندگی زناشویی آنان نداشته باشد. در نتیجه بنابر تجربه زنان مورد مطالعه، در مضمون فراگیر مهارت‌های ارتباطی مؤثر بر آرامش زنان پس از ازدواج عوامل سازمان‌دهنده‌ای مانند: رفتارهای توجه‌آمیز عاطفی، رفتارهای سازش‌گر و پشتیبان، هم‌سویی ارزش‌ها و اخلاق محوری و تعاملات و ارتباطات با فرزند بیشترین نقش را در حفظ آرامش و رضایت زنان از زندگی مشترک داشته است. به همین دلیل وجود مشکلات چندان تأثیری بر کلیت و رابطه زوجین در زندگی نداشته است و علاوه بر داشتن آرامش منجر به افزایش عشق و علاقه و ایجاد وابستگی، پویایی و دلگرمی زنان به زندگی مشترک با همسرشان شده است. همچنین رفتار مثبت و مورد رضایت همسر سبب‌شده زنان در برابر دیگر خلقیات و رفتارهای نامطلوب همسر و کاستی‌های زندگی زناشویی چشم پوشی کرده و فرایندی مطلوب برای حل تعارضات احتمالی میان خود فراهم سازند.

یافته‌های در ارتباط با روابط محل آرامش، حاکی از دستیابی به رفتارها و تعاملات ناکارآمدی است که مهم‌ترین مسائل فراگیر محل آرامش در زندگی زناشویی همسران را در پی دارد، در مورد مضمون سازمان‌دهنده‌ای چون مداخلات و تعارضات در ارتباط با خانواده زوجین، رفیق بازی و یا تعاملات و حمایت‌های افراطی همسر با دوستان، چالش‌ها و تعاملات نامطلوب و ناسازگار میان زوجین و مشکلات اقتصادی، از مهم‌ترین تجربه‌هایی است که تأثیر مستقیم بر اختلال آرامش زوجین داشته است. رفتارهای نامناسب همسر در مواردی چون؛ پرخاشگری، مشاجرات به دلیل هم‌خانه‌بودن با خانواده همسر و چالش‌های میان خانواده و سوگیری‌های همسر در حمایت از خانواده‌اش، زودرنجی و قهر طولانی همسر، علاقه و رابطه افراطی همسر به دوستانش و اقدامات خود سرانه و کاهلانه در انجام وظایف شخصی، همگی زمینه‌ساز ایجاد محیطی تنش‌زا برای همسران بوده است که به دلیل عدم وجود مهارت‌های ارتباطی مؤثر، مخرب‌ترین و مهم‌ترین عوامل آسیب‌زایی است که بر اختلال آرامش زوجین رابطه مستقیمی داشته

است. همچنین مسائل اقتصادی اعم از شغل نامناسب همسر، کمبود درآمد، فشارها و دغدغه‌های مالی و چالش‌های میان زوجین به سبب مسائل مالی و عدم رفع و تأمین نیازهای مادی، از مواردی است که سبب تنش‌های جدلی، همراه با قهر و مختل شدن آرامش، میان زوجین عنوان شده است. اما دسته‌ای از زنان مورد مطالعه با قناعت و عدم تجمل‌گرایی و تطبیق خواسته‌هایشان با درآمد همسر، مسائل مالی را چندان مخمل آرامش به‌شمار نمی‌آوردند.

به‌طور کلی براساس نتایج این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که وجود مهارت‌های ارتباطی مطلوب میان زوجین، عامل کاهش تعارضات و کاهش نشاط و سلب آرامش زنان و نارضایتی و دل‌سردی و دلزدگی آنان از زندگی زناشویی است و آموزش و ارائه کاربردی مهارت‌های ارتباطی مؤثر جهت بهبود روابط زوجین در زمان حاضر برای به دست آوردن آرامش پس از ازدواج و ایجاد خانواده‌ای سالم و با نشاط، امری ضروری است؛ از این رو در راستای اثرگذار بودن نقش مهارت‌های ارتباطی در روابط زوجین، برنامه‌های غنی‌سازی روابط مطلوب همسران در زندگی زناشویی و دختران و پسران قبل از ازدواج، برای تحلیل و تبیین ارائه الگوی بهبود کیفیت زندگی زوجین و ایجاد آرامش در میان آنان، نقش مؤثری ایفا می‌کند.

فهرست منابع

- احمدی، محمدرضا؛ رحیمی مهران، حسن. (۱۴۰۰). کارآمدی بسته آموزشی ارتقای روابط عاطفی زوجین براساس آیه مودت و رحمت نسبت به رضایت زناشویی. فصلنامه فرهنگی- تربیتی زنان و خانواده، ۱۶(۵۷)، صص ۲۹-۴۸.
- احمدی، وکیل؛ جهانگیری، عفت و کریمی، جلیل. (۱۴۰۰). همسان‌همسری ارزشی و رضایت زناشویی (مطالعه موردی: شهر نورآباد). جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۸۴، صص ۱۴۳-۱۵۶.
- بانکی پورفرده، امیرحسین. (۱۳۹۹). زن و خانواده برگرفته از بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- بک، آرون تی. (۱۳۸۸). عشق هرگز کافی نیست (چاپ بیست‌وسوم، مترجم: مهدی قراچه داغی). تهران: نشر ذهن آویز.
- بنی‌اسدی، حسین. (۱۳۸۱). بررسی اثر پاره‌ای از عوامل موثر فردی-اجتماعی بر سازگاری زناشویی. علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۲۰، صص ۷-۲۹.
- به پژوه، احمد. (۱۳۹۴). ازدواج موفق و خانواده سالم، چگونه؟ تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- بیستونی، محمد. (۱۳۸۴). شادی و آرامش از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه (ج ۸). تهران: بیان جوان.
- جاویدی، نصیرالدین. (۱۳۹۲). اثربخشی زوج درمانی هیجان‌مدار بر بهبود رضایت زناشویی زوجین و کنترل رفتار خانواده. مشاوره کاربردی، ۳(۲)، صص ۶۵-۷۸.
- چراغی، مونا؛ مظاهری، محمدعلی؛ موتابی، فرشته؛ پناغی، لیلی. صادقی، منصوره‌السادات. (۱۳۹۳). مقایسه رابطه با خانواده همسر در دو گروه افراد راضی و ناراضی از ارتباط مذکور. خانواده پژوهی، ۱۰(۴۰)، صص ۴۵۱-۴۷۴.
- حاج علی‌اکبری، محمدجواد. (۱۳۹۲). مطلع عشق: گزیده‌ای از رهنمودهای حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) به زوج‌های جوان. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- حیدری هرستانی، فرشته. (۱۳۹۷). بررسی کیفی سازوکارهای آرامش روانی زنان متأهل در

- خانواده، پایانامه کارشناسی ارشد رشته مشاوره گرایش خانواده، دانشگاه روان‌شناسی و علوم تربیتی.
- خجسته‌مهر، رضا؛ محمدی، رزگار. (۱۳۹۵). تجربه خوشبختی در ازدواج‌های پایدار: یک مطالعه کیفی. فصلنامه روان‌شناسی خانواده، ۳(۲)، صص ۷-۵۳.
- رجایی، محمدرضا. (۱۳۸۸). راه‌های رسیدن به موفقیت و خوشبختی (ج ۲). اصفهان: اقیانوس معرفت.
- رحیمی‌یگانه، زهرا. (۱۳۸۹). خانواده موفق: راهکارهای دستیابی به یک خانواده متعادل (چاپ سوم). اصفهان: حدیث راه عشق.
- روشنی، شهره‌باستانی؛ سوسن و نهله غروی نائینی. (۱۳۹۴). تجربه احساس آرامش زنان در زندگی زناشویی: مطالعه کیفی با رویکرد نظریه مبنایی. فصلنامه مطالعات زن و خانواده، ۳(۲)، صص ۶۱-۸۹.
- روشنی، شهره‌باستانی؛ سوسن، نهله غروی نائینی. (۱۳۹۹). پیامدهای اختلال در احساس آرامش زنان در زندگی زناشویی. فصلنامه پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۸(۱۹)، صص ۴۷-۷۲.
- زارع بیدگی، سعیده. (۱۳۹۴). عوامل موفقیت‌ها و شکست‌ها در ازدواج در قرآن و روایات، دانشگاه پیام نور، رشته الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث.
- شکوهی، مسعود. (۱۳۸۸). آشنایی با مهارت‌های زندگی از دیدگاه اسلام. تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- شمسا، روح‌الله؛ حسینی، زهره. (۱۳۹۷). مدیریت روابط همسران و خانواده (ج ۱). مشهد: آستان قدس رضوی. شرکت به نشر.
- شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۱). الگوی رهبری خدمت‌گزار مبتنی بر دیدگاه امام خمینی علیه السلام. فصلنامه علمی - تخصصی اسلام و مدیریت، ش ۱، صص ۷-۳۶.
- غلامزاده جفره، مریم. (۱۳۹۵). رساله دکتری: مقایسه هدف‌مندی کارکردهای ازدواج در افراد

متأهل راضی و ناراضی و بررسی ارتباط آن با نشاط. تهران: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی علیه السلام.

فولادی، فائزه؛ اژه‌ای، جوادی؛ غلامعلی لواسانی، مسعود؛ برزگر کهنمویی، ساناز و جلوانی، راضیه. (۱۳۹۲). اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی بر کیفیت زندگی زنان متأهل. فصلنامه آموزش و ارشیابی، ۶(۲۱)، صص ۱۲۷-۱۴۱.

کاظمی، پروانه؛ آقامحمدیان شعرباف، حمیدرضا؛ مدرس غروری، مرتضی و مهram، بهروز. (۱۳۸۹). بررسی اثربخشی برنامه ارتقاء کیفیت زندگی زوجین بر رضایتمندی زناشویی و سلامت روان. پژوهش‌های روان‌شناسی بالینی و مشاوره ۱(۲)، صص ۷۱-۸۶.

کریمی، اصغر؛ احمدی، صدیقه و زهراکار، کیانوش. (۱۳۹۹). اثربخشی مهارت‌های زناشویی به روش گاتمن الگوهای ارتباطی زنان. فصلنامه فرهنگ مشاوره و روانی، ۱۱(۴۴)، صص ۲۵۳-۲۷۸.

کلاود، هنری. (۱۳۹۲). زندگی مشترک و حد و مرزهایش (مترجم: فرناز فرود، چاپ سوم). تهران: صابرین.

کنارکوهی، هوشنگ؛ صادقی، عباس و شیخی قلعه سردی، رحمان (۱۳۹۸). بررسی اثربخشی زوج‌درمانی هیجان‌مدار بر افزایش شادکامی و بهبود الگوهای ارتباطی زوجین شهر آینده. مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی مشهد، سال ۶۱، صص ۵۱۸-۵۲۸.

گاتمن، جان؛ سیلور، نان. (۱۳۸۸). هفت اصل اخلاقی برای موفقیت در ازدواج (چاپ ششم، مترجم: مهدی قراچه داغی). تهران: ذهن آویز.

گرانیت، سیمون. (۱۳۹۹). مهارت برقراری روابط عاطفی (۲۰ قانون طلایی ازدواج موفق) (مترجمان: فروغ طافی، زینب ساربان‌نی). تهران: آپریس.

لاهیجی؛ لاله آجلی؛ مقتدری؛ نازفر. (۱۳۹۵). بررسی اثربخشی آموزش‌های مبتنی بر نظریه گاتمن بر کاهش تعارضات زناشویی. سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت اقتصاد و علوم انسانی.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۹). تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، مترجم؛ حمیدرضا

شیخی، چاپ دوم، قم: دارالحدیث.

مولوی، محمدحسین؛ سالاری فر، محمدرضا؛ فرهوش، محمد و رحمانی، مریم. (۱۳۹۸). راهکارهای غیرکلامی در تأمین نیازهای عاطفی همسران با توجه به منابع اسلامی، اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی، ۵(۲)، صص ۶۵-۸۱.

میلر، شراد؛ میلر، فیلیس؛ نانالی، الام و واکمن، دانیل. (۱۳۸۸). آموزش مهارت‌های ارتباط زناشویی: حرف زدن و گوش دادن به همدیگر (مترجم: فرشاد بهادری). تهران: رشد.
نعمتی، سلمان؛ احمدی، محمدرضا و ناروئی نصرتی، رحیم. (۱۳۹۶). ساخت آزمون اولیه آرامش روانی در پرتو ازدواج بر اساس منابع اسلامی. فصلنامه روان‌شناسی و دین، ش ۳۸، صص ۴۱-۶۰.

<https://www.alef.ir/news/4020419022>.

<https://dadsoo.com/divorce-statistics-in-iran60>

References

- Ahmadi, M. R., & Rahimi Mehran, H. (2021). The effectiveness of the educational package for enhancing couples' emotional relationships based on the verse of affection and mercy on marital satisfaction. *Cultural-Educational Quarterly of Women and Family*, 16(57), pp. 29-48. [In Persian]
- Ahmadi, V., Jahangiri, A., & Karimi, J. (2021). Value homogeneity and marital satisfaction (Case study: Nourabad city). *Applied Sociology*, 84, pp. 143-156. [In Persian]
- Bani-Asadi, H. (2002). Examining the effects of some individual-social factors on marital adjustment. *Humanities Journal of Sistan and Baluchestan University*, 20, pp. 7-29. [In Persian]
- Bankipourfard, A. H. (2020). *Women and family from the perspective of the statements of Ayatollah Khamenei*. Tehran: Islamic Revolution Publications. [In Persian]
- Beck, A. T. (2009). *Love is never enough* (23rd ed., M. Qarahedaghi, Trans.). Tehran: Zehn Aviz. [In Persian]
- Beh Pajouh, A. (2015). *Successful marriage and healthy family: How?* Tehran: Association of Parents and Educators. [In Persian]
- Bistooni, M. (2005). Joy and peace from the perspective of the Quran and Nahj al-Balagha (Vol. 8). Tehran: Bayan Javan. [In Persian]
- Cheraghi, M., Mazaheri, M. A., Motabi, F., Panahi, L., & Sadeghi, M. S. (2014). Comparison of the relationship with the spouse's family in satisfied and dissatisfied individuals. *Family Research*, 10(40), pp. 451-474. [In Persian]
- Cloud, H. (2013). *Boundaries in marriage* (F. Farood, Trans., 3rd ed.). Tehran: Saber. [In Persian]
- Fooladi, F., Eje'ei, J., Lavasani, M. G., Barzgar Kohanmoei, S., & Jelvani, R. (2013). The effectiveness of communication skills training on the quality of life of married women. *Training and Evaluation Quarterly*, 6(21), pp. 127-141. [In Persian]
- Gholamzadeh Jafreh, M. (2016). Doctoral dissertation: Comparing the purposiveness of marriage functions in satisfied and dissatisfied married

- individuals and examining its relationship with happiness. Tehran: Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University. [In Persian]
- Gottman, J., & Silver, N. (2009). *The seven principles for making marriage work* (M. Qarachedaghi, Trans., 6th ed.). Tehran: Zehn Aviz. [In Persian]
- Grant, S. (2020). *Emotional relationship skills (20 golden rules for a successful marriage)* (F. Tafi & Z. Sarebani, Trans.). Tehran: Apres. [In Persian]
- Haj Ali-Akbari, M. J. (2013). *The dawn of love: Selected guidelines of Ayatollah Khamenei for young couples*. Tehran: Islamic Revolution Publications. [In Persian]
- Heydari Herestani, F. (2018). Qualitative study of the mechanisms of psychological tranquility of married women in the family. Master's thesis in Family Counseling, Faculty of Psychology and Educational Sciences. [In Persian]
- <https://dadsoo.com/divorce-statistics-in-iran60>
- <https://www.alef.ir/news/4020419022>.
- Javidi, N. (2013). The effectiveness of emotionally focused couple therapy on improving marital satisfaction and family behavior control. *Applied Counseling*, 3(2), pp. 65-78. [In Persian]
- Karimi, A., Ahmadi, S., & Zaharakar, K. (2020). The effectiveness of marital skills training based on the Gottman approach on communication patterns of women. *Consultation and Psychological Culture Quarterly*, 11(44), pp. 253-278. [In Persian]
- Kazemi, P., Aghamohammadian Sherbaf, H. R., Modares Gharavi, M., & Mahram, B. (2010). Examining the effectiveness of the quality of life enhancement program for couples on marital satisfaction and mental health. *Clinical Psychology and Counseling Research*, 1(2), pp. 71-86. [In Persian]
- Kenarkoohi, H., Sadeghi, A., & Sheikhi Qaleh Sardi, R. (2019). Examining the effectiveness of emotionally focused couple therapy on increasing happiness and improving communication patterns among couples in Izeh city. *Journal of Mashhad University of Medical Sciences*, 61, pp. 518-528. [In Persian]

- Khojaste Mehr, R., & Mohammadi, R. (2016). Experiencing happiness in stable marriages: A qualitative study. *Family Psychology Quarterly*, 3(2), pp. 7-53. [In Persian]
- Lahiji, L. A., & Moqaddari, N. (2016). Examining the effectiveness of Gottman-based training on reducing marital conflicts. *3rd International Conference on New Research in Management, Economics, and Humanities*. [In Persian]
- Miller, S., Miller, P., Nunnally, E., & Wackman, D. (2009). *Couple communication skills: Talking and listening to each other* (F. Bahadori, Trans.). Tehran: Roshd. [In Persian]
- Mohammad Rey Shahri, M. (2010). *Strengthening family from the perspective of the Quran and Hadith* (H. R. Sheikhi, Trans., 2nd ed.). Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Molavi, M. H., Salarifar, M. R., Farhoush, M., & Rahmani, M. (2019). Non-verbal strategies to meet the emotional needs of spouses based on Islamic resources. *Islam and Psychological Research*, 5(2), pp. 65-81. [In Persian]
- Nemati, S., Ahmadi, M. R., & Narui Nosrati, R. (2017). Development of a primary test of psychological tranquility through marriage based on Islamic resources. *Psychology and Religion Quarterly*, 38, pp. 41-60. [In Persian]
- Rahimi Yeganeh, Z. (2010). *Successful family: Strategies to achieve a balanced family* (3rd ed.). Isfahan: Hadith of the Path of Love. [In Persian]
- Rajaei, M. R. (2009). *Ways to achieve success and happiness (Vol. 2)*. Isfahan: Ocean of Knowledge. [In Persian]
- Roshani, S. B., & Gharavi Naeini, N. (2015). The experience of women's tranquility in marital life: A qualitative study with a grounded theory approach. *Quarterly Journal of Women and Family Studies*, 3(2), pp. 61-89. [In Persian]
- Roshani, S. B., & Gharavi Naeini, N. (2020). Consequences of disturbances in women's feelings of tranquility in marital life. *Islamic Women's and Family Research Quarterly*, 8(19), pp. 47-72. [In Persian]
- Shamsa, R., & Hosseini, Z. (2018). *Managing spousal and family relationships (Vol. 1)*. Mashhad: Astan Quds Razavi. Behnashr Company. [In Persian]

- Sheikhzadeh, M. (2012). Servant leadership model based on Imam Khomeini's perspective. *Scientific-Specialized Quarterly of Islam and Management*, 1, pp. 7-36. [In Persian]
- Shokouhi, M. (2009). *An introduction to life skills from the perspective of Islam*. Tehran: Islamic Research Center of IRIB. [In Persian]
- Zare Bidagi, S. (2015). Success and failure factors in marriage from the Quran and narrations, Payame Noor University, Department of Islamic Theology and Islamic Sciences, Qur'an and Hadith Sciences. [In Persian]

Editorial Board
(Persian Alphabetical Order)

Nasrullah Aqajani

Assistant Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Karim Khan Mohammadi

Associate professor and head of the Educational Department for Cultural Studies and Relations, Baqir al_Olum University.

Mahmud Rajabi

Professor, Imam Khomeini Educational and Research Institute

Sayyed Abbas Salehi

Assistant Professor, Research Center For Civilization Islam, Islamic Science And Culture Academy

Hassan Ghaffari_far

Assistant Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Hossein Kachuyan

Associate Professor, School of Social Science, Tehran University

Nematollah Karamollahi

Associate Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Shamsullah Mariji

Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Reviewers of this Volume

Qasem Ebrahimipour, Khalil Amirizadeh Mohammad Reza Anvari, Seyyed Abbas Hosseini, Hossein Hajmohammadi, Davood Rahimi Sajasi, , Ibrahim Fathi, Sayyid Hossein Fakhr Zare, Mohammad Kazem Karimi, Mohsen Ghanbari Nik, Mahdi Nasiri, Morteza Mortazavi, Mirsaleh Hosseini jebelli.

The Quarterly Journal of

ISIAM

and Social Studies

Vol. 12, No. 1, Summer 2024

45

Islamic Sciences and Culture Academy

www.isca.ac.ir

Manager in Charge:

Najaf Lakzaei

Editor in Chief:

Hamid Parsania

Executive Director:

Mohsen GHanbari Nik

Tel.:+ 98 25 31156909 • P.O. Box.: 37185/3688

Jiss.isca.ac.ir

www.jiss.isca.ac.ir

راهنمای اشتراک مجلات تخصصی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

ضمن تشکر از حسن انتخاب شما

مرکز توزیع مجلات تخصصی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم عهده دار توزیع و اشتراک مجلات ذیل می‌باشد. لطفاً پس از انتخاب مجله مورد نظر، فرم ذیل را تکمیل کرده و به نشانی ارسال فرمایید.

فرم اشتراک

حوزه	فقه	نقد و نظر	آینه پژوهش	جستارهای فقهی و اصولی
یک سال اشتراک ریال ۲,۸۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۳,۲۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۳,۲۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۳,۰۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۲,۰۰۰,۰۰۰
پژوهشهای قرآنی	اسلام و مطالعات اجتماعی	مطالعات علوم قرآنی	جامعه مهدوی	اخلاق
یک سال اشتراک ریال ۲,۰۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۳,۲۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۲,۰۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۲,۰۰۰,۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۲,۰۰۰,۰۰۰

نام پدر:	نام و نام خانوادگی:
میزان تحصیلات:	تاریخ تولد:

نشانی:	استان:	کد پستی:	کد اشتراک قبل:
شهرستان:	شهرستان:	صندوق پستی:	پیش شماره:
خیابان:	خیابان:	رایانامه:	تلفن ثابت:
کوچه:	کوچه:		تلفن همراه:
پلاک:	پلاک:		

هزینه‌های بسته بندی و ارسال به عنوان تخفیف محاسبه شده است.

قم، چهارراه شهدا، ابتدای خیابان معلم، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
 کد پستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۴۳۹ تلفن: ۰۲۵-۳۱۱۵۱۱۶۲
 شماره پیامک: ۳۰۰۲۷۰۲۵۰۰۰۰ رایانامه: magazine@isca.ac.ir

شماره حساب سیب‌بانک ملی ۰۱۰۹۱۴۶۰۶۱۰۰۵ نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی